

સંસ્કાર અંથાવલિ

પુરતક ૧૩૩ સુ

યુગનાં એંધાણ

[ભાગ પહેલો]

: લેખક :

ઈશ્વર પેટલીકર

આર. આર. શેઠની કંપની
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા
પ્રિન્ટર્સ ટ્રસ્ટીઃ પો.બો.નં. ૨૫૧૭ મુંબઈ-૨.

[C]

આ પુસ્તકના સર્વ હક લેખકના છે.

પહેલી આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ ૧૯૬૧ : પ્રત ૨૨૫૦

કિંમત રૂ. ૫.૫૦

(~~ખાસે~~ સાગવા રૂ. ૧૧.૦૦)

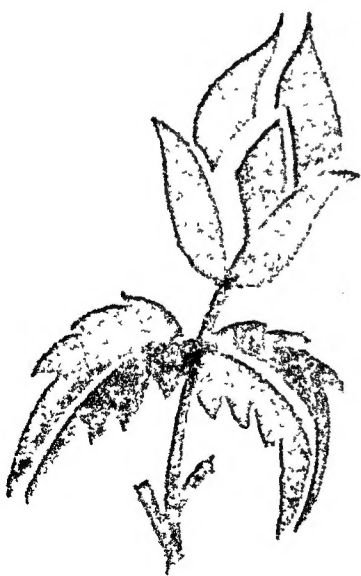
34030

શ્રી ચુનીલાલ મહિયાને

પુર
પ્રિન્ટ

૧	હવે રીને તાગેલો આયકો	૧
૨	હવે રીને લાગેલો ખીન્ને આયકો	૧૧
૩	હવે રીને મગાઈ	૨૮
૪	મોહનના પગલાનો પડથો	૪૧
૫	સામઆમા શુકન	૫૪
૬	નાનાભાઈએ ધંધા શોધ્યો	૬૭
૭	શાન્તાગૌરીને કાને વાન પડેલી	૮૧
૮	શાન્તાગૌરીની ચટપટી	૯૭
૯	લાલીમાતું અભયદાન	૧૧૦
૧૦	લાલા ગાથાની ચોજના	૧૨૫
૧૧	શાન્તાગૌરીનો ભ્રમ ભાગ્યો	૧૪૦
૧૨	ભાઈલાલીનું સુખ	૧૫૪
૧૩	મનના ખૂનના પડધા	૧૬૬
૧૪	અદર અદરનો ધૂધવાટ	૧૮૦
૧૫	નાનાભાઈની વધારી નગર	૧૯૫
૧૬	ઈર્ષીની આગ	૨૦૯
૧૭	લોહાના આગા	૨૨૪
૧૮	કિમની ચાપણ	૨૩૮
૧૯	કુળવાનગાનીને કેંદાચેલી ચેલેન્ડા	૨૫૨
૨૦	ચૂંટણી જગ	૨૬૬
૨૧	હવે રીની દંડ	૨૮૦
૨૨	મનોજમાનો નિર્ભય	૨૯૧

યુગનાં એંધાણ

[ભાગ પહેલો]

પ્રકરણ પહેલું

હવેક્ષીને લાગેલો આંચકો

સવારમાં દાઝસાહેબ દેવદર્શને નીકળે ત્યારે ઘડિયાળમાં બગ-
 અગ નવ વાગ્યા હોય જ. એ આવ્યા જતા હોય અને દુકાનદારની
 નજર બીને દાગેવા ઘડિયાળ ઉપર પડે અને જો કાંટો નવ ઉપર
 નવ દોષ તો તરત એ ગેજીને મળ્જો કરી લે. એનો અર્થ દાઝ-
 સાહેબ એમના જીવનમાં બહુ જ નિયમિત હતા તેમ માની લેવાની
 જરૂર નથી. મળ્જો તો એમને કોઈ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ ન હતી કે
 એમને નિયમિત ગેવાની જરૂર પડે. દોઢમે ચીલા જમીનની ખેતી
 વંશપરંપરાથી આવી આવતી હતી અને તેનો રોજિંદો વહીવટ
 મુનીમ માગ્ગત સંભળાતો હતો. એથી બેઠાડ જમીનદારની જિંદગી
 નેટકી એસાગમપ્રિય અને અનિયમિત હોય છે તેવી દાઝસાહેબની
 પધ્ધતી હતી. પરંતુ સવારમાં વહેવા ઊઠવાની ટેવ અને પૂજનપાઠ કર્યા
 પછી દેવદર્શને જવાની નિયમિતતા એમના જીવનમાં જળવાઈ રહી
 હતી સ્મૃતોડગયના મંદિરની એમના પૂર્વજેએ ગામમાં પ્રાણ-
 પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એટલે એને પૂજવાનો પોતાનો ધર્મ ગણાય એ
 વાગમાર્માં મંગલી શ્રદ્ધા હતી.

આમ નવ વાગ્યે દાઝસાહેબને દેવદર્શને જતા જોવાનું દૈન્ય
 ગામમાંએને આભાવિક હતું; તેમાં એક વર્ષથી એમનો હાથ પકડીને
 એમની આગેક વર્ષની લત્રીજ સાથે જતી હોય તેવું ચિત્ર દેગયેલું

ગનાં એંધાણ-૧

વા મળતું હતું. એમને સંતાન નહોતું એમાં લોકોને લાગ્યું હતું. છ પેઢી ઉપર એ ઘેર પુત્ર ન હોવાથી દીકરાને દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો. કાયદાની રીતે તો એ ત્ર હતો, છતાં વ્યવહારની રીતે જાણે એ મોસાળ લાગે નો વારસો મળતાં આવ્યો હોય તેમ મૂળ વતનનો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. દત્તક થવાથી વારસામાં મોટી મિલકત મળી પરંતુ ખીજી રીતે સામાજિક વારસો મૂળ વતનનો મોટો હતો.

કુટુંબ દીકરી આપે તો નાતના મોટા ઘરમાં આપે તે સહજ એ ગૌરવ લેતા હતા કે ક્યારેય અમીન કુટુંબ સિવાય એમણે કન્યા આપી ન હતી. એ અમીન કુટુંબનો નખીરો મોસાળમાં થઈને આવ્યો છતાં એણે અમીન કુટુંબનો સામાજિક મોભો રાખ્યો હતો. આ સિદ્ધિ નાનીસૂતી ન હતી તેનો ખ્યાલ તો વ્યવહારના ચકાવાને જે જાણતા હોય તેને જ આવી શકે. કુટુંબ ગમે તેટલું મોટું હોય અને જમીનપર હોય પણ કંઈ અમીન કે દેસાઈની કન્યા ન મળે. એ કન્યા મોટા ઘેર ને ગૌરવ લે એટલું જ, એવા મોટા ઘરની કન્યા મેળવવાનો અધિકાર જ નહિ. ભાણેજ એથી દત્તક થઈને દાજીને ઘેર પો એટલે એનો સામાજિક મોભો પણ આપોઆપ ઊતરી જાય. કહે અમીન કુટુંબનો ન રહ્યા, દાજી કુટુંબનો થયો હતો. એના પાછળ લખાતી અમીન અટક પણ લુપ્ત થઈ હતી અને દાજી પની પટેલ અટક લખાતી હતી. રહેતો હતો પણ દાજીના કુટુંબ, એમના વનતમાં. છતાં પોતાનો સામાજિક મોભો અમીનનો હતો તેમ એણે :

માન્ય પણ રાખ

34030

શ્યાલિમાની

છ પેઢીથી એ ઘેર અમીન અને દેસાઈ કુટુંબની કન્યા આવી

હતી. અને એવા ગૌરવશાળી કુટુંબને દાઝનું જનું માનાર્થ સંબોધન
ઓછું પડતું હોય તેમ લોકોએ એમાં 'સાહેબ' નું નવું વિશેષણ
ઉમેર્યું હતું. પેચાર્ક કુટુંબમાં વપરાતા સંબોધન-તાતાસાહેબ,
નાનાસાહેબ, આપાસાહેબ વગેરે સંબોધન અમીન અને દેસાર્ક કુટું-
બમાં આયાન થયેલા લોકો જોતા હતા એટલે ગ્યાનિક પરિસ્થિતિ
પ્રમાણે દાઝસાહેબ સંબોધન આપોઆપ સૂઝ્યું હતું.

આ કુટુંબમાં પાંચ પેઢીથી એ અરુગર આત્મું આવતું હતું
કે દરેકને એક જ પુત્ર હતો. આમ દર પેઢીએ એક જ વારસદાર
હોવાથી એ મોટી મિલકતમાં લાગ પડ્યા નહતા અને જૂની જગો-
જગોલી જગવાર્ક રહી હતી. પરંતુ છેલ્લી પેઢીમાં બે પુત્રો હતા. મોટા
દાઝસાહેબ અને જેમની દીકરી એમની સાથે દેવદસને જતી હતી
તે નાનાસાહેબ. નાનાસાહેબ તો વાગસામાં વપરાતું સંબોધન હતું
એટલું જ, બાકી નાનાસાહેબ પોતે આ જમાનાના રંગે રંગાયેલા અને
સમાનતાના સિદ્ધાંતમાં માનતા આધુનિક યુવક હતા. કોઈ એ સંબો-
ધન વાપરે તો એ ગેહતા હતા અને નાનાસાહેબ દેવદસવાના હતા.
આમ પોતાના કુટુંબનો નબીગ સમાનતા પ્રાપ્ત કરે તે દાઝસાહેબને
અંદરથી પસંદ પડતું ન હતું, પરંતુ જમાનો ઓળખીને બહારથી
દેખાતી સમાનતામાં જે મોટાર્ક પ્રાપ્ત થતી હતી તે જગતી રાખવાની
દીર્ઘ દષ્ટિવાળા એ હતા. અંગ્રેજ રાજ્ય અમલ દરમિયાન એમના
કુટુંબની જે મોટાર્ક જગવાર્ક રહી હતી, તે લોકોના મન્ય અમલમાં
જગતી રાખતી હોય તો જાહેર જીવનમાં પડ્યા વિના છટકો ન હતો,
એ એવાનું એ પામી ગયા હતા. એમના જમાના પ્રમાણે એ
બખ્યા હતા. હન્ટર આર્ટ્સમાં બે વખત નપાસ થયા એટલે એમણે
પોતે જ અગ્રાસ છોડી દીધો હતો. એ પોતે ઉમ્મરમાં એવા મોટા ન
હતા કે સ્વરાજ્યની ઠોચેસુની ચળવળમાં ન પડી શક્યા હોત. એ

યુગનાં એંધાણ-૧

નો ન ઓળખે તેવા જુનવાણી પણુ ન હતા. પરંતુ મોટાઈના સંસ્કાર એમને વારસામાં મળ્યા હતા, તે એમને પ્રવૃત્તિમાં પડતાં હતા. વળી એમના જીવતાં સુધી એમની મોટાઈને ઊની આંચ વવાની નહોતી એમ પણ એ માનતા હતા. એમને એથી વિચાર આવતો રહ્યો હતો એમના પછીની પેઢીનો. આથી નાનાભાઈને ડીલ બનાવી તેને પહેલેથી જાહેર જીવનમાં નાખવા તેવો એમનો નસૂબો હતો. નાનાભાઈએ એમની એક મહેચ્છા તો પૂરી કરી હતી, એ બી.એ., એલ.એલ.બી. થયા હતા. પરંતુ બીજી મહેચ્છા જાહેર જીવનમાં પડી આજની રીતે નવા આગેવાન થવાની સિદ્ધ થઈ ન હતી.

કોલેજ કાળ દરમિયાન નાનાભાઈ અમદાવાદમાં રહ્યા એટલે તે પછી એમને ગામડાનું જીવન પસંદ પડતું ન હતું. તાલુકાના ગામે રહીને વકીલાત કરવામાં એમને ઉમંગ ન હતો. તાલુકાનું ગામ બહુ બહુ તો સાત હજારની વસ્તીવાળું હતું. એમના ગામમાં ગામપંચાયત હતી તો તાલુકાના ગામમાં મ્યુનિસિપાલિટી હતી. પરંતુ બન્ને ગામોના દેદાર એક સરખા હતા. ધૂળિયા રસ્તા અને એવી જ ધૂળ એના વહીવટમાં. કોઈ જાહેર પ્રવૃત્તિ નહિ અને કોઈ જાહેર જીવન નહિ. નાની દુનિયામાં એની એ રોજિંદી કૂથલી. એમાં પોતાનું જીવન જ શી રીતે જાય? નાનાભાઈએ તાલુકામાં રહીને વકીલાત કરવાનું ના પાડ્યું ત્યારે દાજીસાહેબને દુઃખ થયું. નાનાભાઈ વકીલાત કરીને પૈસા કમાય તેવું સ્વપ્ન એમનું પહેલેથી નહોતું. નિરાંતે જીવવા માટેની આવક તો એમની પાસે હતી. શહેરની સાલ્વખીનું એમને આકર્ષણ નહોતું. વકીલ થાય તો જાહેર જીવનમાં એ સહજ માર્ગ કાઢે એ જ એલ.એલ.બી. કરાવતી વખતે એમની મહેચ્છા હતી. પરંતુ એ મહેચ્છા તાલુકાના સ્થળ કરતાં અમદાવાદ રહેવાથી વહેલી ફળવાની

હતી તેમ નાનાભાઈએ એમને સમજાવ્યું હતું. હવે જાહેરજીવન પહેલાં જેવું ત્યાગ અને કાર્ય માગતું ન હતું. સ્વરાજ્ય પછી તો એનું રૂપ જ બદલાઈ જવાનું હતું તેનો ચિંતાર નાનાભાઈએ આપ્યો હતો. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિકાળમાં જે લોકોએ વધુ સંકુચ અને વધુ ત્યાગ કર્યો તેને આગળ આવવાની તક હતી. આઝાદી પછી જેને હોદ્દો પ્રાપ્ત થાય તેને એ તક મળતી હતી. એ હોદ્દો પ્રાપ્ત કરવા માટે કામ થોડું હશે તો ચાલશે, પણ હોદ્દા આપનારી જે એજન્સી છે, તેની સાથે જેટલો ગાઢ સંબંધ હશે તેટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની હતી. એ એજન્સીના મોટી ઓફિસ અમદાવાદમાં હતી અને ત્યાં ગહેવાળી લાગવગમાં વવારો થઈ શકે તેમ હતો. આમાં દાઝસાહેબને તથ્ય લાગ્યું અને નાનાભાઈએ તો અમદાવાદ રહેવા વડીલી શુદ્ધિ વાપરી એ તથ્યનો દલીલ કરી હતી.

આખી થુકચો સો વર્ષ જીવે તેમ નાનાભાઈએ અમદાવાદમાં રહેવા જના એ ક્ષેત્રે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરી તેનો પરાવસો દાઝસાહેબને રહ્યો ન હતો. એક કાળનો મોહ જેમ સમય ગીતતા માણસને હાતમી બન્યું છે તેમ દાઝસાહેબને પણ થયું હતું. પરંતુ ઊંમર વધતાં મંતાન વિના ઘરમાં એકલતા લાગતી હતી. એમને પોતાને સંતાન નહોતું તેનું શરૂઆતમાં થોડું લાગ્યું હતું, પરંતુ પોતાની પેઢીમાં એક જ વારસદાર ચાલ્યો આવે છે એટલે પોતાને એ મુખ્ય પ્રાપ્ત થયાનું પ્રભુએ નહિ નિમ્નું હોય તેમ એમના અદ્વાવાન હંથામાં વસી ગયું હતું. સાથે સાથે મનમાં ઝંખ્યું હતું કે નાનાભાઈના એકાદ દીકરાને પોતાની પાસે ગળીને ઉછેરીશું એટલે ઘર કિલ્લોત્તરું ગહેગે અને એકલતા નહિ ગાશે. પરંતુ એ મહેચ્છા પણ એમની પ્રભુએ મતોપવા ન ધારી હોય તેમ નાનાભાઈને ઘેર ઉપરાઉપરી જ દીકરીઓ જન્મી. નાનાભાઈ આ જમાનાના હતા અને કુટુંબ

નિયોજનના હિમાયતી હતા. સ્ત્રી ઉપર બખ્ખે વર્ષના આંતરે સુવા-
વડતો બોલે નાખવો તેને એ એક પ્રકારની કૂરતા સમજતા હતા.
એમનું પોતાનું ચાલ્યું હોત તો ત્રણ દીકરીઓ પછી એમણે પત્નીને
સુવાવડમાંથી મુક્ત કરી હોત. પરંતુ પત્નીને, દાજીસાહેબને અને
ભાભીને દીકરા વિના તૃપ્તિ નહોતી એ એવી જ બીજી કરુણતા
હતી. એ ત્રણેયને લાચાર બનાવવાની યુક્તિ અમને ખ્યાલમાં હતી.
એ પોતે ચૂપચાપ ઓપરેશન કરાવી નાખે તો કોઈ ને ખબર પડ-
વાની ન હતી. કુદરતની ઇચ્છા નહિ હોય તેમ માની ત્રણેય
સંતોષ માનશે તેવો વિચાર પણ નાનાભાઈને આવી ગયો હતો.
પરંતુ એ વિચારની સાથે ભાભીનો વાત્સલ્યભર્યો ચહેરો એમની
સન્મુખ તરવરી આવતો અને પોતે એમને છેતરીને એ પાપ કયે
ભવે ભોગવે, તેવા સંસ્કાર સળવળી ઊઠતા હતા. એમાં એ પાપ ન
માને, કોઈ ભવે એ ભોગવવાનું નથી કે નવા જન્મમાં એ શ્રદ્ધા
ધરાવતા ન હોય તોપણ એ ભાભીને કદી છેતરી શકશે નહિ તેમ
એમનું અંતઃકરણ અવાજ દેતું હતું.

આજે એમની દીકરી દાજીસાહેબનો હાથ પકડી જે લાડ કરતી
હતી, તે જ લાડ એમણે એ ઉમરે ભાભી સાથે કર્યા હતા. મા એમને
એ ત્રણ વર્ષનો મૂકીને ગુજરી ગઈ હતી. એ જ કારણે ઘરમાં
ગૃહિણીની જરૂર માનીને મોટા દીકરાને પિતાએ તરત પરણાવ્યો
હતો. વહુએ આવીને જેમ ઘરનો ભાર સંભાળી લીધો હતો તેમ
દિયરને માની હૂંફ આપી હતી. શોકચનો દીકરો હોત તો આટલું
વાત્સલ્ય પોતાનામાં પ્રગટ્યું હોત કે કેમ એવો સવાલ કોઈ કોઈ
વખત ભાભીને થતો હતો અને તેનું હૈયું ના પાડતું હતું. આ
પંડથો કેવળ ભાભીના અંતરમાં જ પડ્યો હતો એવું નહિ, એવો
જ ઉત્કટતાભર્યો પડથો નાનાભાઈમાં પડ્યો હતો. માતાને તો પોતે

દુલવી શકે, પણ લાલીમાને પોતે શી રીતે દુલવી શકે? દુલવી ન શકે તો છેતરી તો શકે જ શી રીતે? અને એક ઉપર એક નવી નવી દીકરીઓ એમને ઘેર જન્મતી ગઈ. દેહ છ મુધી. કુટંગતે પણ એવી કૃપા કરી હતી કે નવી મુવાવડ બે અઢી વર્ષે આવતી એટલે નવી આશા માટે સૌને લાખી ધીરજ વેઠવી પડતી ન હતી નિગાશા ઘેગી વળે તેમ દરેકને શંકા પણ ગઈ કે શું કરમમા દીકરાનું મુખ નહિ લખ્યું હોય? પણ આશા અમર છે તેમ સાતમી મુવાવડ એક પૂરશે તેમ લાલીમાએ લવિષ્ય લાખવા માડ્યું. અને સાચેજ સાતમો જન્મ દીકરાનો થયો પણ ખરો સૌના હૈયા એક જ દીકરાથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય તેમ નવી મુવાવડમાથી શાન્તાગૌરીને મુક્તિ આપી.

આ તૃપ્તિના પગિણામે દાઝસાહેબે નાનાભાઈના દીકરાને પોતાની પાસે રાખી ઉછેરવાની મહેન્ટા જતી કરી અને એક દીકરીને ઉછેરવાનું વિચાર્યું. બે ત્રણ દીકરીઓ એ ઉછેરે તો એમને વધુ હુખ થાય તેવો હતો, પરંતુ શહેરમા માળાપને ઘેર રહીને બિહંગવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય ને બાળકોનું જૂંટવી લેવું તે પણ સારું શી ગીતે ગણાય? માળાપનું વાતસલ્ય તો પોતે આપી શકે તેમ હતા, પરંતુ શહેરના ઉછેરમા બાળકોનું ઘડનર થાય એને લીધે લગનમા સગળતા થાય છે તે બાવહાગિકતા બૂલવા જેવી ન હતી. બાળલગનના યુગમા તો કન્યા-વરના ઘર બેવાતા હતા, પરંતુ આજે તો કન્યાના રૂપ, લણતર અને રહેબીકરણી મુખ્ય બેવામા આવે છે અને એ જો હોય તો ઘરને ઠાઠ જોતું નથી જોતું નથી એટલું જ નહિ પણ દાઝસાહેબ કે નાનાસાહેબની કન્યાને એની મગ્ધાન-હીમા મૂકીને કુળવાન ઘર મુધ્ધાને ના પાડવાની ધૂષ્ટતા કરે છે! દાઝસાહેબને જમાનાનો આ પવન સહો જતો ન હતો, પણ એ

કરે પણ શું? આ સ્થિતિમાં ઝોઘી અને વત્તી છ દીકરીઓ પરણાવવી અને તે ચ મોટા ઘેર પરણાવવી તે જેવું તેવું કામ ન હતું. જે છોકરીઓ શહેરમાં ઊછરી હોય, ભણીગણી હોય તો એ સુગમ પડે તેવું હતું. તે સંજોગોમાં એ ત્રણ છોકરીઓને ગામડે પોતાની પાસે રાખીને ઉછેરવાની દાજીસાહેબને ઇચ્છા હોય તોપણ એ સંતોષવા માગતા ન હતા. એકાદ દીકરી ઘરમાં હોય એટલે ઘર કિલ્લોલતું રહેશે માની એમણે સૌથી નાની સુધા ઉપર પસંદગી ઉતારી હતી. એક તો એ નાની એટલે માખાપનો વિયોગ એને થોડા વખત પછી સાલે નહિ અને શહેરના જીવનથી એ ટેવાઈ ન હોય એટલે એને ગામડાના જીવનનું દુઃખ પણ ન થાય.

નાનાં બાળકોને બહાર જવાનું બહુ પસંદ હોય છે. દાજીસાહેબ અને ભાભીમા અમદાવાદથી ઘેર જતાં હતાં ત્યારે એમણે સુધાને સ્વાભાવિક કહ્યું—અમારી સાથે આવે છે ને એટા? સુધાએ બહાર જવાના આનંદમાં તૈયારી બતાવી અને પછી તો એને એકચર્ક મોટું રાજ્ય મળી ગયું હોય તેમ અમદાવાદની એની દુનિયા લુપ્ત થઈ ગઈ. મોટી હવેલીમાં એ એવી ખોવાઈ જતી કે એને શોધવી મુશ્કેલ પડતી. સાથે સાથે એને શોધનાર પણ ઝોઘાં ન હતાં. ભાભી ખૂસ પાડે કે સુધા ક્યાં ગઈ ત્યાં ઘરનાં નોકર-ચાકર દોડાદોડ કરી મૂકતાં. એ પકડાય તો ચ હઠાગ્રહ કરતી કે દાજીસાહેબ પકડશે તો જ હું અવીશ! આખું ગામ જે દાજીસાહેબનો પડતો બોલ ઝીલી લેતું હતું, તે જ દાજીસાહેબ સુધાના વાત્સલ્યમાં તણાઈને એનો બોલ ઝીલી લેતા હતા. નવ વાગ્યે એ મંદિરે જાય ત્યારે એમનો હાથ અડીને એ નિયમિત સાથે જતી. વળી દાજીસાહેબ એનો હાથ ઝાલે તો એ એનો નાનો નાજુક હાથ ખેંચી લઈ હાથ ઝાલવાનો પોતાનો હક સ્થાપિત કરતી હતી. એથી એમના હૈયામાં વાત્સલ્યની

ભરતી ચડતી અને રસ્તે જતાં વિવેક ખાતર એમની જે કાઈ ખબર-અંતર પૂછતું તેને એ પ્રત્યુત્તરમાં કહેતા—જુઓ તો ખરા આ રાત્રી દીકરીનો માગ ઉપરનો ભાવ. મને એનો હાથ પકડવા દેતી નથી. મારો હાથ પકડવાનો એ કાયમ આગ્રહ રાખે છે. કહે છે : હું તમને ટેકા આપવા આવી છું—લેવા નહિ!

નાના બાળકોને વડીલો સાથે મંદિરે જવાનું આકર્ષણ પ્રસાદ હોય છે. તેમાં મ દાણસાહેબની લાડકી દીકરીને પૂજારી હોસે હોસે વધુ પ્રસાદ આપ્યા વિના શાનો રહે? મુઘા એ પ્રસાદ આરોગની ત્યારે એની મુખકાન્તિ દીપી બિઠતી, એ ઉપગ્રથી માનવું પડે કે એને પ્રસાદનું આકર્ષણ હતું. પરંતુ એથી વિશેષ આકર્ષણ એને તે સમયે તાલુકાના ગામેથી આવતી મોટર બસનું હતું. મંદિર નજીક જ બસ-સ્ટેન્ડ હતું. દાણસાહેબને દર્શને આવવાના સમયે બસ આવતી હતી. પ્રસાદ આરોગની વખતે મુઘાની જે મુખકાન્તિ તેજ ભારતી તેના કગ્તા સવિશેષ મોટર બસમાંથી મુસાફરો બિતરતા એ જોતી ત્યારે એનું વદન પ્રકુલ્લ લાગતું હતું. એ કમને ખાસ વરસ વીની ગયું હતું છતાં એના શિશુ હૈયાને એ આકર્ષણ ઓછું થયું ન હતું. પરિણામે બસ મોડી થઈ તો દાણસાહેબને એની રાહ જોવા મંદિરને ઓટલે બેસવું પડતું હતું. ઘેર આવવામાં મોડું થાય તો ભાભીમાં અને ખીજાં સૌ ટેવાઈ ગયા હતા કે બસને મોડું થયું હોવું જોઈએ!

દાણસાહેબની લાડકીને બસ-સ્ટેન્ડ પર અને ડ્રાઈવર પણ લાડ કરવાની તક ચૂકતા ન હતા. એમને ઘેર મીઠાઈની નવાઈ ન હતી એટલે એને પેડા-પીપરમીટ આપવાનો કઈ અર્થ ન હતો. પરંતુ તાલુકાના મથળે કાઈ મોટી યાટી હોય અને ખાસ ચરદીથી અમદાવાદનો આદ્યક્ષીમ આવ્યો હોય તો એનું પડીકું મેળવી લેવાનું એ

ચૂકતા નહિ. ગુલાબનું ફૂલ હોય કે મોગરાની તાજી વેણી હોય તો એ ખરીદી લઈને સુધા માટે એ લાવતા. એને શોધવા જવાની તો હતી નહિ, એ બસની ઉત્સુકતામાં મંદિરને ઓટલે રાહ જોતી હોય જ. એથી એ જોટલી ગેલમાં આવી હતી, તે કરતાં દાજીસાહેબનું હૈયું વધુ હરખાઈ જતું તે ઢાંકયું ન રહેતું. ગામ ઉપર રાત વાસો રહેતી બસને ગામમાં જો કાયમનો વિસામો હોય તો દાજીસાહેબની હવેલી હતી. સાતસો વર્ષની એ જૂની હવેલીમાં વસનાર મોટા માણસોના ઋણનો બદલો દ્વાધવર-કન્ડક્ટર આ પ્રેમભાવ સિવાય વાળી પણ શી રીતે શકે?

પરંતુ આજે ઓચિંતો ખીજી રીતે બદલો વાળવાનો મોકો એમને માટે ઊભો થઈ ગયો. બસમાંથી મુસાફરો ઊતર્યા તેમાં એક જણ હવેલીનાં મહેમાન હતાં. દાજીસાહેબનાં એ નાનાં સાળી હતાં અને મુંબઈ રહેતાં હતાં. નાની જોગ હાથમાં લઈને એ ઊતર્યાં તે સાથે દાજીસાહેબનાં મોં ઉપર હરખ રેલાયો અને તે નજીક આવતાં બોલી ઊઠ્યા—સુમીબહેન, તમે એકાએક ક્યાંથી? એમનું નામ તો સુમનબહેન હતું, પરંતુ લાડમાં માળાપ સુમીબહેન કહેતાં એ જ સાસરીમાં પણ કાયમ રહ્યું અને ખીજવરને પરક્યાં હતાં એટલે એમનાં લાડ સાસરીમાં પણ નામની જેમ કાયમ રહ્યાં હતાં. એમણે પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું—હું વળી એકાએક વિના ખીજી રીતે આવું છું જ ક્યારે?

એમના દાજીમાંની જોગ કાની પાસે ઉપગ્રવવી તેનો દાજીસાહેબ વિચાર કરતા હતા ત્યાં એમણે મોહનને નીચે ઊતરતાં જોયો. ગામનો વાળંદ હતો અને તાલુકાના ગામે ટેરકટિંગ સલૂન કાઢી હતી. એટલી બધી એને ધરાકી આવતી હતી કે કચ્છમાં વારો આવતાં સહેજે કલાક નીકળી જતો હતો. એ વાળ સારા કાપતો હતો એટલે ગામના

જુવાનો તાણુકે જતા ત્યારે એની સલૂનમા અચૂક વાળ કપાવતા અને સાથે સાથે ફરિયાદ પણ કરતા હતા કે એ ગામનાની પણ શરમ ભરતો નથી, લાઈનમા બેસાડી રાખે છે અને પૈસા પણ ઓછા લેતો નથી. જાણે ઓળખતો જ ન હોય તેમ દેખાવ કરે છે! એ મોહને ધોળીને ત્યાં ધોયેલા સફેદ પહેરણ-લેઘો પહેર્યા હતા. દેખાવે પણ ગોરો હતો એટલે એને પહેલી નજરે જોનારને એમ ન લાગે કે એ વાળંદ હશે. એ મહિને-છ મહિને એકાદ રાત માળાપને મળ્યા ગામમા આવી જતો એટલે દાંતસાહેબની આખે ચઢવાનું લાગ્યે જનતું. એથી એમણે એને તરત ઓળખ્યો પણ નહિ. એ દસ ડગલા આલ્યો ત્યાર પછી એમને એની ઓળખ પડી. એની જગાએ બીજો ગામમાં રહેતો વાળંદ હોત તો એમના રોજિંદા સ્વભાવ પ્રમાણે એને 'મોહના' કહીને એમણે ખૂમ પાડી હોત, પરંતુ એના વેશને લીધે એમણે 'મોહન' એમ માનભર્યા સંબોધનથી ખૂમ પાડી.

34030

મોહનના પગ થલી ગયા અને એણે ડોક મગડીને પાછુ વાળી નેયું. એ સાથે દાંતસાહેબે એને મહેમાન તરફ હાથ લગાવી હુકમ કરતા કયું. 'આ બેંગ દવેલીએ લઈ લે.'

મોહન એક ક્ષણ તો એ જ સ્થિતિમા સજ્જડ થઈ ગયો. બીજી ક્ષણે એના મને જળવો કર્યો—શા માટે પોતે બેંગ લઈ લે? દાંતસાહેબ બીજા કોઈને નહિ ને પોતાને જ શા માટે એવો હુકમ કરી શકે છે? એની પાછળ આવતા મુસાફર દાંતસાહેબની હવેલી નજીક જ ગડેના હતા. એ પોતે ખેડૂત હતા એટલે રોજ ખેતીની દ્રશ્ય મગૂરી કરતા હતા. શું એમને કહે તો એ બેંગ ન ઉઠાવી લે? એ ન ઊપડે તેવી વજનદાર નહોતી. અરે, મહેમાન પોતે ઊંચકી શકે તેવી નાજુક હતી તેમ એના દેખાવ ઉપરથી જણાતી હતી નો

એવી બેગ મહેમાન ન ઉપાડે, યજમાન દાજીસાહેબ ન ઉપાડે, એમના માડોસમાં રહેતો શ્રમજીવી ખેડૂત ન ઉપાડે અને મારે જ શા માટે ઉપાડવાની? હું વાળંદ છું માટે? છેલ્લા આઠ વર્ષથી હું અહીં રહેતો નથી. કાઠની વેઠ કરતો નથી. મને એ પસંદ પણ નથી. છતાં મારા ઉપર હુકમ કરવાનું કારણ, હું એમના ગામમાં વાળંદને ઘેર જન્મ્યો છું એ જ કે ખીજું? એમને એવો હુકમ કરવાની ભલે ટેવ પડી હોય પણ મારે એ ટેવને તાબે થવાનું. શું કારણ? એને કહેવાનું મન તો થઈ આવ્યું કે હું મજૂર નથી, પણ એવો પ્રત્યુત્તર વાળીને છાંણે વીંછી ચડાવવાનું એને યોગ્ય ન લાગ્યું. ન બોલવામાં નવ ગુણ છે માની એણે મોં ફેરવી લીધું અને આગળ ચાલવા માંડ્યું.

દાજીસાહેબના હુકમ છતાં મોહન ઊભો ન રહ્યો, ચાલવા લાગ્યો, એ સ્થિતિ અસહ્ય હોય તેમ એકાદ જણ બોલ્યા વિના ન રહ્યું—અત્યા મોહન સાંભળતો નથી? પણ એ સાંભળીને ચાલ્યો હતો એટલે ઊભો શાનો રહે? વસવાયા ગણાતા વાળંદનો જીવાનિયો આમ દાજીસાહેબની અવજા કરે એ નજરે જોનારથી સહ્યું ન ગયું હોય તેમ કંઈ કંઈ વરાળ કાઢી પણ એ જોવાની મોહનને પડી નહોતી.

દાજીસાહેબને માટે આવો અવજાનો પ્રસંગ પહેલો હતો એટલે પ્રથમ ક્ષણે એમને કંઈ સૂઝતું નહિ, પણ બસ-કન્ડક્ટર વહારે ધાઈ આવ્યો અને એણે સુમીબહેનના હાથમાંથી બેગ લઈ લીધી. સુમીબહેન તો એટલાં આધુનિક હતાં કે એમને બેગ હાથમાં લઈને ગામ વચ્ચે ચાલતાં સંકેત ન લાગે, પરંતુ દાજીસાહેબની પ્રતિષ્ઠાને એ જાણતાં હતાં એટલે પોતાના ખાતર નહિ પણ બનેલીના ખાતર કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એમણે કન્ડક્ટરને બેગ આપી દીધી. દાજીસાહેબનું ગૌરવ પોતે સાચવી લીધું હતું તેનો ગર્વ લેતાં કન્ડ-

કંટર ખીજા સાલજે તેમ પણ સ્વગત બોલતો હોય તેમ બળડી રહ્યો—
અદકું પાત્ર હલકાયા વિના ના રહે તે કહ્યું છે તે ખોટું નહિ.
પારકાનો છેડો ઝાલવામા માણસ હલકું પડી જતુ નથી, તો આ
તો દાઝસાહેબનું કામ. હવેલીનો શીજો જાયો કાઠિયે ના લીધો
હોય તેમ આજ મુંધી બન્યું નથી. એના બોલને ઝાકારો દેવો એ
હુણુહગમ કે ખીજુ ? દાઝસાહેબ ખાનદાન એટલે ગમ ખાઈ ગયા,
એની જગાએ ખીજે પાટીદાર હોત તો બોલુ ઝાલીને બેગ પડા-
વત ત્યારે છૂટકો કરત.

હવેલીએ પડોચતા મુધી દાઝસાહેબે મુમીબહેન સાથે વાનચીત
કર્ધા કરી અને લાડલી દીકરીના વચ્ચે વચ્ચે હવાલા આપ્યા કર્યા,
હતા તાજા ઘા ઉપર પાટો બાધ્યો હોય અને ચમચમ્યા કરે તેમ
એમના સ્વમાનને વેદતા થતી હતી. હવેલીમા પગ મૂકતા, જાણે
ધરતીક પના હળવા આચકાથી હવેલી પાયામાથી હચમચી હોય તેમ
એમને લાસ્યુ. અને એ જોયુ ન ગયું હોય તેમ એમણે આખ
મીચી પત્નીને જૂમ પાડી ‘લોઠાસાહેબ, આ તમારા મુમીબહેન
આપ્યા તેમની અગરઅંતર તો પૂછો ?’

દાઝસાહેબ ખુશમિજબમા હોય ત્યારે પત્નીને ‘લોઠાસાહેબ’
સંબોધનથી બોલાવતા હતા. પત્નીનું નામ ન લેવાય તેવા જમાનામા
પુરુષ બાળક થયા પછી પત્નીને અમુકના બા કહીને બોલાવતા હોય
છે, પરંતુ દાઝસાહેબને બાળક ન હતુ એટલે પત્નીને ‘લોઠા કયા
ગયા’ તેમ કહેતા તેમાથી ખુશમિજબમા ‘લોઠાસાહેબ’ કહેતા,
પરંતુ આજે પહેલી વખત એમણે મનનો રજ સંતાડવા ખુશમિજ-
બનો દેખાવ કરતા ‘લોઠાસાહેબ’ ની જૂમ મારી હતી !

પ્રકરણ બીજું

હવેલીને લાગેલો બીજો આંચકો

હવેલીને સવારમાં લાગેલો આંચકો હજી શમ્યો ન હતો ત્યાં પોરે ટપાલમાં નાનાભાઈનો પત્ર આવ્યો તેણે એથી વધુ જોરદાર આંચકો આપ્યો. નાનાભાઈએ પત્રમાં જે હકીકત લખી હતી તે વિચાર એમના મનમાં કેટલાય વખતથી ઘોળાયા કરતો હતો. દાજીસાહેબને રૂબરૂમાં વાત કરી હોય તો એ અંગે વિચારવિનિમય થઈ કે તેમ નાનાભાઈ સમજતા હતા, પરંતુ દાજીસાહેબને મોઢામોઢ મવી વાત કહેવાની એમની હિંમત ન હતી. વળી આમેય બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે બહુ ઓછી વાતચીત થતી હતી. એનું કારણ બન્ને વચ્ચે ખાસ્સું પંદર-સત્તર વર્ષનું અંતર હતું અને એવું જ અંતર વેચારોમાં પણ હતું. બાકી દાજીસાહેબ ગામમાં સૌના વડીલ ગણાતા અને એવું માન સૌ એમને આપતા, છતાં એ સ્વભાવના અતડા હતા. નાનાઓ સાથે પણ એ ટીખળ કરતા અને એમના ટીખળી સ્વભાવનો ભોગ કોઈને ન થવું પડ્યું હોય તેમ ભાગ્યે બનતું. રિણામે એ નાનાભાઈ સાથે ચર્ચામાં નહોતા ઊતરતા છતાં એમના મહે એ ખુદ શાન્તાગૌરી સાથે ટીખળ કરી લેતા હતા.

નાનાભાઈએ આજ સુધી પોતાનો વિચાર પત્ર દ્વારા પણ દાજીસાહેબ સમક્ષ મૂક્યો ન હતો તેનું કારણ શાન્તાગૌરી હતાં. શાન્તાગૌરી ઉમરમાં તો આ જમાનાનાં હતાં, પરંતુ મોટા ઘેર

જન્મ્યા હતા અને મોટા ઘેર પરખ્યા હતા એટલે એમને વારસામાં જૂની મોટાઈ પોપાય તેવા સંજ્ઞાર મળ્યા હતા. એક પછી એક દીકરીઓ જન્મતી ગઈ તેમ તો એમની ચિતા વધતી ગઈ છ છોકરી-ઓને પોતાના ઘરના મોલા પ્રમાણે પગણાવી હોય તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ લાખ રૂપિયા ભેઈએ. એ પોતે પરખ્યા ત્યારે એના પિતાશ્રને પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. એ વીસ વર્ષના જમાના કગ્તા આજે મોઘવારી ચાગ-પાય ઘણી વધી ગઈ હતી. પચ્ચાસ હજારે એક લગ્ન થાય કે કેમ તે જ એના મનમાં શંકા હતી, છતાં એ ઓછો અદાજ મૂકતા તોપણ એ ખર્ચને પોતાનું ઘર શી રીતે પહોંચી વળશે તેમ એમને ખીક ગદ્દા કગ્તી હતી તેથી એ પતિને વડીલાતમાં ધ્યાન આપી કમાવા માટે કહ્યા કગ્તા હતા. ભેં કે નાનાભાઈની એવી પ્રકૃતિ હતી કે શાન્તાગૌરીએ એમને કમાવા માટે એકે ય વાર કહ્યું હતું કે કેમ તે જ યાદ નહોતું.

કમાવાનું કામ દાંડસાહેબના કુટુંબમાં ફેટલી ય પેઢીઓથી કાઠંએ ક્યું ન હતું. જે કામ ક્યું હતું તે કેવળ ખર્ચવાનું, અને એ ખર્ચ પ્રમાણે તો જમીન અર્ધી વેચાઈ ગયા વિના ન રહી હોય. પરંતુ આજ મુંઘી મિલકતમાં એક જ વાગસને લીધે લાગ પડ્યા ન હતા અને જરૂર પડ્યે સધ્ધગ સાસરીઓમાથી દરેકને ગકમ મળી ગઈ હતી. આથી દાંડસાહેબનું દોટસો વીધા જમીન ધરાવતું કુટુંબ મોટા ઘરને ગોમે તે રીતે રહેતું હતું એટલું જ, ગાડી રોડડ ગકમ ધરમાં ખાસ બચત વર્ધ ન હતી. અને જે હશે તેથી થોડીકે ય વિગેય દહેણી આપવાની હશે. આ શ્રવન રીત નાનાભાઈને ય વાગ-મામાં મળી હતી એટલે અમદાવાદ રહી એ વડીલાત કગ્તા હતા છતાં એમાં કાઠં ફેર પડ્યો ન હતો. એ પોતે વડીલાત કરતા હતા તે એમને જ ખબર ન હતી! એમણે લીધેલા કેસની મુદત હોય અને

૧૬ : યુગનાં એંધાણ-૧

કોઈ મિત્ર એમને બહાર ગામ જવાનો આગ્રહ કરે તો એ ચાલતો થાય. મુદતને દિવસે કોર્ટમાં હાજર રહેવાની પોતાની ફરજ હતી તેમ એમને વસેલું ન હતું. આવા માણસોને મિત્રો પણ ઘણા હોય એટલે એમના બીજા વકીલ મિત્રો જરૂર પડે એમના વતી કોર્ટમાં બિલા રહેતા હતા. પરિણામે, અસીલને એમના ઉપરથી વિશ્વાસ બિટી જતો અને કુટુંબની ખ્યાતિને લીધે જે કેસ શરૂઆતમાં મળતા તે ઓછા થઈ ગયા હતા. છતાં એ બ્રીફ વિનાના નહોતા બની ગયા. એવા સ્નેહી-ઓળખીતા એમને ઘણા મળી રહેતા કે જે ફી ન આપવી પડે તે માટે એમને વકીલ તરીકે રોકતા હતા. એમનું કામ પણ સારું થતું હતું. સ્નેહી હોવાને લીધે એ મન દર્દને કેસ લડતા. ક્યારેય એમને એવું થતું ન હતું કે આમાં મદત લડવાનું હતું એટલે શું કામ ફેગટ મહેનત કરવી? કોઈ વિવેક ખાતર ફી આપવા પૂછપરછ કરતું તો એ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલી બેઠા—દાજ સાહેબના ઘર સાથે તમારે શું ફી આપીને કામ કરાવવા જેવો સંબંધ છે?

નાનાભાઈ આ રીતે વર્તતા તેનું દાજસાહેબને પણ ગૌરવ હતું. વકીલાત કરવા ઘર લઈને અમદાવાદ રહેવાનું નાનાભાઈએ નક્કી કર્યું ત્યારે ખુદ દાજસાહેબે એમને કહ્યું હતું—વકીલાત કરો. તેનો મન વાંધો નથી, પરંતુ અમદાવાદી ન બની જતા. દાજસાહેબનું કુટુંબ અહીં જ હવેલીમાં રહે છે તેવું નથી, પરંતુ એ જ્યાં રહે ત્યાં જૂંપડીમાંય હવેલીનું ગૌરવ સાચવે. કોઈને એવો કચવાટ કરવાની તક ન મળવી જોઈએ કે નાનાભાઈને ઘેર ગયા અને જમવાનો ય ભાવ ન પૂછ્યો.

અને ટીપ્પણ કરતાં એમણે શાન્તાગૌરીને સંભળાવતાં ઉમેર્યું હતું—શાન્તાગૌરી, સાંભળો છો ને? દેસાઈનાં મોટાં ઘરોમાં

હેલીએથી પાણીનો ૫ લાવ પૂછ્યા વિના મહેમાનને વિદાય કરવામા આવે છે, તેવો વિવેક અમદાવાદના ઘરમા ન ગણતા, હોં કે ?

આથી એ મોલાને જળવવા એલીસબ્રાજ લત્તામા મોડસો રૂપિયાના લાડે એક બગલો આગવો લેવામા આવ્યો. પચ્ચાસ રૂપિયાનું લાડુ ભગ્વુ તે પણ ત્યારે અધધધ થઈ જતું, ત્યા કમાણી શરૂ થતા પહેલા આવું મોટું ઘર લઈને નાનાભાઈ રલા તે બીજા એમના મિત્રોને જોણું આવર્થ થયું ન હતું. ઘેરથી કામ કરવા-વાળો નોકર આવ્યો અને છોકરા સાચવનાર બાઈ આવી બે ખટાગ લરીને સરસામાન આવ્યો તેમા અનાજ ચીજ-વસ્તુ તો હતા, પણ સાથે સાથે શાન્તાગૌરીના પિયરમાવી જે નાનીમોટી ઘરવખરી અને ફરનીચર મળ્યું હતું તે બધું સભારી સભારીને દાઝસાહેબે ખટારામા ચડાવ્યું હતું. એ પાછળ દાઝસાહેબનું હિલરાતું હેત શાન્તાગૌરી જોઈ શકતી હતી, છતા એમના ટીખણી ખલાવને જોળખી જવાથી સામું ટીખળ કરવાની તક એ જતી કરતા ન હતા એણે તે વખતે કહ્યું હતું : ‘દાઝસાહેબ, એમ કરીને નાનાભાઈ ને કાયમના જુદા તો નથી કાઢતા ને ?’

સામે ટીખળથી પ્રત્યુત્તર વાળતા દાઝસાહેબે કહ્યું, હતું : ‘બાપથી દીકરો જુદો થાય છે, તો ભાઈ એ જુવારુ કરે તો એમા નવાઈ શી છે ?’

શાન્તાગૌરીએ હૈયાનો ભિમજો વ્યક્ત કરતા કહ્યું . ‘પણ તમે તો બાપ અને ભાઈ બન્ને છો, એ કેમ ભૂલી શકો ?’

દાઝસાહેબને એ લાવ અર્થી ગયો અને એમની આંખ ભીની થઈ ગઈ એમણે મો ફેરવી લીધું અને ઘોતિયાના છેડાથી આખ લૂંટી નાખી શાન્તાગૌરીનું દેયું પણ ભગઈ આવ્યું અને તે હવેલીની અદર આલ્યા ગયા.

લાલીમા એનાં સાક્ષી હતાં, પરંતુ એમણે એ જ હકીકતનો ખીન્ને અર્થ કાઢ્યો હતો. પોતાનાથી દૂર નાનાભાઈને અમદાવાદ ખેંચી જવામાં શાન્તાગૌરીનો જ પૂરો હાથ હતો તેમ એમને વસી ગયું હતું. નાનાભાઈ પ્રત્યે એમને પુત્રવત્ વાત્સલ્ય હતું એટલે પોતાનાથી આટલે બધે દૂર વસવાતું એ પસંદ કરે જ નહિ તેમ એમની માન્યતા હતી. નાનાભાઈએ હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી લાલીમા એમને વારંવાર યાદ દેવડાવતાં હતાં—આજે તો લાલીમાનો ખોજો ખૂંદવો ગમે છે, પણ વકીલ થઈને મોટા શહેરમાં જશો ત્યારે લાલીમાને ક્યાં ચ ભૂલી જશો. નાનાભાઈ કાયમ જવાબ આપતા હતા—કોર્ટમાં જઈ વકીલાતની કબજિયા દલાલી કરે તે ખીજ, હું તો ગામમાં રહી લોકોની વકીલાત કરીશ. દાજીસાહેબ મને વકીલ બનાવવા માગે છે તે કોર્ટનાં પગથિયાં ઘસવા નહિ, નેતા થવા માટે. લાલીમાની નજર નીચે ગામમાં રહીને જ હું નેતા થવાનો. લાલીમાના મને આશીર્વાદ હોય પછી નેતા થવા માટે બહાર જવાની જરૂર શી છે? કિશોરવયનાં આ વયનો નાનાભાઈના મનમાંથી ઉંમર વધતાં આપોઆપ વિસરાઈ ગયાં હતાં, પરંતુ લાલીમાના હૈયામાં એવાં ને એવાં જડાઈ રહ્યાં હતાં. એ માનતાં હતાં કે નાનાભાઈ મને વીસરીને દૂર જાય નહિ, પણ એને ભુલાવામાં નાખનાર દેરાણી જ હતી! શાન્તાગૌરીએ દાજીસાહેબને બાપ અને ભાઈ કહીને આંખ ભીની કરાવી દીધી ત્યારે લાલીમાએ એનો અર્થ એમ કર્યો કે પોતાનો ગુનો ઢાંકવા એ મલાપો કરે છે! સાચે જ જો હૈયામાં એટલો બધો ભાવ હતો તો નજીક તાલુકામાં રહેવાનું શું કામ ધણીને ન સમજાવ્યું? આનો અર્થ તો એ થયો કે મોટા ઘરનો ભાર મારે જ આખી જિંદગી વહેવાનો રહ્યો. અને આવું મનમાં દુઃખ થતું ત્યારે એમને પોતાને બાળક ન હતું એવું ઓછું આવી જતું હતું.

હવેલીને લાગેલો ખીન્ને આંચકો : ૧૯

પડવા તલપી રહ્યાં હોય તેમ બસ-સ્ટેન્ડ ઉપર મોટી લંગાર જમતી હતી. નાનાભાઈના કોઈ મિત્રો શાન્તાગૌરીને સ્ટેન્ડ ઉપર ઉભેલી જોતાં લિક્કટ આવતા ત્યારે એમને મનમાં શરમ લાગતી. એક કાળે જે પોતાની પાછળ હતા તે આજે આટલા આગળ નીકળી ગયા હતા !

મોટા ઘરની વહુ તરીકે આ અસંતોષ નાનાભાઈ સમક્ષ વ્યક્ત કરતાં એમને શરમ આવતી હતી એટલે એ ખીજી રીતે પોતાની વ્યગ્રતા વ્યક્ત કરતાં હતાં. નરસિંહ મહેતાની પેઠે કમાયા વગર ક્યાં સુધી બેસી રહેશો ? છ છોકરીઓના બાપ છો એ તો વિચાર કરો. નરસિંહ મહેતાને તો ભગવાન હૂંડી સ્વીકારનાર હતો અને તમારી હૂંડી સ્વીકારનાર જમીનદારી તો હવે જવા બેઠી છે.

આ જ હકીકતનો વિચાર નાનાભાઈ ખીજી રીતે કરતા હતા. કમાવાની વાત તો એમને ગળે ઊંતરે તેવી ન હતી. એ એમના સ્વ-ભાવમાં જ ન હતું. તેનું એમને દુઃખ પણ ન હતું. એમના મિત્રો સારું કમાયા, બંગલા બાંધ્યા, કોઈ કોઈએ મોટરકાર પણ વસાવી તેનો એમને આનંદ હતો. શાન્તાગૌરીની સાફક ઉદ્દેગ ન હતો. પરંતુ જમીનદારીએ જેમ આજ સુધી બેઠી આવક આપી હતી, તેવી નવી આવક ઊભી તો કરવી જોઈએ, તેમ એ જરૂર માનતા હતા. જમીનનો ગણોત્તવારાનો કાયદો આવ્યો હતો. એ હજી તો દીલો હતો અને ખેડૂતને પૂરતું રક્ષણ મળે તેવા સંજોગો ન હતાં. પરંતુ વખત જતાં એ કાયદો કડક થતો જતો અને ખેડૂતો પણ પોતાના હક માટે જતન થતા જશે ત્યારે પેટીઓથી દાણસાહેબનું કુટુંબ જે રીતે રહેતું તે રીતે નહિ રહી શકે તેમ એ સમજતા હતા. અમદાવાદમાં પણ એ જ જમીનની આવક ઉપર એ નસતા હતા. છ છોકરીઓને પરણાવવાની ચિંતા એ કરે તેવા ન હતા,

છોકરીઓ પોતે લણીગણીને પોતાની મેજે ગમે ત્યાં પરણી લે તો-
પણ એને વધાવી લે તેવા વિચારના એ હતા. પરંતુ દાજીસાહેબ,
લાલીમા જેવા હતાં ત્યાં મુઘી એવો કોઈ મુધારો થઈ શકે તેમ
નહોતો એ પણ એ સારી પેઢે સમજતા હતા. શાન્તાગૌરી પણ
એ બાબતમાં સામા પક્ષે જઈને જેમે તેવા હતા એટલે પોતાનું
એમાં કંઈ જીપજો નહિ તેથી કુટુંબના મોટા ખર્ચને અને કન્યાઓના
લગ્નખર્ચને જમીનની આવક નષ્ટ થાય તોપણ શી રીતે પહેચી
વળવું તેનો એ વિચાર કરતા હતા.

આમ તો એ ઉકેલ એમને બહુ સહેલો લાગતો હતો જમીનના
કાયદાને લીધે એક દિવસ જો જમીન ખેડે તેની થવાની હોય તો
એનો મોહ શા માટે રાખવો જોઈએ? દાજીસાહેબના કુટુંબ એ પેટી-
ઓથી હળ હાકયું નથી તે હવે શું હાકવા જશે? પોતાને જો ત્યાં રહેવું
પસંદ નથી તો અહીં અમદાવાદમાં ઉછરેલો દીકરો ખેતી કરવા જશે?
ખરી રીતે હવેલીનો પણ હવે અસ્ત થવાનો હતો તે સમજી જડું
જોઈએ. દાજીસાહેબ છે ત્યાં મુઘી એ હવેલીના દાર ખુલ્લા રહેવાના
હતાં, તે પછી એ બધું થવાના એ પણ એટલું જ સાચું હતું. તો પત્ની
સુગતા એ ધાણ પહેલેથી પારખી ચેતી જવું શું કામ નહિ? હજી
મોટા ભાગને એ એંધાણની પગખ નથી એટલે જમીન વેચી કાઢ-
વામાં આવે તો સારા ભાવ જીપજો તેવા હતા એટલો કબજો છોડતા
આનાકાની કરે તેવું વાતાવળ હજી ન હતું. એ ચૂકીતું શેકાણું
અમદાવાદમાં મકાન બાંધવામાં કરવામાં આવે તો સારા ભાડા જીપજો
તેમ હતા. છેલ્લા પંદર વર્ષમાં પોતાના રહેવા આવા પત્ની જ
કેટલા ભાડા વધતાં જતા હતા? પોતે જો બગલામાં દોડસો રૂપિયે
રહેતા હતા તેવું નવું ભાડું આજે પંદરસોથી ને એક
ન ગણાય. દાજીસાહેબને ગમે આખી વાત ન કીતરે તો અધી

ઉતારે તો ય એંધું નથી. એ અનુભવથી એમને સમજશે કે જમાનાને ઓળખવામાં લાલ છે અને એ જેટલો જલ્દી સમજાય તેટલો વધુ લાલ છે. પરંતુ આ વાત એમને કહેવી એ બિલાડીના કોટે ઘંટ બાંધવા જેવી કઠણ હતી. એ હવેલીના યુગમાં પૂરેપૂરા જીવતા હતા. નાનાભાઈએ આડકતરો એમને ધશારો કરી જોયો હતો કે અમદાવાદ આટલું 'ભાડું' ભર્યાં કરીએ તે કરતાં એક મકાન બંધાવીએ તો? એ સાંભળતાં જ એમણે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ટાઢો ડામ દીધો હતો—ભાડું ભરતાં જીવ ન ચાલતો હોય તો ખાલી કરીને ઘેર આવો. હવેલીનું બારણું બંધ કરવાનું હોય તો જ અમદાવાદ મકાનનો વિચાર કરી શકાય. મારી આંખ મીંચાયા પછી જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ છે. હું અને ભાભીમા જીવતાં હોઈએ ત્યાં સુધી એ વાતનો કદી વિચાર સરખો કરવો નહિ.

જો ઘર બાંધવાનો વિચાર ન કરી શકાય તો જમીન વેચવાનો વિચાર કરી જ શી રીતે શકાય? એટલે શાન્તાગૌરીએ હૂંડી સ્વીકારનાર જમીનદારી જવા બેઠી હતી તેમ કહ્યું ત્યારે એમને માથે ભાર નાખતાં નાનાભાઈ બોલ્યા હતા : 'એ કહેવાની મને કંઈ જરૂર નથી. જો તમારામાં એટલી હિંમત હોય તો દાજીસાહેબને સમજાવો.'

નાનાભાઈ દાજીસાહેબને કહેતાં જે સંકોચ રાખતા, તે શાન્તાગૌરીને નડતો ન હતો. કંઈ કહેવું હોય તો એ બેઘડક કહી શકતાં અને નાનાભાઈએ પ્રત્યક્ષ પારખું જોયું હતું કે જે વાત પોતે કરી હોત તો દાજીસાહેબ ના પાડત, તે શાન્તાગૌરીના વેણને લીધે એમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધી હતી. શાન્તાગૌરી પ્રત્યે એમનો ખુલ્લો પંક્ષ-પાત પણ જાણીતો હતો. નાનાભાઈના વિવાહ વખતે સગાંઓ તરફથી જે કંઈ દળાણ આવ્યાં હતાં, તેને વંશ થયા વગર શાન્તા-

ગૌરીની મુંદરતાને લક્ષ્મી લઈ એમણે તે માથું રવીકાચું હતું. બીજનએ એનો અર્થ એવો કર્યો હતો કે દેસાઈની કુળવાન ગામીથી લોભાઈને એમણે હા પાડી હતી. પરંતુ દાજીસાહેબે નક્કી કર્યું હતું કે મુંદર કન્યા ન હોય તો બીજ ગમે તેવી લાયકાતો હોય તોપણ એને નમેતું ન આવતું અદર અદર મનદુઃખ થવાનો પ્રસંગ ન આવે માટે એમણે લાબીમાની સાથે પણ એ અંગે ચોખવટ કરી લીધી હતી લાબીમાને પણ લાડકો દિવર એટલો વડાલો હતો કે પરી જેવી રૂપાળી વહુ એને મળે તો બ/ એમનું અંતર દગ્ધાય. દાજીસાહેબ પોતાના અંતરના દરખ માટે રૂપાળી વહુને નહોતા શોધતા, પરંતુ એની લાવિ પ્રત્ન મુંદર થાય, તે એમનો એકમાત્ર હેતુ હતો. આજે એ કુળવાન ઘરના વસમા દલાડા જોતા હતા. દીકરી રૂપાળી ન હોય તો જ્યાં ત્યાંથી નન્નો ચર્ચને આવતો હતો અને તેથી લગ્નના વ્યવહારમાં માથું ન મારનાર દાજીસાહેબ દગ્ધાગત મકનાગને ચપાટ કહેતા કે પ્રયત્ન મને કન્યા પગદ પડે તો પછી આગળ વાત. શાન્તાગૌરી ઉપર એમની જોડીતે પસદગી જિતરી હતી અને રૂપમાં તેમ શુભમાં પણ એ એટલા બ/ મુંદર નીવડ્યાં હતા તેથી દાજીસાહેબ એમની વાતનો જાને ત્યાં મુઠ્ઠી ઇન્કાર કરતા ન હતા.

શાન્તાગૌરીને પણ એનું ગૌરવ હતું એટલે નાનાભાઈનું બીડું ઝડપી લેતા એમણે કહ્યું : 'દાજીસાહેબને કહેવાની તમાગમાં દિવમત ન હોય તો હું કહીશ શું કહેવું છે તે મને કહે તો ખબર પડે ને.'

અમદાવાદમાં પોતાનો જ ગયો હોય, દાર હોય તેમ શાન્તાગૌરી જ ખત્તા હતા પરંતુ બાપદાદાની ચાલી આવતી દાજીકુળની જલ્દા-જલાલીને જિની આંચ આવે તેવું દાર્ઘ્ય પગલું લરીને એ સાક્ષી

પ્રાપ્ત થાય તેવી એ કલ્પના સુધ્ધાં કરી શકતાં ન હતાં. વાત સાંભળીને એ ઉછરી પડ્યાં: ‘મને વાત કરી તો કરી પણ જોજો બહાર કોઈને કહેતા. દાજીસાહેબે જમીન વેચવા કાઢી છે એમ લોક જાણે તો એનો અર્થ શું કરે? નાનાભાઈએ અમદાવાદમાં સટોબટો કરીને રૂપિયા તો નહિ ગુમાવ્યા હોય? એક જગાએ ખાડો પાડી બીજી જગાએ ટેકરો કરવાનું તો નાનું છોકરું ય કરી શકે. એમાં શું તમે મોટી બુદ્ધિની વાત કરી? હું દાજીસાહેબના કુટુંબની વહુ છું એટલે તેમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થતો હોય તેવું પગલું તમે ભરતાં હો તો મારો ટેકો હોય, લોકમાં નીચું પડે તેવા પગલામાં મારો વિરોધ જ હોય!’

સ્ત્રીઓ આમેય જીવનવાણી સંરક્ષણ વૃત્તિની હોય છે. તેમાં ય એ સંસ્કારમાં જેમને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હોય અને જીવનની હાડમારી વેઠવી પડી ન હોય તે સ્ત્રીઓ તો એની ભક્ત બની જાય છે. શાન્તાગૌરી એમાંનાં હતાં તે નાનાભાઈ સારી રીતે સમજતા હતા. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ જાણતા હતા કે એમને શહેરની સાલ્જબીનું પણ આકર્ષણ હતું. એને વશ થઈને જો એ પોતાના ટેકામાં ઊભાં રહે તો દાજીસાહેબને કોટે ઘંટ બાંધવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે. પરંતુ નાનાભાઈને ખાતરી થઈ ગઈ કે એમને બંને સાલ્જબીનું આકર્ષણ હતું અને તેમાંથી કોઈ એક જગાએથી પગ ઉપાડી લેવો પડે તો એ શહેરમાંથી ઉપાડી લે, પણ હવેલીમાંથી નહિ. આ સંજોગોમાં પોતાને માથે જ બધો ભાર આવીને ઊભો રહેતો હતો. દાજીસાહેબ જમીન વેચવાની વાત આવતાં આજ થઈ જશે તેની એમને પૂરી ખાતરી હતી. પરંતુ ભવિષ્યમાં એમનું માનસ બદલાય ત્યારે દોષ કાઢે કે જો તને આગળથી સૂઝતું હતું, તો મારે કાને વાત કેમ નહોતી નાંખી? વડીલોની-મોટા માણસોની એ ખાસિયત

હોય છે કે ખીન્નેને જૂલને પાત્ર ઠેરવતા હોય છે. દાઝસાહેબ પણ એ મનુષ્યસ્વભાવથી પર ન હતા. ક્યારેય ઇવનમા એમણે જૂલ કરી હતી તેમ એમને લાગ્યું ન હતું. ખીન્ને લોકો રોજ કેટલી બધી ભૂલો કરતા હતા તે જ એમના ટીખાનો મુખ્ય વિષય ગણતો હતો. એમાં લોકોમાફેય, નાનાભાઈ અને શાન્તારાંગી પણ આવી જતાં હતા. એમની પૂલોનો ગદિયા આપવાનું મન નાનાભાઈને ઠાઈ વખત અતિગ્રેક થતો ત્યારે થઈ આવતું, પણ એથી કંઈ અર્થ સરવાનો ન હતો, તે તત્ત્વજ્ઞાનને વશ થઈ એ ચૂપ જ રહેતા. પરંતુ જે પ્રશ્ન આખા ઇવનને મ્પર્ગે તેવો હતો તેમાં ચૂપ રહેવું પણ એમને ફીક લાગતું ન હતું. અને જે પોતે ચૂપ રહેશે તો પોતાની ફરજ ગૂંકાયા હતા એટલું જ નહિ, પણ ભાવિ પેટીના શુભેગાર ગણાશે. આથી દાઝમાફેય સાલજે કે ન સાલજે પણ પોતાને જે ભાવિ દેખાતું હોય તે તરફ આગળી ચીંધવી જોઈએ અને એ આગળી ચીંધતા એમણે લખ્યું—

પૂન્ય દાઝમાફેય,

આ પત્ર શરૂ કરું તે પહેલાં આપને વિનંતી કરું છું કે જોને શાતચિત્ત વાચનને અને માગ વિષે ખીન્ને કંઈ ગેગસમજ ન કરે. છતાં આપને એથી કંઈ ઉદ્વેગ થાય અને માફ લાગે તો પ્રવચનથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું.

નવગત્યના આ ઉપકાળથી નવો યુગ શરૂ થાય છે, તે તો આપણે ગૌ નાનીએ છીએ. એ નવા યુગમાં આપણી જૂની રીત-રિવાજ અને જૂના મૂલ્યો અકબચ આજુ રહે તેમ જનવાનો માર્ગ રીતે મંભવ નથી. અને જે મૂલ્યો બદલાય તે આપણને પસંદ હોય કે ન હોય પણ જોને તાજે થવા વિના ખીન્ને માર્ગ ઉપાય રહેવાનો પણ નથી. દેશી રજવાડા આજના પલકારામાં અદ્રશ્ય થયા અને એ જ

વસ્તુ નિઝામે રાજપુરીથી ન માની તો પોલીસ પગલાં પછી એને તાબે થવું પડ્યું. આમ જ્યાં મોટાં થડ ઊથલી થડ્યાં ત્યાં ડાળીઓ-પાંખડીઓ જે એવી આશા રાખે કે એમને ઊની આંચ આવવાની નથી તો ભવિષ્યમાં એ શાહમૃગવૃત્તિ જ ઠરશે.

જમીનનો ગણોત્તધારાનો કાયદો એ આપણા જેવા જમીનની એટલી આવક ઉપર નભનારાઓને ચેતવે છે કે રાજ્યોનો જેમ યુગ પૂરો થયો તેમ જમીન ઉપર જીવનારાઓનો યુગ પણ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. જે આપણે પહેલાંની જહોજલાલીમાં જીવવું હશે તો જમાના પ્રમાણે વિચારવું પડશે. જૂની પ્રતિષ્ઠાના મોહમાં જે નહિ વિચારે તો નવા કાયદાઓથી ખેડૂતોને પ્રાપ્ત થનાર હકને લીધે એ ચાલુ જહોજલાલી નભાવી શકાશે નહિ.

આ બધું આપને કહેવાનું હોય નહિ, છતાં એ સૂચન હું મૂકું છું તેની પ્રાસ્તાવના તરીકે એ આપોઆપ લખાઈ ગયું છે. હવેલીની જે પ્રતિષ્ઠા વંશપરપરાથી ચાલી આવે છે તેમાં કુટુંબની ખાનદાનીનો જેટલો હિસ્સો છે તેટલો એની આવકનો છે. પ્રતિષ્ઠામાં ખાનદાની અને આવકે સરખો ભાગ ભજવ્યો છે. એ હવેલીની પ્રતિષ્ઠા નવા યુગમાં પણ કાયમ જાળવવી હોય તો એની આવક પણ ચાલુ રહે તે રીતે નવેસરથી વિચારવું જોઈએ. જમીનના કાયદા નહોતા ત્યારે એક કાળે જમીનની મિલકતમાંથી જે મળતર થતું - થાય છે, તે કાયદાના ફેરફારથી લુપ્ત થવાનું છે. તે સંજોગોમાં આવક ચાલુ રહે અને વધે તેમ મિલકતનું રૂપાંતર કરવું એ અનિવાર્ય છે. વેપારી શેરમાં નાણાં રોકે છે ત્યારે જેમાં મળતર વધુ હોય તેમાં એ લે વેચ કરે છે. જમીન પણ એવું જ ડીવીડન્ડ આપતી શેર-મિલકત છે. આજે એ ડીવીડન્ડ સારું આપે છે પણ આવતી કાલે એ નથી આપવાની એ પણ એટલું જ ચોક્કસ છે. સ્થાવર મિલકત

અને તાલુકામાં વકીલાત કરાવી હોત તો ગામની મમતા જળવાઈ રહેત. શહેરનાં સુખ-સાહુખી તો પૈસા હોય ત્યાં સુધી, ખિસ્સાં ખાલી થયાં તો કોઈ ભાવ ન પૂછે અને અહીં તો દાણકુટુંબની ચડતી હોય કે પડતી પણ એના પેંગડામાં પગ ઘાલવાની કોઈ ધૃષ્ટતા ન કરે.' અને તેનું નક્કર દ્રષ્ટાંત આપતાં ભાભીમાએ ઉમેર્યું : 'નરસિંહભાઈને મનમાં તમારા અંગે ભલે ગમે તેવો અભાવ હશે, પરંતુ એમણે જાહેરમાં ક્યારેય તમારું માનભંગ થાય તેવું વર્તન કર્યું છે? અંગ્રેજ અમલ વખત તો આપણી બોલબાલા હતી એટલે જાણે એ માન જળવે, પણ સ્વરાજ્ય પછી તો કોંગ્રેસ સત્તા પર આવી છે. એ જિલ્લા કોંગ્રેસના મુખ્ય કાર્યકર્તા છે. એ ધારે તો માનહાનિ થાય તેવું વર્તી શકે. પરંતુ ૧૫ મી ઓગસ્ટે સ્વરાજ્ય આવ્યું ત્યારે ગામમાં તમારી પાસે એમણે ધ્વજવંદન કરાવ્યું. એને બદલે એમણે પોતાના હાથે રાખ્યું હોત તો કાણ ના પાડનાર હતું? સ્વરાજ્યની લડતમાં એમણે સૌથી વધુ સહન કર્યું હતું અને દર વખતે જોલ ભોગવી હતી. સ્વરાજ્યના ઉત્સવ વખતે એમનું જ અગ્રસ્થાન ગણાય. છતાં અંગ્રેજ સત્તાના પક્ષે રહેનાર તમને એમણે દાણકુટુંબના મોભાને લીધે જ એ માન આપ્યું ગણાય કે બીજું?'

આ પ્રસંગ દાણસાહેબને પણ ઓછો સ્પર્શી ગયો ન હતો. ગામમાં સૌ કરતાં વિશેષ દાઝ દાણકુટુંબ ઉપર કોઈ ને હોય તો નરસિંહભાઈને હતી. સ્વરાજ્યની લડતમાં આવાં જમીનદાર કુટુંબ સરકારને પક્ષે રહેતાં હતાં. દેશદાઝને એ કુટુંબો નહોતાં સમજતાં એવું નહિ, પણ સરકાર સાથેના સંબંધને લીધે કુટુંબનું ગૌરવ જળવાઈ રહ્યું હતું એટલે તે સંબંધ તોડી નાંખતાં એમનું મન પાછું પડતું હતું. વળી આમ વગર હથિયારે બ્રિટિશ સત્તનત હારે તેમ પણ મોટાભાગને ગળે ઊતરતું ન હતું. સ્વરાજ્યની લડતમાં પડેલા નર-

સિદ્ધભાઈને દાઝગાહેજના આ વર્તન પ્રત્યે નફરત હતી અને લોકો સમક્ષ એ અક્ત દર્શાવવાની શક્તિ ન હતી. એવી જ બીજી નફરત એમને કુળવાન કુટુંબો પ્રત્યે હતી. અમીનનો નબીગ પેટીએ દત્તક આવતા દાઝકુટુંબ આગળુ મ્યાન ધનવત્ હતું. પરંતુ એ સિવાય ગામમાં જે બીજા કુળવાન ગણાતા કુટુંબો હતા તેમાં નર-સિદ્ધભાઈનો સમાવેશ થતો ન હતો. એમનું ઘર ગામમાં અને નાનમાં ઝિતગતુ ગણાતું હતું આથી લગ્નમાં એમને મામાજીક અન્યાય સહેવો પડ્યો હતો તેનો રોષ દિવસોથી કચાગે ધ ગયો ન હતો. ન જવાનું એ પણ કાગલું હતું કે લગ્નની સગ્ન એમને કાયમ બોગવવી પડતી હતી. જે જમાનામાં કુળવાન ઘરના છોકરા ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉંમરે પરણી જતા હતા તે પેટીમાં એમનું લગ્ન એન્લુએટ થયા પછી થયું હતું. જો એ એન્લુએટ ન થયા હોત તો કન્યા મળવી મુશ્કેલ ગણાત. લાજુનરને પ્રતાપે એમને કન્યા તો મળી પણ અસરકારી અને લાજુતર વગરની. પગિણામે, નરસિદ્ધભાઈ આપનગે શિક્ષકમાંથી વકીલ થયા અને વકીલાત કરતા કરતા એ કોએમના આગેવાન થયા, પણ એમના અસરકારી પત્નીમાં કંઈ કેર ન પડ્યો. નરસિદ્ધભાઈની કોઈ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં એમણે રસ ન લીધો એટલું જ નહિ પણ એ મામે એમણે અસહકારનું વર્તન રાખ્યું. જાહેર પ્રવૃત્તિવાળાને ત્યાં જાહેર કાર્યકરોની અવગજ રહે અને તેનું આતિથ્ય પણ કરવું પડે. પત્નીએ જે અસહકાર માડ્યો તેથી નર-સિદ્ધભાઈ કંકોડી ગિચિતિમાં મુકાઈ ગયા. મહેમાનોને ઘેર લઈજવામાં પૂરેપૂરું જોખમ હતું. પોતાનો એ લવાડો જાહેર ન થઈ જાય એટલે વિવેક વાપરીને એમણે તાલુકાના રથજેથી રહેવાનું ઘર કાઢી નાખ્યું અને ગામમાં જ રહેવાનું ગમ્યું. દરરોજ ગામથી તાલુકે મોટર સર્જિમ ચાલુ હતી તેમાં એ આવ-જન કરતા હતા.

પત્નીના અસંસ્કારી વર્તનનો ડંખ હંમેશ કુળવાન કુટુંબો ઉપર એ ધોતા હતા. લાયક પુરુષોને જે યોગ્ય કન્યાઓ પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ વર્ગ આડે આવતો હોય તો એ કુળવાનશાહીવાળો હતો તેમ એમને પ્રત્યક્ષ જોવા મળતું હતું. જ્યાં જ્યાં એ પોતાના જેવાં અકુળવાન ગણાતાં કુટુંબોના કેળવાયેલા પુરુષો જોતા ત્યાં અમને અસંસ્કારી અને અભણ સ્ત્રીઓ જડાયેલી જોતા હતા અને કુળવાન કુટુંબોમાં પુરુષાર્થહીન આળસુ પુરુષોને નસીબે શાણી અને સંસ્કારી સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થએલી જોતા હતા. આ પુરુષો એવી સ્ત્રીઓને માટે લાયક હતા માટે એમનો લગ્ન સંબંધ બંધાયો હતો તેમ ન હતું. લાયકાતની દૃષ્ટિએ જે લગ્નસંબંધ બંધાતો હોત તો પોતાને ભાભીમા જેવી કોઈ ગુણિયલ ગૃહિણી પ્રાપ્ત થઈ હોત તેમ એ વસવસો કરતા હતા. જાહેર જીવનમાં પડેલા પુરુષને માટે આતિથ્ય સત્કારમાં ઉમંગ ધરાવે તેવી પત્ની જોઈ એ, તેની પ્રતીતિ નરસિંહભાઈને ડાલે ને પગલે થતી હતી. જાહેર જીવનમાં જે પોતાની સેવાને લીધે આગળ આવ્યા હતા તેમાં કુટુંબના એ ગુણે મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો, તે એ પણ નજરે જોતા હતા. દાણકુટુંબમાં એ સંસ્કાર પેઢીઓથી આવ્યો આવતો હતો અને સારા નસીબે જે સ્ત્રીઓ ગૃહલક્ષ્મી થઈને આવતી તે પણ એવો સંસ્કાર લઈને આવતી એટલે તે પરંપરા દીપી જીઠતી હતી. નરસિંહભાઈને તાલુકામાંથી ગામમાં રહેવા આવવામાં એક નિરાંત થઈ હતી તે દાણકુટુંબની એ પરિપાટીની. ગામમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ ઓછી હોય પણ જે કંઈ જિભી થાય અને ગરેમાનું

આતિથ્ય સરકારી અમલદારથી થ વિશેષ આદરભાવથી એ કરતા હતા નરસિંહભાઈને કુળવાનચાહી પ્રત્યે એમ હતો જતાં આ વર્ત-
માને પ્રત્યક્ષ જોતા એમનું દિવ જોડી જોડું—ખાનદાનીના ગુણનો સ્વીકાર કર્યા વિના છટકા નથી. તેનો જશ લાભીમાને જતો હતો એટલે પોતાને એવી ખાનદાન સ્ત્રી મળી હોત તો પોતાનું લોકોમાં ફેરવું સારું દેખાત તેમ એ મનમાં દુખી થતા હતા. અને એ દુઃખ કુળવાનચાહીની સામાજિક પદ્ધતિ લીધે હતું તેમ માની કુળવાનો તન્ન એમને નફરત હતી.

ગામમાં મોટું કુળવાન કુટુંબ દાઝસાહેબનું હતું એટલે એમના તન્ન એ જાહેરમાં નફરત બંધ કર્યા વિના ગળેના ન હતા બીજાની ખાધ હિપર ચડી એમી અમનચમન કરનાર વર્ગને સ્વગત્યમાં નાખી દેવા પડ્યો. એ સિવાય સ્વગત્યનો અર્થ પણ શું છે? આ એમની નફરત દાઝસાહેબને કાને પહોંચ્યા વિના ગળેની પણ નહિ એથી સ્વગત્ય પ્રાપ્ત થતા દાઝસાહેબે મનથી નક્કી કર્યું હતું કે જાહેર-પ્રતિમાં કોઈ લાગ લેવો નહિ કે જેથી નરસિંહભાઈને માનભંગ પડવાની તક મળે. પરંતુ એ નફરત બતાવનાર નરસિંહભાઈએ સ્વ-ગત્યમાં પોતે કરતાકારવતા હોવા જતા એમનું એટલું જ માન લગવ્યું અને ૧૫મી ઓગસ્ટે એમના હાથે ધ્વજવંદન કરાવ્યું નેટનું જ નહિ, પણ ગામમાં નાની મોટી કોઈ સભાસભારેલ હોય વાગે એમને મહેમાનની સાથે મોખરે બેસાડી પોતે એમના પછી હોય. એ વર્તાવની નોંધ દાઝસાહેબે લીધી હતી એટલું જ નહિ લાભીમાની ધ્યાન બદલાર પણ એ નહોતું અને એવું ગૌરવ જાહેરમાં લીતાના કુટુંબનું હોય જાણવનાર હતું તે દષ્ટિએ નાનાભાઈનો તન્ન મૂલવના લાભીમાએ કર્યું : ‘મિલકતનું રૂપાતર કરવું મર્યાદા, પરંતુ એવું જ કુટુંબના ગૌરવનું રૂપાતર નથી થઈ

એ પાયો જ આખો નાનાભાઈથી ભુલાઈ ગયો છે.’

દાજસાહેબે એ દલીલને પકડી લેતાં કહ્યું : ‘માટે જ કહું છું કે આ દરખાસ્તની કુબુદ્ધિ તમારા લાડકા નાનાભાઈની છે - શાન્તાગૌરીની નથી. એમને શહેરમાં રહેવું ગમે છે તે ન જોઈ શકું તેવો હું ધૃતરાષ્ટ્ર નથી. પરંતુ ત્યાં રહીને ય એ દાજકુટુંબનું ગૌરવ ભૂલ્યાં નથી અને ભૂલવાનો સમય આવે તો એ શહેરને વહાલું ન કરે, વતનને વહાલું કરે. મને તો ખાતરી છે કે આ પત્ર તમારા લાડકા નાનાભાઈએ વહુથી છાનો લખ્યો છે. શાન્તાગૌરીની આમાં સંમતિ હોય જ નહિ અને એ લખવા પણ ન દે.’

ભાભીમાએ પત્ર વાંચીને પાસે બેઠેલાં નાનાંબહેન - સુમીબહેનને આપ્યો હતો એટલે તે વાંચવાની સૂચના હતી માની એ વાંચવામાં પડી ગયાં હતાં. એ વાંચી રહ્યાં ત્યારે તો દાજસાહેબ અને ભાભીમા વચ્ચે સામસામો મારો ચાલી રહ્યો હતો. સુમીબહેનને પોતે યોગ્ય સમયે આવી પહોંચ્યાની આ વાતાવરણ જોતાં પ્રતીતિ થઈ. આમ તો એ મુંબઈથી વરસમાં બે વખત વતન ભણી આવતાં અને સગવડ પ્રમાણે બધે જઈ આવતાં. આથી સુમીબહેનનું આગમન સકારણુ હોય તેમ કોઈ સગાં-સ્નેહી માનતાં ન હતાં અને ‘કેમ આવવું થયું?’ તેમ કોઈ પૂછપરછ પણ કરતું ન હતું. પરંતુ આ વખતે એમનું આગમન સકારણુ હતું. જે પ્રશ્ન નાનાભાઈના મનમાં જાગ્યો હતો એ જ વિચાર સુમીબહેનના મગજમાં પણ ઉદ્ભવ્યો હતો. એમનું ઘર ફળવાન હતું પણ વારસામાં જમીનદારી મળી ન હતી. કમાણીની શોધમાં એમના પતિ - બળભદ્રદાસ નાનપણથી મુંબઈ ગયા હતા. છવનની શરૂઆત એમણે નોકરીથી કરી હતી પણ અતુલ્યે એમણે સ્વતંત્ર થઈ ક્યો હતો અને નસીબે ચારી આપી હતી એટલે છવન માનું કમાણા હતા. આથી સુમીબહેનના છવનમાં સર્વ વાતે

મુખ હવું, પરંતુ માણસના નશીબમા કંઈ ને કંઈ માયાના બંધન તોડવાના ન હોય તો પ્રભુ એને જન્મ જ શુ કામ આપે? અને જાદગીના એ બંધન માણસ જેમ જેમ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ ઘણી વખત એ મજબૂત થતા જાય છે. મુમીબહેનને એવું માયાનું બંધન હવું નાનીબહેનના લાણાનું. નાનીબહેન પહેલી પ્રસૂતિમા લાણાને જન્મ આપીને વીસમે દિવસે મુજરી ગયા હતા. તે વખતે મુમીબહેનને દીકરી જન્મ્યા ત્રણ માસ થયા હતા એટલે બહેનના લાણાને એમણે ધવડાવીને મોટો કર્યો હતો. દીકરી ૭ માસની થઈ એટલે ધાવણુ છોડાવી દીધું અને લાણાને ખાસા નવ મહિના મુખી એમણે ધવડાવ્યો હતો અને ત્યારથી સજો દીકરો હોય તેમ ઉછેર્યો હતો. બનેલી ફરી પગ્ણ્યા હતા અને નવી વહુ એટલી તીખી હતી કે પોતાના દીકરાને સાથે રાખવાની બનેલીએ તત્પરતા બતાવી ન હતી. મુમીબહેનને વાત્સલ્યના એવા કાંડ હતા કે પોતે એને માની ખોટ સાકવા નહિ દે એટલું જ નહિ પણ બાપની ખોટ પણ સાકવા નહિ દે. એ લાંઠ મુમીબહેન આપી શક્યા પણ એથી માયાના બંધન એવા દૃઢ થયા હતા કે એની ચિંતા એમને પીડી ગઈ હતી. લોહીની સગાઈ ઉપરાંત એ હૃદયની મગાઈથી એની સાથે જડાઈ ગયા હતા.

મુળર્ધમા ઉછરેલો છોકરો પોતાનો માર્ગ જાતે કરી લેશે અને વેલાને ચડવા જે વાડ જોઈએ તે પોતાના ઘરની મજબૂત હતી એટલે એ શુ દુઃખ હવું તેમ એ માનતા હતા. પરંતુ એમને એ વિચાર જ નહિ આવેલો કે વેવામા વિકાસ કરવાની અદરની ફૂટ ન હોય તો વાડ ગમે તેટલી મજબૂત હોય તોપણ વેલો શી રીતે ચડે? પગિત્વામે અબ્યાસ માટે ટચૂશન ગમવા હતા લાણાભાઈ ક્યારેય પાંચ થયા ન હતા, ઉપર ચડાવવામા આવતા હતા. મુમીબહેનની

શરમને લીધે વગર અટકચો એ મેટ્રિક સુધી પહોંચી તો ગયા પણ ચાર વખત પરીક્ષામાં એસવા છતાં એ પાસ ન થયા અને ઊઠાડી લેવા પડ્યા. ઘરનો ધંધો છે એટલે એમાં દાખલ કરી દેવાશે, એ સંતોષ પહેલેથી હતો એટલે મેટ્રિકનો ખાડો એ નહિ ઝાળંગી શકે તેમ લાગતાં એને ધંધામાં ધકેલ્યો. પરન્તુ ત્યાંથી ચ તરત ફરિયાદ આવવા માંડી અને બળદ્રદાસની એ ખાસિયત હતી કે સુમીબહેનની ઘરની સ્વતંત્રતામાં એ માથું મારતા ન હતા. તો ધંધાની બાબતમાં એમને માથું મારવા દેતા ન હતા. સગો ભાઈ હોય તો-પણ જો એ હેંશિયાર ન હોય તો એ ધંધામાં સહી લેતા ન હતા. જોઈએ તો એને એ માગે તે રકમ આપી દેવા તત્પર થતા, પણ ધંધાની મશિનરીમાં કોઈ ખીલો ઢીલો ચાલે નહિ, તે એમનું સૂત્ર હતું. પરિણામે, અઠવાડિયાની અંદર એમણે સુમીબહેનને રિપોર્ટ આપી દીધો કે, ભાણાભાઈ મારે ત્યાં નહિ ચાલી શકે.

એનો શું અર્થ થાય તે સુમીબહેન સારી રીતે જાણતાં હતાં. પરન્તુ વ્યાવહારિકતા આગળ કરતાં એમણે બચાવ કર્યો : ‘ મહાદેવના ગુણ પુજરી ન જાણે તેવું ઓછું છે? પરન્તુ સફર સસરા એને ન શોધી આપીએ ત્યાં સુધી આપણે એને મોટા કરીને બહાર તો દેખાડવો પડશે ને ?’

એમણે સફર સસરાની તપાસ આરંભી ત્યારે એમ ખ્યાલ આવ્યો કે સફર સસરા જમાઈનો ભાર ઉપાડવા તત્પર હતા પરન્તુ એ સૌ કલદાર રૂપિયાને ખખડાવીને લેવા માગતા હતા. ભાણાભાઈ મેટ્રિક નપાસ હતા, એ જાણતાં સૌ ના પાડી દેતા હતા. સુમીબહેનના બે વરસના સતત પ્રયત્ન છતાં એમને સફર સસરાની

હોય તો એના પગલાંએ સારા વાના થાય. બળભદ્રદાસ પોતાનાં પગલાંએ જ સારુ કમાયા હતા તેમ એ માનતા હતા અને મૌ એમા ટેકા પુગવના હતા, એ કારણે સુમીગદેન પોતે પણ ગૌરવ અનુભવતા હતા. ફૂળનો માણસ તરણ પકડે તેમ કન્યાના નસીબ ઉપર ભાણાભાઈના લગ્નનું વહાણ નાગર્યું હતું. ગરીબ ઘરના કન્યાપિતાએ નાગર્યું હતું કે સદગ્ર ધંધાવાળાને થેર નગણુ પાતળું માણસ પોપાઈ જવું તે સહેલું છે. બીજા સોંધાને જો ધંધામાયી માણસો કમાઈ આ । છે તો ભાણાભાઈને નહિ કમાઈ આપે ।

પરંતુ લગ્ન પછી સુમીગદેનની મુશ્કેલી વધી પડી હતી. બળભદ્રદાસે ઝીલી દીધું હતું કે જોઈએ તો ભાણાભાઈને મદિને ધગ્ગ અર્થ પેટે રકમ આપો પણ ધંધામા એની અમર બીજા ઉપર પડે તે મને પાસવે નહિ. એમ તો સુમીગદેન ભાણાભાઈ અને વહુને કંઈ નોકરી કરાવ્યા બગર ઘરમાં રાખે તોપણ બળભદ્રદાસ ટાંકે તેમ ન હતા પરંતુ આજના સુગમા માણસ કંઈ કામધંધો કર્યા વગર બેઠા બેઠા ખાય તે જોએ શી રીતે? અને એ લાખી દષ્ટિએ એના હિતમા પણ શી રીતે ગણાય?

સુમીગદેનને એવી ચિંતામગ્ન જોઈ બળભદ્રદાસે ઉપાય મૂલ્યવતાં કર્યું હતું તમાગે એ લાખો છે અને લાખીમાનો એ ભાલો નથી થું? એમને તો પડતો દીકરો થ નથી, તો શું કામ એને દીકરો કરીને એ પોતાની પેઢી ઉપર નથી રાખતા? જમીનદારી જેવા બેઠાકું ધંધામા મદ જુદિવાળા માણસો સુખેથી પોપાય અને તેમને એમ પણ ન લાગે કે પોતે જુદિ વગરના છે અને બેઠાબેઠા ખાય છે નાનાભાઈ કંઈ અમદાવાદની વટ્ટીજાત છોડી ગામમા આવવાના ન હતા, તો લાખીમા એકલે હાથે મોટા કુટુંબનો ભાર ઉપાડે તેના કળ્તા હાથ-લાકડી જેવા પડતો માણસ હોય તો એમને

૩૮ : યુગનાં એંધાણ-૧

પણુ નિરાંત. જમીનદારને ઘેર શોભે તેવો ભાણાભાઈ નો રૂપાળો દેહ છે, ગામમાં મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય તેવા કુળવાન ધરનો નખીરો છે, અને ધરનો વહીવટ સંભાળી શકે તેવી સુશીલ-ચપળ વહુ છે. પછી ભાભીમા શું કામ એમને સાથે ધરનો ભાર નાખીને સુખશાંતિ ન ભોગવે? એમનો બોલો હળવો કરવા શાન્તાગૌરી કંઈ શહેરમાંથી આવવાનાં નથી અને જમીનના નવા કાયદા થઈ રહ્યા છે તેમાં જમીનની ટોચ બંધાતાં બાકીની જમીનના માલિક ખેડૂત થઈ જશે, તેના કરતાં મરતી ગાય બ્રાહ્મણને કૃષ્ણાર્પણ કરી પુણ્ય કમાવાની સીધી વાત એમને કેમ નથી સૂઝતી? અને ન સૂઝતી હોય તો તમારાં જવાં મને કાયમ દબાણ કર્યા કરો છો, તો એમને શું કામ દબાણ નથી કરતાં? બહેનની સગાઈ શું દબાણ કરવા યોગ્ય નથી? વળી બંનેને ભાણાભાઈ માટે સરખું હેત હોવું જોઈએ. એમને અનુકૂળતા છે જતાં શું કામ હેત ન બતાવે?

જ પોતાનું ઘર હતું તેવો ભાવ એને જન્મે તે સ્થિતિ ભાવીમાએ સર્જી ન હતી.

ભાવીમાને કોઈ પણ હિસાબે આ વાત ગમે હિનાગ્ની તેવી ગણતરી સાથે સુમીબહેન આ વખતે અહીં આવવા નીકળ્યા હતાં. પરંતુ દૂરથી વાત જોટલી સહેલી લાગે છે તેટલી નજીક આવતા વસમી લાગે છે. ભાવીમા નો કદાચ તૈયાર થાય, પણ દાઢસાહેબ એની તત્પરતા શું કામ બતાવે? બહેનને લોહીની સગાઈ એટલે વીગળે, પણ બનેલી? 'એ' નારું કેટલું બાકુ માન રાખે છે, પણ એમના ધધાના વાત આપે છે ત્યારે ક્યારેય માલગે છે? અને એ સાલગતા હોત તો માટે ભાવીમાને વિનવવા આવવાની જરૂર જ ક્યા હતી? ધધામાથી વગેરે હજારો રૂપિયા દંકમટેક્ષમા ભરવા પડે છે, તો ભાણાભાઈના બમે-પાવસો પગાર તરીકે હિનાગ્ના નુ તોટો પડવાનો હતો? પરંતુ પુરુષનું બધામણ જ એવું લગવાને ઘડ્યું છે કે એ ગમે તેટલો નગમ ગમે પણ એકાદ જગાએ તો જઈ નેવો ગહેવાનો. દાઢસાહેબ પણ એ જ જગાએ વગર નેજા નીકળ્યા તો ભાવીમાનું શું થયું?

સુમીબહેન સુખાર્થી નીકળ્યા ત્યારે ભાણાભાઈની દત્તકની દરખાસ્ત મકરાની ગણતરી સાથે રવાના થયા હતા, પરંતુ અહીં આવતા સુધીમા એમણે વિચારી લીધું હતું કે એવંદમ એની હિનાવળ ન કરવી, પણ પ્રથમ પગલા તરીકે ભાણાભાઈ અહીં હુસાડી દેવો. એની તળિયત ત્યા સારી રહેતી નથી અને દાકતગેએ એને ગામંડ ગહેવાની ભવામણ કરી છે તે બહાનું કાઢવું. અહીં કોઈ ગમે તેટલો વખત રહે તેનો તો નહોતો વાધો ભાવીમાને કે દાઢમાને બને. અને તે પછી ધામેથી ભાણાભાઈની વહુને પણ અહીં ધકેલવી. ભાવીમાને ખબર ન પડે તેમ એની માયા લગાડવી અને હૃદયની

પણ નિરાંત. જમીનદારને ઘેર શોભે તેવો ભાણાભાઈનો રૂપાળો દેહ છે, ગામમાં મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય તેવા કુળવાન ઘરનો નખીરો છે, અને ઘરનો વહીવટ સંભાળી શકે તેવી સુશીલ-ચપળ વહુ છે. પછી ભાભીમા શું કામ એમને સાથે ધરનો ભાર નાખીને સુખશાંતિ ન ભોગવે? એમનો ઓળો હળવો કરવા શાન્તાગૌરી કંઈ શહેરમાંથી આવવાનાં નથી અને જમીનના નવા કાયદા થઈ રહ્યા છે તેમાં જમીનની ટોચ બંધાતાં બાકીની જમીનના માલિક ખેડૂત થઈ જશે, તેના કરતાં મરતી ગાય બ્રાહ્મણને કૃષ્ણાર્પણ કરી પુણ્ય કમાવાની સીધી વાત એમને કેમ નથી સૂઝતી? અને ન સૂઝતી હોય તો તમારાં જવાં મને કાયમ દબાણ કર્યા કરો છો, તો એમને શું કામ દબાણ નથી કરતાં? બહેનની સગાઈ શું દબાણ કરવા યોગ્ય નથી? વળી બંનેને ભાણાભાઈ માટે સરખું હેત હોવું જોઈએ. એમને અતુકૂળતા છે છતાં શું કામ હેત ન બતાવે?

સુમીબહેનને તો આ સાંભળતાં નવી દિશા ઊઘડી ગઈ હોય તેવું બન્યું. દાણકુટુંબના વારસ તરીકે જ જાણે ભાણાભાઈના લેખ લખ્યા હોય તેમ એમને દેખાવા માંડ્યું. નાનાભાઈ એવા ઉમદા સ્વભાવના હતા કે દાણસાહેબ ભાણાભાઈને દત્તક લઈને અર્ધી મિલકત આપે તો મનદુઃખ કરે તેવા ન હતા. વળી પોતે ગામડે જવાના ન હતા તે સંજોગોમાં ભાણાભાઈ ત્યાં રહીને દાણસાહેબની પાછલી ઉંમરમાં સેવાચારી કરે તેનો પણ નાનાભાઈને ખીજ રીતે સંતોષ થાય. આ દિશામાં એ જેમ જેમ વિચારતાં ગયાં તેમ તેમ ભાભીમા ઉપર એમને રોષ ચડતો ગયો. દિયરનાં મા બનતાં એમને પૂરેપૂરું આવડ્યું, પણ બહેનના દીકરાની મા બનવાની ખાસ્સી જરૂર હોવા છતાં તેનો એમને વિચાર જ નથી આવ્યો. ભાણાભાઈ ખીજાં સગાની માફક દાણકુટુંબમાં અવારનવાર રહી ગયા હતા, પરંતુ આ

જ પોતાનું ઘર હતું તેવો ભાવ એને જન્મે તે સ્થિતિ ભાભીમાએ સર્જી ન હતી.

ભાભીમાને કોઈ પણ દિસાએ આ વાત ગમે હિનાબી તેવી ગણતરી સાથે મુમીબદેન આ વખતે અહીં આવવા નીકળ્યા હતા. પરંતુ દૂરથી વાત જોઈતી સહેલી લાગે છે તેટલી નજીક આવવા વસની લાગે છે. ભાભીમા તે કદાચ તવાજ ઘાય, પદ્મ દાઝસાહેબ જેવી તત્પરતા શુ કામ બનાવે? મહેનતે લોટીની સગર્હ એટલે ફાગળે, પણ બનેલી? 'એ' મારુ કેટલું બધું માન ગમ્યું છે, પણ એમના ધંધાની વાત આવે છે ત્યારે કયાંયે ય સામગ્રી છે? અને એ માસગત્યા હોત તો માટે ભાભીમાને વિનવવા આવવાની જરૂર જ ક્યા હતી? ધંધામાથી વચ્ચે હતરો રૂપિયા હંકમરેક્ષમા લગ્યા પડે છે, તે ભાણુભાઈના બમે-પાયમે પગાડ તરીકે ઉધાગના નુ તોડો પડવાનો હતો? પરંતુ પુરુષનું બધાગણ જ એવું ભગવાને ઇચ્છું છે કે એ ગમે તેટલો નગ્ન લાગે પણ એકાદ જગાએ તો જગ નેવો ગહેવાનો. દાઝસાહેબ પણ એ જ જગાએ વજ નેવા નીકળ્યા તે ભાભીમાનું શુ અલ્લે?

મુમીબદેન મુખાર્થી નીકળ્યા ત્યારે ભાણુભાઈની દત્તકર્તા દેખાત મફવાની ગણતરી સાથે રવાના થયા હતા, પરંતુ અહીં આવતા મુમીમા એમણે વિચારી લીધું હતું કે એકદમ એની હિનાવણ ન કરવી, પણ પ્રથમ પગલા તરીકે ભાણુભાઈ અહીં મુખાર્થી દેવો. એની તળિયત ત્યા સારી રહેતી નથી અને દાનગેએ એને ગામડે ગહેવાની ભલામણ કરી છે તે બહાનું કાઢવું. અહીં કોઈ ગમે તેટલો વખત નહે તેનો તો નહોતો થાયો ભાભીમાને કે દાઝસાહેબને અને તે પછી ધીમેથી ભાણુભાઈની વહુને પણ ચડી ધકેલવી. ભાભીમાને ખબર ન પડે તેમ એની માયા લગાડવી અને હૃદયની

સગાઈ બંધાયે દત્તકની દરખાસ્ત મૂકી કામ પાકું કરાવી લેવું.

ખરે સમયે આવ્યાં હતાં તે હર્ષથી નાનાભાઈના પત્રની ચર્ચામાં સુમીબહેને ઝંપલાવતાં કહ્યું : ‘દાહસાહેબ, તમારું જીવન અહીં ગયું એટલે તમને અહીંની મમતા હોય તે હું સમજું છું, પણ જે લોકોનું જીવન શહેરમાં વીત્યું હોય તમને અહીં પાછા આવવું તે મીઠા પાણીના માછલાને ખારાપાણીમાં મૂકવા બરાબર છે.’

દાહસાહેબે એ સરખામણીનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું : ‘શહેરનું પાણી મીઠું ન નથી અને ખારું નથી, તે તો ગંધાતું પાણી છે.’

ભાભીમા વચ્ચે બોલી ઊઠ્યાં : ‘સુમીબહેનનું પૂરું સાંભળશો કે નહિ ?’

ભાભીમાને સુમીબહેનની વાત ગળે ઊતરી હતી એવું કંઈ ન હતું. પરંતુ એમના લાડકા નાનાભાઈનો એ પક્ષ લેતાં હોય તેવું બોલ્યાં હતાં એટલે એ એમના પક્ષમાં બેસી ગયાં હતાં.

દાહસાહેબ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે કટાક્ષ કરતાં બોલ્યા : ‘સુમીબહેન અને નાનાભાઈ શહેરની માળાનાં મણકા છે તે મારું ક્યાં અજાણ્યું છે ?’

દાહસાહેબ કટાક્ષ કરી એમના જમીનદારી સ્વભાવ ઉપર આવે ત્યારે એમની પાસેથી કામ કટાવી લેવું સહેલું હોય છે તેમ માની સુમીબહેન પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ એ કટાક્ષ ઉપર વારી ગયાં હોય તેમ જોરજોરથી હસ્યાં અને ભાભીમાએ પણ જાણ્યેઅજાણ્યે તેમાં તાલ પુરાવ્યા. અને દાહસાહેબ બગાડું ખાઈ તરિયે આડા પડ્યા.

પ્રકરણ ચોથું

મોહનના પગલાનો પડઘો

નરસિંહભાઈ દાજીકુટુંબનું માન બળવતા હતા તેવું ગૌરવ ભાષીમા જે વખતે લઈ રહ્યા હતા ત્યારે એમને એ ખબર ન હતી કે મોહન વાળદ જેવાએ આ ગૌરવનો ભગ આજે જ કર્યો હતો. દાજીસાહેબ એ કડવો ધુંટડો મો બગાડ્યા વિના ગળી ગયા હતા. એમની જગ્યાએ ખીલો ગામ આગેવાન હોત તો ત્યા જ હો-હો કરી મૂકી હોત. પરંતુ એમ કરવાથી પોતાનું વધુ ગૌરવભગ થાય એ એમની ધ્યાન બહાર ન હતું. આમ એ ચૂપ રહ્યા તેથી હો-હો ન થઈ તે સાચું, પણ ગામમાં ગૂપચૂપ વાતો તો વહેતી થઈ ગઈ હતી. જેમણે એ પ્રસંગ નજરે લેયો હતો તેમને મન આ નાના-મૂના સમાચાર ન હતા. એમાંનો કોઈ જાપાનો ખબરપત્રી હોત તો એણે તરત 'પછાત વર્ગે તોડેલી ગુલામીની બેડીઓ' એવા ચમકદાર મથાળા સાથે સમાચાર રવાના કરી દીધા હોત!

નરસિંહભાઈ સાજે તાલુકાના ગામેથી થેગ આવ્યા ત્યારે એમને બસ ઝેન્ડ પર એ સમાચાર મળ્યા. મોહન તાલુકાના ગામે જે બસ-માથા બેઠેલો, તેમાં નરસિંહભાઈ તરત બેઠા હતા. એમણે એને બસ-માથા બેઠેલીને જોતાં જોયો હતો. એના મો ઉપર કોઈ બતતો ફેરફાર એમને દેખાયો ન હતો. એવો બળવો કરવાથી એ પસ્તાતો હોય, તેમ એની ચાલ ઉપરથી દેખાયું ન હતું. દાજીકુટુંબની મોટાઈને

વ્યવહારમાં સૌ માન આપતું હતું, પરંતુ અંદરથી મોટા ભાગને ઘણા હતી. જાણે એ કુટુંબનો સૌને વણછો ન લાગતો હોય તેમ ખૂંચતું હતું. વળી દાઝસાહેબ આ ગામમાં રહેતા હતા છતાં ગામના મૂળ વતની ન હતા તેમાં ગૌરવ માનતા હતા. ગામમાં રહીને એ જમીનદાર તરીકે ખેતીનો રસકસ ચૂસી જતા હતા તેમ સમાજમાં રહીને એ પ્રતિષ્ઠાનો મોભો સૌનો ઝૂંટવી લેતા હતા. બદલામાં ગામને એમના તરફથી વણછો મળતો હતો.

આનો રોષ નરસિંહભાઈમાં ભારોભાર હતો. છતાં એ અશ્રિજ સત્તા સામે બળવો કરી શક્યા હતા, પણ દાઝસાહેબની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સામે આજ સુધી બળવો કરી શક્યા ન હતા. દાઝકુટુંબને માન આપવા પાછળ એમની મનની મોટાઈ ન હતી પણ લઘુત્વચિ હતી. એથી જ મોહને દાઝસાહેબની આગ્રાનો અનાદર કર્યો તે જાણતાં એમણે ધૂપે આનંદ અનુભવ્યો. જે અનાદર મોહને નાની વાતમાં કર્યો, તે ખેતે કટોકટીની ક્ષણે પણ નહોતા કરી શક્યા અને જાણે પોતાને એથી અપમાન ન થયું હોય તેમ આજ સુધી સહી લીધું હતું તેની સામટી નાલેશી અત્યારે એમને ડંખી રહી.

દાઝકુટુંબના આ ગામના નગરના પિત્રાઈ રણજીતભાઈ પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા દાઝસાહેબની સમક્ષાએ હતી એમ માનીને ચાલતા હતા. છઠ્ઠી પેઢીએ ત્યારે દાઝકુટુંબે વારસદાર દત્તક લીધો ત્યારે એ મિલકત નિર્વારસા થઈ હોત તો રણજીતભાઈના પૂર્વજોને મળી હોત. દત્તક લેવાથી એમનો એ હક દૂનતો હતો તેમ માની એ કુટુંબને સંતોષવા ખાતર પચ્ચાસ વીઘાં જમીન બક્ષીસ તરીકે દાઝકુટુંબે આપી હતી. એ ગણતરીએ કે બહારગામનો ભાણેજ ગાદી ઉપર આવે તેને પિત્રાઈની ગ્રાથ હોય તો કુટુંબની શોભા ગણાય- મોર પીંછાથી રળિયામણો એ અર્થમાં. પિત્રાઈજોને આમ તો વેર-

ભાઈ વચ્ચે ખાનગી જ ગાળાય, છતાં એ દપ્તારીત વેવાઈ એ નગસિહ-
 બાઈને ઠગી એટલું જ નહિ પણ એ જે જ દીકરીનાં વિવાહ
 મુજબ કર્યાં નગનિહાશાઈનો દીકરો ડોન્ટર ચંચા દત્તો. એ પોતે
 દ્રોણેશના કાર્યકર દત્તો અને જિવાના મંત્રી દત્તો કોચેસની અદર
 પાનુ ત્યારે પક્ષો ગ્રામા થતા અને સાચી પરિસ્થિતિ શુ છે તેનો
 કથાન મરદાર સાહેબને જગર દાઢવાની જિભી થતી ત્યારે એ નગ-
 નિહાશાઈને પૂછતા અને તેમની વાતને વજદ આપતા. આવી
 પ્રતિષ્ઠા જોળે પ્રાપ્ત કરી દત્તો તેને કન્યા આપવામાં વેવાઈ વાધો
 જોતા ન દત્તો. વળી દીકરો તેમજી દત્તો એટલે સરદાર સાહેબની
 દૃષ્ટિ વાચ તો કોઈ કોલગીપની મહાયથી પરદેશ આગળ અભ્યાસ
 કરી નામ દાઢવાની. પણ પૂરેપૂરી તક દત્તો. આવો જમાઈ શુભાવ-
 વાની વેવાઈની ધૃષ્ટા ન દત્તો એટલે એમણે રણુચ્છતલાઈના વિરોધ

છતાં વિવાહ કર્યો. વધુમાં વધુ એ લગ્નમાં નહિ આવે કે ખીજું ! આ ઘાં થોડા વખતમાં ભૂંસાઈ જશે એમ ખિયારા વેવાઈ એ માન્યું હતું, પરંતુ રણજીતભાઈએ અઢારમી સદીને શોભે તેવું પગલું ભર્યું. બે બાળકોની માતા થએલી પુત્રવધૂને જાકારો આપ્યો, પિયર વિદાય કરી દીધી અને પોતાના પુત્રને ઘડિયાં લગ્ન લે તેમ તાબડતોબ ફરી પરણાવી દીધો !

નરસિંહભાઈને માટે આ જેવું તેવું અપમાન ન હતું. એ અંદરથી સમસમી ગયા પણ બળતો કરીને દાજીકુટુંબ સાથેનો સંબંધ તોડી શક્યા ન હતા. દાજીસાહેબને આ પગલા સાથે સીધો સંબંધ ન હતો એ સાચું, પરંતુ એમનો વિરોધ હોય તો રણજીતભાઈ ડગ ન માંડી શકે તે પણ એટલું સાચું હતું. નરસિંહભાઈ દાજીસાહેબને વિનંતી કરવા પણ ગયા હતા—આ સારું થતું નથી, એક સ્ત્રીનો આવી રીતે ભોગ લેવાય તે આપણા સૌને માટે શરમભર્યું છે, આટલી હદનું એક સ્ત્રીને નુકસાન થશે તેવી મને જો ખબર હોત તો દીકરાને મેં પરણાવ્યો ન હોત. દાજીસાહેબે બહારથી સહાનુભૂતિ બતાવી હતી પણ ‘મારું એ માનતો નથી.’ એમ કહી છૂટી પડ્યા હતા.

નરસિંહભાઈ બસ સ્ટેન્ડથી ઘેર આવ્યા ત્યારે એમની સમક્ષ પોતાની કરુણ લાચારીનું એક ચિત્ર અને મોહને સહેજ પણ લાચાર ન બનવાની બતાવેલી તૈયારીનું ચિત્ર સામસામે ટીંગાઈને ઊભાં હતાં. પોતાનો દીકરો તે પછી પરદેશ જઈ આવ્યો, આજે સુખ્યમાં સારામાં સારી પ્રેક્ટીસ ચાલતી હતી. વેવાઈને કન્યા આપવા બદલ પસ્તાવાનો એકે ય પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. એ વાતને દસ વર્ષ થઈ ગયાં, રણજીતભાઈને હજી પસ્તાવો થયો હોય તેવું બન્યું ન હતું. તેવી પુત્રવધૂને ય બાળકો હતાં. એ લગ્ન થયું ન થયું થનાર ન હતું,

વળી એ વખતે મુળર્થ ગન્યમા તો એકપત્નીચતનો કાયદો હતો એટલે તે લગ્ન સામે કેસ જલ્દી થઈ શક્યો હોત. છતાં એવું કંઈ પગલું ન લેનાર કન્યાપક્ષની સ્વચ્છતાનાર્થે દયા સુદા આવતી ન હતી. પુત્રવધૂને કંઈ યુના વિના શિક્ષા કરી દીધી તો લાગે તેને હવે તેડીએ એવી કંઈ સજ્જનતા એમણે યનાવી ન હતી.

આ ધા નગસિંહભાઈનો ડુઆંચો ન હતો, પરંતુ અગત વેન્ડ્રે નહોત્તેતે ન લાવવું, તેમ માની એમણે એ કુટુંબો સાથે વ્યવહાર તોડ્યો ન હતો. દાઝમાદેમ પાસે ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગસ્ટે એમણે ધવજવદન હંગામ્યું ત્યારે એમના નિકટના મિત્રો અને કોંગ્રેસની હાકલમાં સાથ આપનાર વર્ગે એમને ટોંચ્યા હતા—એમણે ક્યારેય આઝાદીની લડતમાં સાથ આપ્યો નથી તેમને હાથે ધવજવદન હંગામ્યું, એ મોહાલકું ખરું ? પરંતુ એવી ઉદાગતા જ અગત્ય પછી સુરાન્યના ઘડતર માટે જરૂરી હતી તેમ નગસિંહભાઈએ એ મિત્રોને જવાબ આપેલો. કેળવણીમહત્ત્વના પ્રમુખ ગુણતલાઈ હોય અને મત્તા તરીકે નગસિંહભાઈ રહે તે પણ નાનીમૂત્તા વાત ન હતી. મિત્રોએ તે વખતે પણ ટકાર કરી હતી—એ પોતે કેળવણી નથી તેના પ્રમુખ સાથે તમે શી ગીતે ગોળગો ? નગસિંહભાઈની જાણ જાહેર આ એમણે હતું ? પરંતુ ગામમાં હાઈસ્કૂલનું મકાન બાંધવું હોય, ગાળાના વાર્ષિક ખર્ચને પહોંચી વળવું હોય તો આનંદ પરિસ્થિતિને વડા વર્તી ગદકાગ્યી કામ કરવું જોઈએ, તેમ માની એમણે અગત મન રૂપને વચ્ચે આપ્યું ન હતું.

તેમાં વેવાઈને કાળે પણ જથ્થો જતો હતો. બે બાળકોના માતા થએલી દીકરીને ત્યાંના જની પિયર ગેલું પડે તેનું દુઃખ માળાપતે દેટલું દોષાં અને જેને કાળે એ બાન્યું તે નગસિંહભાઈ જ એમની સાથે વ્યવહાર ગળે ત્યારે વેવાઈને દુઃખ થયા વિના શી

રીતે રહે? પરંતુ વેવાઈ જાહેર કાર્યકરનાર પુરુષની સ્થિતિ સમજતા હતા. એથી નરસિંહભાઈને સામે ચાલીને એમણે કહ્યું હતું કે મને એથી કંઈ માફું લાગવાનું નથી. એ ભલે મોટા થઈને મોટાઈ બતાવી ન શક્યા. આપણે તેમના જેવું નથી થવું.

નરસિંહભાઈની ઊંડે ઊંડે એ ગણતરી પણ હતી કે પોતે આ રીતે વર્તશે તો ક્યારેક રણજીતભાઈને પરતાવો થશે અને બાજી પૂરી સુધરે તેવી તો નથી રહી, પણ અર્ધી થ સુધરશે ખરી. આવા ઉદ્ધત વર્તન પાછળ કુળવાનશાહી ભલે કામ કરતી દેખાય, પણ બેઠાકું જિંદગી અને બેઠી આવકથી થતું ભરણપોષણ એ એના મૂળમાં રહેલાં હતાં એમ નરસિંહભાઈને વસી ગયું હતું. ગણોત્સવા દ્વારા જમીનદારી નાબૂદીનો હેતુ કોંગ્રેસ પક્ષે રજૂ કર્યો ત્યારે એમાં સૌથી ઉત્સાહપૂર્વક ટેકા આપનારમાં નરસિંહભાઈ મોખરે હતા. જમીનદારી નાબૂદીથી ગરીબ બેઠૂતોનું ભલું થશે એ હેતુ જે મુખ્ય હતો, તેને બદલે બેઠાકું વર્ગની સાન ઠેકાણું આવશે તે લાભ એમને મુખ્ય જણાતો હતો. રણજીતભાઈનો દીકરો જમીનદારી ઉપર નભતો ન હોત તો એ બાપથી દબાયેલો ઓશિવાળો ન હોત. બહાર એ ધંધે હોત તો સ્વતંત્ર રીતે જીવવાને કારણે એ બીજું લગત કરવાનો ઇન્કાર કરી શક્યો હોત. પત્ની સાથે એને અણબનાવ નહોતો, એની અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું હોત તો એ ફરી પરણ્યો ન હોત અને આજે પણ એ સ્વતંત્ર હોત તો વહુને તેડ્યા વગર રહે નહિ. દાજણાદેખની પણ ગામમાં જે બોલ-બોલા હતી તે કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત મોટી મિલકત હતી. તેમાં પેદાઓથી ભાગ નહોતા પડ્યા તેને બદલે જે એ પચ્ચીસ વરસાં મિલકત વહેંચાઈ ગઈ હોત તો ભવેલીના ઝોરડે ઝોરડે જુદા ચૂલા ચૂલા હતા હોત. કુદરતે ભલે એ મિલકત ન વહેંચી, પણ કાયદાથી જે

એ ખેડૂતોમાં વહેંચાઈ જાય તો ગામ હિપ્પથી દહેલીનો વખડો ટૂંક થઈ જાય. ડોંગ્રેએ જમીનની નવી નીતિનો ઝીઝગ ટગી ગંગોત્રધાગ ધડવાનો નિર્ણય લીધો તે કનિષ્ઠિયા નરસિંહભાઈનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને એ કનિષ્ઠિયાથી મળકમિલિ ચૂટાઈ તેમાં વ નરસિંહભાઈ દત્તા તેમજ જ આ કાયદાનો ખડો લગભગ તૈયાર કર્યો હતો તે વખતે એમની નમસ્ત્ર ગરીબ ખેડૂતોના હિત કરતા જમીનદારીના દુષણો ધુળ્ય દત્તા

આ કાયદાની અસર તો લાગે ગાજે થવાની હતી પણ પોતાના વર્તનની અસર વેળાસર વધા વગર નહિ રહે તે ગણુતરી નરસિંહભાઈની યોદ્ધા પટ્ટી હતી તેવું દુષ્ટ બાન એમને મોહનનો પ્રમગ જાણના ગર થયું. દસ વર્ષનો ગજો એ દઈ નાનો ન કહેવાન અન્નદાતા આવ્યા પછી ગણુ વર્ષ થઈ ગયા. આ વર્ષમાં તો ડોંગ્રેના મંદાર સત્તા હિપ્પ હતી એટલે એટલે દારે ગામના દારૂં પાન પાટી રમ્યા હોત, તેમ નરસિંહભાઈને પગે પૂરી ખગ્ગ હતી. દારૂંદહનું મહાન જાંચાઈ નયુ હતું. વિદ્યાર્થીઓની નખ્યા વધી હતી. સરકારની મદદ પણ વધી હતી. ગણુત્રસાઈને કેળવણીમળના પ્રમુખ દેવે મોભાના ગાડિયા તરીકે ગણ્યા દત્તા, છતાં એમના હૃદયમાં દોષ મવેદનપાનું પટ્ટા પડ્યો ન હતો એનો અર્થ તો એવા લોહાની કાનપટી પકડવામાં ન આવે ત્યાં મુઠ્ઠી એમની સાન ફેકાળે આવે નહિ. દાઝમાટેમને પોતે જિલ દહનું ખાન આગે ગણ્યુ હતું તેવું પણ દવા પનિગમ આવ્યું હતું. ગણુત્રભાઈને દગ્ગ લેને આવ્ય દગ્ગની ન દોષ તો એમની કન્ન નવી કે એ એનવે? બન્ને એમ જ માનતા હશે કે પોતાની એકમા નરસિંહભાઈ નાય છે. ડોંગ્રેના બંને એ મોટા આગેવાન હોય અને લોહા બંને એમને માન આપના હોય, પણ અમાન એ દળાએલા એવા મધાએલા છે!

રીતે રહે? પરંતુ વેવાઈ જાહેર કાર્યકરનાર પુરુષની સ્થિતિ સમજતા હતા. એથી નરસિંહભાઈને સામે ચાલીને એમણે કહ્યું હતું કે મને એથી કંઈ માફ લાગવાનું નથી. એ ભલે મોટા થઈને મોટાઈ બતાવી ન શક્યા. આપણે તેમના જેવું નથી થવું.

નરસિંહભાઈની ઊંડે ઊંડે એ ગણતરી પણ હતી કે પોતે આ રીતે વર્તશે તો ક્યારેક રણજીતભાઈને પસ્તાવો થશે અને બાજુ પૂરી સુધરે તેવી તો નથી રહી, પણ અંધીંય સુધરશે ખરી. આવા ઉદ્ધત વર્તન પાછળ કુળવાનશાહી ભલે કામ કરતી દેખાય, પણ બેઠાકું બિંદગી અને બેઠી આવકથી થતું ભરણપોષણ એ એના મૂળમાં રહેલાં હતાં એમ નરસિંહભાઈને વસી ગયું હતું. ગણોત્સવા દ્વારા જમીનદારી નાબૂદીનો હેતુ કોંગ્રેસ પક્ષે રજૂ કર્યો ત્યારે એમાં સૌથી ઉત્સાહપૂર્વક ટેકો આપનારમાં નરસિંહભાઈ મોખરે હતા. જમીનદારી નાબૂદીથી ગરીબ ખેડૂતોનું ભણું થશે એ હેતુ જે મુખ્ય હતો, તેને બદલે બેઠાકું વર્ગની સાન ઠેકાણે આવશે તે લાભ એમને મુખ્ય જણાતો હતો. રણજીતભાઈનો દીકરો જમીનદારી ઉપર નભતો ન હોત તો એ બાપથી દળાયેલો ઓશિવાળો ન હોત. બહાર એ ધંધે હોત તો સ્વતંત્ર રીતે જીવવાને કારણે એ ખીજું લગ્ન કરવાનો ઇન્કાર કરી શક્યો હોત. પત્ની સાથે એને અણબનાવ નહોતો, એની અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું હોત તો એ ફરી પરણ્યો ન હોત અને આજે પણ એ સ્વતંત્ર હોત તો વહુને તેડ્યા વગર રહે નહિ. દાણસાહેબની પણ ગામમાં જે બોલ-બોલા હતી તે કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત મોટી મિલકત હતી. તેનાં પેઢીઓથી ભાગ નહોતા પડ્યા તેને બદલે જે એ પચ્ચીસ ઘરમાં મિલકત વહેંચાઈ ગઈ હોત તો હવેલીના ઝોરડે ઝોરડે જુદા ચૂલા ચા હોત. કુદરતે ભલે એ મિલકત ન વહેંચી, પણ કાયદાથી જે

એ ખેડૂતોમાં વહેંચાઈ જાય તો ગામ કિપચી હવેલીનો વણઝો ફર ચર્ચ જાય. દોઝેમે જમીનની નવી નીતિનો સ્વીકાર કરી ગંગોતધારે ધડવાનો નિર્ણય લીધો તે કમિટિમાં નરસિંહભાઈનો મમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને એ કમિટિમાંથી સજનકમિટિ ચૂટાઈ તેમાં વનરસિંહભાઈ દત્તા તેમણે જ આ કાયદાનો ખરડો લગભગ તૈયાર કર્યો હતો. તે વખતે એમની સમક્ષ ગરીબ ખેડૂતોના દિન કરતા જમીનદારીના દુઃખો મુખ્ય હતા.

આ કાયદાની અસર તો લાગે ગાળે ચવાની હતી પણ પોતાના વર્તનની અસર વેળાસર થયા ગર નહિ રહે તે ગણતરી નરસિંહભાઈની ખોટી પડી હતી તેણે દુખદ ભાન એમને મોહનનો પ્રમંગ જ્ઞાપનાં ગર થયું. દસ વર્ષનો ગણો એ વર્ષ નાનો ન કહેવાય સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી ત્રણ વર્ષ થઈ ગયું. આ ત્રણ વર્ષમાં તો દોઝેન સંહાર ચલા ઉપર હતી એટલે એટલે કાલે ગામના લોકો પાં પાડી શક્યા હોત, તેમ નરસિંહભાઈને પગપગી અગર હતી. દાર્શનિકનું મદાન જાંઘાઈ ગયું હતું. વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધી હતી. સરકારની મદદ પૂરી થઈ હતી. મહાનગરોને ફેરવણીમાંડળતા પ્રમુખ હવે ગોલાના ગાંઠિયા તરીકે ગણ્યા હતા, હતા એમના હૃદયમાં દોષ મહેનખાઈ પડ્યો પડ્યો ન હતો. એનો અર્થ તો એવા લોકોની કાનપટી પકડવામાં ન આવે ત્યાં નુકી એમની સાન દેકાળે આવે નહિ. દાઝસાદેખતે પોતે જિન દકતુ માન આપે ગણ્યું હતું તેનું પશુ કયા પગિગામ આવ્યું હતું? મહાનગરોને દગ્ત બે આખ દાવડી ન દોષ તો એમની કજ નથી કે એ એનવે બન્ને એમ જ માનતા હને કે પોતાની એકમા નરસિંહભાઈ ન ગાય છે. દોઝેનના લાયે એ મોટા આગિનાન હોય અને લોકો બધે એમને માન આપના દોષ, પાનુ અમાન એ દળાએલા ગદેવા મધાયેવા છે।

રીતે રહે? પરંતુ વેવાઈ જાહેર કાર્યકરનાર પુરુષની સ્થિતિ સમજતા હતા. એથી નરસિંહભાઈને સામે ચાલીને એમણે કહ્યું હતું કે મને એથી કંઈ માફ લાગવાનું નથી. એ ભલે મોટા થઈને મોટાઈ ખતાવી ન શક્યા. આપણે તેમના જેવું નથી થવું.

નરસિંહભાઈની ઊંડે ઊંડે એ ગણતરી પણ હતી કે પોતે આ રીતે વર્તશે તો ક્યારેક રણજીતભાઈને પરતાવો થશે અને બાજી પૂરી સુધરે તેવી તો નથી રહી, પણ અર્ધી ય સુધરશે ખરી. આવા હિંદુત વર્તન પાછળ કુળવાનશાહી ભલે કામ કરતી દેખાય, પણ એઠાકું જિંદગી અને એકી આવકથી થતું ભરણપોષણ એ એના મૂળમાં રહેલાં હતાં એમ નરસિંહભાઈને વસી ગયું હતું. ગણોત્સવા દ્વારા જમીનદારી નાબૂદીનો હેતુ કોંગ્રેસ પક્ષે રજૂ કર્યો ત્યારે એમાં સૌથી ઉત્સાહપૂર્વક ટેકા આપનારમાં નરસિંહભાઈ મોખરે હતા. જમીનદારી નાબૂદીથી ગરીબ ખેડૂતોનું ભલું થશે એ હેતુ જે સુખ્ય હતો, તેને બદલે એઠાકું વર્ગની સાન ઠેકાણું આવશે તે લાભ એમને સુખ્ય જણાતો હતો. રણજીતભાઈનો દીકરો જમીનદારી ઉપર નભતો ન હોત તો એ બાપથી દબાયેલો ઓશિયાળો ન હોત. બહાર એ ધંધે હોત તો સ્વતંત્ર રીતે જીવવાને કારણે એ ખીજું લગ્ન કરવાનો ઇન્કાર કરી શક્યો હોત. પત્ની સાથે એને અણબનાવ નહોતો, એની અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું હોત તો એ ફરી પરણ્યો ન હોત અને આજે પણ એ સ્વતંત્ર હોત તો વહુને તેડ્યા વગર રહે નહિ. દાજીસાહેબની પણ ગામમાં જે બેલ-બેલ હતી તે કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત મોટી મિલકત હતી. તેમાં પેઢીઓથી ભાગ નહોતા પડ્યા તેને બદલે જે એ પચ્ચીસ ઘરમાં મિલકત વહેંચાઈ ગઈ હોત તો હવેલીના ઓરડે ઓરડે જુદા ચૂલા ચા હોત. કુદરતે ભલે એ મિલકત ન વહેંચી, પણ કાયદાથી જે

પોતાને નહિ બોલાવ્યા હોય !

મોહન ઓફિસે આવ્યો ત્યારે નરસિંહભાઈની રૂમમાં કાઈ નહોતું. હોત તોપણ એમણે એને બહાર જવા કહ્યું હોત. દાણ સાહેબની વિરુદ્ધની વાતમાં રસ હોવા છતાં એ વાત એમને કાને પહોંચે તેમ એ ઇચ્છતા ન હતા. મોહનને ખુરશી ઉપર બેસવાની મુશ્કેલી કરતા એમણે કહ્યું : ‘બેમ,’ અને ધીરજ ન બળવતા સાથે જ પૂછી નાખ્યું : ‘ગઈ કાલે દાણસાહેબ સાથે શું બન્યું હતું ?’

કોએસ હાઉસમાં આ રીતે મળવાનું ‘મોહનને પ્રથમ બન્યું’ હતું બાકી નરસિંહભાઈ ગ્રંથામાં મળી જાય તો કે ગ્રંથે જતાં હેર કટીંગ મલૂનમાં એ બિમો હોય અને નજર એક ચઈ જાય તો પોતાના ગામના તાલુકામાં અને જિલ્લામાં કોએસનાં આગેવાન હતા તેનું મોહન ગૌરવ લેતો હતો અને આદરથી સલામ કરી કાકાનું સંબોધન કરતો હતો. એમનામાં પાટીદારિયા ખાટાજી નહોતી તેવી એને છાપ હતી. તેમાં ય એને સમક્ષ ગણી તરત ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું એટલે તેના સ્વમાનમાં ભરતી ચડી એ ભરનીના હિસાબમાં પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે એણે ખીજી વાત કરવા માડી : ‘કાકા, તમે દાણકૃષ્ણની જોડકમીથી કયાં આવેલા છો ? તમે સંજ્ઞા અને ઉદ્વાગ માણસ છો એટલે કડવો ઘૂંટડો ગળી શકો, બાકી મોટાભાઈના લગ્ન વખતે એમણે જે અઘટિત આચરણ કયું છે, તે તમારી જગાએ ખીજે હોય તો માફ ન કરો એમાંથી સાત પેઢીનાં ય બધાય. જના તમે દરિયાવ દિલ ગમ્યું તેની જ શી કદર કરી ? ગુણગતકાંડ હતું ય વફૂને તેજના નથી, એમની જોડકમી સ્વગમ્ય આવ્યા પછી ય વેડી લેવી પડે તો પછી પરદેશી ગુલામી ગઈ છતાં આગેવાનોની ગદી એવું જ ગણાય ને ?’

દુષ્પમાં ય માણસનું મો મલકી જાય છે તેમ નરસિંહભાઈના

મોહનના આ નાના સરખા પ્રસંગથી એમના મન ઉપર એવી ચોંટ લાગી કે એ બેચેન થઈ ગયા એટલું જ નહિ, પણ ખીજે દિવસે એ તાલુકાના સ્થળ ઉપર ગયા ત્યારે એમણે કોંગ્રેસ હાઉસની ઓફિસમાંથી એક જણને મોહનને બોલાવવા મોકલ્યો. મોહનને તેડું આવતાં તરત ખ્યાલ આવી ગયો કે દાજીસાહેબે એમને ફરિયાદ કરી હશે એટલે ટપકો આપવા એમણે પોતાને બોલાવ્યો હશે. નરસિંહભાઈમાં પાટીદારિયા જોહુકમી ન હતી તેનો એને ખ્યાલ હતો એટલે ‘આવું છું’ એમ કહીને આવનારને એણે વિદાય કર્યો, પરંતુ એની વિચારમાળા અટકી નહિ. જે પ્રસંગ બસ સ્ટેન્ડે બન્યો તે એણે ઘેર જઈને બાપને કહ્યો ન હતો. એમાં શું કહેવાનું હતું, પોતે એને કંઈ મહત્ત્વ આપતો નથી તેમ બતાવવા એ ચૂપ રહ્યો હતો. એ સાંજનો ઘેરથી નીકળ્યો ત્યાં સુધી ઘરમાં માબાપને ખબર પડી ન હતી. પછી કંઈ બન્યું હશે? મારી ગેરહાજરીમાં બાપ ઉપર રોષ ઊતર્યો હશે? નરસિંહભાઈ ખોટાનો પક્ષ લે એવા નથી, ત્યારે શું એવું કંઈ બન્યું હશે કે એ કહેવા મને બોલાવતાં હશે? માબાપને એ અંગે કંઈ વેઠવું પડે તો પોતાના ઉપર આશીર્વાદ ઊતર્યો તેમ પણ મોહનને ક્ષણવાર થયું. એ કેટલા ય વખતથી પિતાને કહેતો કે તમે મારી સાથે તાલુકાના ગામ ઉપર આવી જાઓ. તમને કામ કર્યા વગર ન ગમે તો હું તે ય ગોઠવી આપીશ. હેરકટિંગ સલુનમાં જીવ ન ગોઠે તો એવા ય ઘરાક મળી રહેશે કે જેમને ઘેર જઈને હજમત કરી આવજો. પરંતુ ગામડામાં વસવાયા તરીકે ઓશિયાળું જીવવાનું છોડી દો. બાપ વતન છોડી ક્યાં ય જવા તૈયાર ન હતા. આથી જો દાજીસાહેબની એમના ઉપર ખદા નજર થાય અને ગામ છોડવું પડે તો ભગવાને વૈરભાવે મહેર કરી ગણાય. એવા કોઈ શુભ સમાચાર આપવા તો નરસિંહભાઈ એ

પોતાને નહિ ખોલાવ્યા હોય !

મોહન ઓફિસે આવ્યો ત્યાં નરસિંહભાઈની રૂમમાં ડાઈ નહોતું. હોત તોપણ એમણે એને બહાર જવા કહ્યું હોત. દાજી સાહેબની વિરુદ્ધની વાતમાં ગસ હોવા છતાં એ વાત એમને કાને મહોયે તેમ એ ધમ્મજતા ન હતા. મોહનને ખુરમી ઉપર એમવાની પ્રયત્ના કરતા એમણે કહ્યું - ‘એમ,’ અને ધીગજ ન જાળવના માથે ૪ પૂછી નાખ્યું : ‘ગર્લ કાલે દાજીસાહેબ સાથે શું જન્યુ હતું?’

કોચેસ હાઉસમાં આ રીતે મળવાનું મોહનને પ્રથમ જન્યું હતું. બાકી નરસિંહભાઈ ગતિમાં મળી જાય તો કે ગતે જતા હોર કટીંગ મલૂનમાં એ ઉભો હોય અને નજર એક ચર્ચાજન્ય તો પોતાના ગામના તાલુકામાં અને જિલ્લામાં કોચેસનાં આગેવાન હતા તેનું મોહન ગૌરવ લેતો હતો અને આદરથી સલામ કરી કાઢતું. ‘મોહન કરતો હતો. એમનામાં પાટીનાગિયા ખાટાજી નહોતી તેવી એને જાણ હતી. તેમાં ય એને સમકક્ષ ગણી તરત ખુરમી ઉપર ‘સવાનું’ કહ્યું એટલે તેના સ્વમાનમાં ભરતી ચડી એ ભરતીના કેતસાહમાં પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે એણે ખીજ વાત કળા માડી. ‘કાકા, તમે દાજીકૃટુંબની જોલુકમીથી કયા અનણ છો? તમે સજ્જન અને ઉદાર માણસ છો એટલે વડો ઘટડો ગળી ચકો, બાકી મોટાભાઈના લગ્ન વખતે એમણે જે અઘટિત આચળુ વ્યું’ છે, તે ભારી જગાએ ખીજે હોય તો માફ ન કરે. એમાંથી માત પેઢીના જ બધાય. છતાં તમે દરિયાવ દિલ ગખ્યુ તેની જ શી કદર કરી? જીજીતકાકા હજી ય વડુને તેડના નથી, એમની જોલુકમી સ્વગત્ય માથા પછી ય વેડી લેવી પડે તો પછી પરદેશી સુવામી ગર્લ જના પાગેવાનોની ગહી એવું જ ગણાય ને?’

દુઃખમાં ય માણસનું મો મલકી જાય છે તેમ નરસિંહભાઈના

છે તેને લીધે. પછી અમને તો વસવાયામાં ગણી વાસીદામાં વળી કાઢે એમાં શી નવાઈ? અને બહારગામ ખુસારીથી રહી શકાતું હોય એવાએ વાસીદાનો પૂંજો થઈને ગામમાં શું કામ પડી રહેવું?'

પોતે કોંગ્રેસમાં નેતા હોવા છતાં ગામના બહેખાં ગણાતા નથી, તે સત્ય મોહનને મોંએ સાંભળવું નરસિંહભાઈને રૂચું નહિ. એને સામે ચાલીને મળવા બોલાવ્યો અને જે બની ગયું તેની પૂછપરછ કરી તે યોગ્ય થયું નથી તેમ એમને તરત લાગી ગયું. મોહનને પોતાની વાત કરવાને બદલે નરસિંહભાઈને એ કયી નજરે જોતો હતો! તે જ વાત વધુ કરી હતી. આ જ વાત એમના સાથીઓ પણ કરતા હતા, પરંતુ મોહનને મોંએથી એ સાંભળવાની એમની તૈયારી ન હતી, અને તે પોતાને માટે મોલાભયું પણ ન હતું. વાળંદને લલે એ હલકો ગણી તુચ્છકારે નહિ, પણ એ સમોવડિયો બની પોતાનું મૂલ્ય આંકે તે ગૌરવભયું શી રીતે કહેવાય?

વાતને કાપી નાખી, પોતાની ભૂલ સુધારી, મોહનને એમણે તરત વિદાય કરી દીધો. જીવનમાં એ ક્યારેય આટલા નીચા ઊતર્યા ન હતા. ખીજી રીતે સારું થયું તેમ એમણે સંતોષ લીધો. પોતે વતનમાં વાળંદની નજરમાં પણ કેવા ઊણા લાગતા હતા, તેનું પ્રત્યક્ષ પારખું થયું અને એ ઊણાપણું જો ટાળવું હોય તો સજ્જનપણાનું વર્તન પૂરતું ન હતું. પોતાનું કોઈ અપમાન કરે તો એની સાન કેકાણે લાવી શકે છે, તેવી પ્રતીતિ લોકોને થાય તો જ પોતે ગામના લોકોની નજરમાં મોલો પ્રાપ્ત કરે. મોહન જે મોઢામોઢ બોલી ગયો, તે જ ખીજા લોકોના મનમાં હશે. અને મારા અંતરતમમાં પણ એ જ ઘા કયાં દ્રઝતો ?

પુત્રવધૂને તેડવી પડે ત્યારે જ ગણાય. સંપૂર્ણનિર્વાર્ત જેવા બિદી અને કુળાધ પુરુષ મંદોડાની માફક તટી જાય પણ પડડ મૂકે નહિ અને એ પકડ મૂકવી પડે તો જ લોકોને ચમત્કાર થયો લાગે. પોને જો એટલું કરી ન શકે તો પોતાને મળેલી સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિનો અર્થ પણ જો હતો ?

નરસિંહલાઈતું મગજ એ ચમત્કારનો માર્ગ ગાંધગામા ગુલા-ચેતુ રહેત, પરંતુ આગંતુકે એમના નામનું સંબોધન કર્યું એટલે એ વિચારમાથી જ ની જઈને ગેલિંદા વ્યવહારમા પડી ગયા. એ સાજો દરોજની માફક એ બસમાથી દિતરી ઘર તરફ પગલા ભગતા હતા ત્યારે એમના પગલા બદલાઈ ગયા હતા. એ થોડ પડેચા ત્યારે મુખીગહેન એમની ગહ વેના શ્રીમતી સાથે વાનોએ ચડ્યાં હતા.

છે તેને લીધે. પછી અમને તો વસવાયામાં ગણી વાસીદામાં વળી કાઢે એમાં શી નવાઈ? અને બહારગામ ખુસારીથી રહી શકાતું હોય એવાએ વાસીદાનો પૂંજો થઈને ગામમાં શું કામ પડી રહેવું?'

પોતે કોંગ્રેસમાં નેતા હોવા છતાં ગામના બંહેખાં ગણાતા નથી, તે સત્ય મોહનને મોંએ સાંભળવું નરસિંહભાઈને રૂચું નહિ. એને સામે ચાલીને મળવા બોલાવ્યો અને જે બની ગયું તેની પૂછપરછ કરી તે ચોખ્ખ થયું નથી તેમ એમને તરત લાગી ગયું. મોહનને પોતાની વાત કરવાને બદલે નરસિંહભાઈને એ કંથી નજરે જોતો હતો તે જ વાત વધુ કરી હતી. આ જ વાત એમના સાથીઓ પણ કરતા હતા, પરંતુ મોહનને મોંએથી એ સાંભળવાની એમની તૈયારી ન હતી, અને તે પોતાને માટે મોભાભયું પણ ન હતું. વાળંદને ભડે એ હલકો ગણી તુચ્છકારે નહિ, પણ એ સમોવડિયો બની પોતાનું મૂલ્ય આંકે તે ગૌરવભયું શી રીતે કહેવાય?

વાતને કાપી નાખી, પોતાની જૂલ સુધારી, મોહનને એમણે તરત વિદાય કરી દીધો. જીવનમાં એ ક્યારેય આટલા નીચા બિતર્થ ન હતા. ખીજી રીતે સારું થયું તેમ એમણે સંતોષ લીધો. પોતે વતનમાં વાળંદની નજરમાં પણ કેવા બિણા લાગતા હતા, તેનું પ્રત્યક્ષ પારખું થયું અને એ બિણાપણું જે ટાળવું હોય તો સજ્જનપણાનું વર્તન પૂરતું ન હતું. પોતાનું કોઈ અપમાન કરે તો એની સાન કેકાણે લાવી શકે છે, તેવી પ્રતીતિ લોકોને થાય તો જ પોતે ગામના લોકોની નજરમાં મોજો પ્રાપ્ત કરે. મોહન જે મોટામોટ બોલી ગયો, તે જ ખીજન લોકોના મનમાં હશે. અને મારા અંતરતમમાં પણ એ જ ઘા ક્યાં ફૂડતો નથી?

અમત્કાર વિના સામાન્ય લોકો નમસ્કાર કરતા નથી, તો બંહેખાંઓ કરે જ શાના? અને એ અમત્કાર તો રણજીતભાઈને

પ્રવધૂને તેડવી પડે ત્યારે જ ગણાય સચ્ચત્ત્વાર્થ જોવા જિંદી અને
ગાંધી પુરુષ મોકડાની માફક તટી જાય પણ પકડ મૂકે નહિ અને
પકડ મૂકવી પડે તો જ લોકોને ચમત્કાર થયો લાગે. પોતે જો
ટણુ કરી ન શકે તો પોતાને મળેલી સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિનો
થઈ પણ શો હતો ?

નરસિંહલાલતે મગજ એ ચમત્કારનો માર્ગ ગોધવામાં ગુ થા-
તુ રહેત, પરંતુ આગંતુકે એમના નામનું સંબોધન કર્યું એટલે
વિચારમાંથી જાગી જઈને રોજિંદા વ્યવહારમાં પડી ગયા. એ
જો દરરોજની માફક એ બસમાંથી ઊતરી ધગ તરફ પગલા ભરતા
ના ત્યારે એમના પગલા બદલાઈ ગયા હતા એ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે
મીબહેન એમની ગહ જોના શ્રીમતી સાથે વાતોએ ચડ્યા હતા.

પ્રકરણ પાંચમું

સાસસાસા શુકન

નરસિંહભાઈ અંતરથી મહેમાન ઝંખુ જીવ હતા. પરંતુ સંતોકબહેનના સ્વભાવને લીધે એમને એ સુખ પ્રાપ્ત થયું ન હતું. મહેમાનને ટાળવા એ પ્રયત્ન કરતાં, છતાં જો આવી જ પડે તો એ જ્યાં સુધી વિદાય થાય નહિ ત્યાં સુધી એમનો જીવ ઊંચો રહેતો હતો. કેવળ આપાણી પીને વિદાય થનાર મહેમાન પણ સંતોકબહેનથી સહેવાતો નહિ. આથી નરસિંહભાઈ ના ઘૂંટકે કોઈનું આથી સ્વાગત કરતા હતા અને તે ય મનમાં ફફડાટ સાથે. બહારના ખંડ-માંથી એ સૂચન તો કરી જ શકે નહિ કે આ મૂકજો. કદાચ એનો ઇન્કાર થાય તો? દૂધ નથી, ચા-ખાંડ લાવવાનું કદી યાદ આવતું નથી અને ચાના ઓર્ડર એમાં એમાં કરવા છે! એટલે એ પોતે ઊઠીને અંદરના ખંડમાં જાય, કોઈ કડક અધિકારી આગળ ખીતાં ખીતાં મદદનીશ રજની માંગણી કરે તેમ નરસિંહભાઈ ફફડતાં હોયે, કહેતા—એ પ્યાલા આ મૂકશો, જરા. આવા દુઃખમાં પ્રભુએ એક અપ-વાદ રાખ્યો હતો. સુમીબહેન આવ્યાં હોય ત્યારે સંતોકબહેન એમને ઊભટથી આવકારતાં અને એટલો બધો આગ્રહ કરતાં કે દાજીસાહે-બની હવેલીએ મહેમાનગતિની મણા નહોતી છતાં સુમીબહેનને ત્યાં જમવું પડતું અને રાતે કોઈ વખત ત્યાં જ સૂઈ જવું પડતું!

સંતોકબહેનને હરખપદ્મડાં થઈ જતાં જોઈ આવે વખતે નર-

સિહસાઈનો છવ નિમાસો નાખી દેતો — હૈયામા જો હજુનુ આવુ ઝરણુ વહે છે જ, તો શીદને ખીજ સોને તરમે મારે છું !

એવો જ હર્ષ નરસિહસાઈને જોતા મતોક્ષ્ણદેન વ્યક્ત કરતા બોલ્યા • ‘ સુમીળદેન તમને મળવા ક્યારના ય ગદ વુએ છે અને તમે ધીમે ધીમે ડાલના ડાલતા આવો છું. ’

નરસિહસાઈ જાણતા હતા કે ભાષા ઠપકાની હતી પણ એનો પાછળ સુમીળદેનના આગમનનો હર્ષ હતો. તેમણે એનો પડવો પાડતા કહ્યું : ‘ સુમીળદેન મને મળવા કયા ય આવ્યા નથી, તને મળવા આવ્યા છે. ’

સુમીળદેને એમના મીઠા સ્વભાવ પ્રમાણે એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું • ‘ સાચુ છે. નરસિહસાઈ હવેલીએ બેગા થઈ જ જાય છે. વળી એમને જ મળવુ હોત તો બસનો ટાઈમ મને ખબર હતી. અત્યારે જ ન આવત? પણ ઘર તો સ્ત્રીનું કહેવાય સતોક્ષ્ણદેનને નિગતે ન મળુ ત્યા સુધી મને સતોષ ન થાય તમને પણ હું દીકરાના સમાચાર પેટ ભરીને ન કહુ ત્યા સુધી ધરપત ન વળે. તમે કેવુ પૂછ્યું-મારો ચદુ શુ કરે છે? મારું અને બાપમા આટલો ફેર છે. દીકરો ડોક્ટર થાય કે મોટો પ્રધાન થાય પણ એ માને મન “ મારો ચદુ ” ગહે છે અને પિતાને મન એ “ ડોક્ટર ” બની જાય છે ’

મતોક્ષ્ણદેન પોતાની છત થઈ હોય તેમ બોલ્યા • ‘ હંયા સાલજો હું દીકરાને “ ચદુ ” કહુ છું ત્યારે તમે મને ટોકો છો— એવડા મોટા ડોક્ટર થયેલા દીકરાને તુકાગીને બોલાવે તે ગોમતુ હશે? માનો લાગણીની કદર સુમીળદેને કરી પણ તમે કદી મારી કંર કરી છો! બહાર મોટા નેતા થઈને ફેરો છો, પણ સુમીળદેન મારી જોડે નિરાતે કલાક બેઠા તેટલો વખત તમે ક્યારે ય બેઠા છો? ’

સુમીબહેને નરસિંહભાઈનો બચાવ કરતાં કહ્યું : ‘ એમને બિચારા જીવને ક્યાં ઘડીની કુરસદ છે. વકીલાતનો ધંધો તો ખરો જ અને ખીજી જાહેર પ્રવૃત્તિ, ત્યાં ક્યાંથી સમય કાઢે? અને હું તો બાર-છ મહિને આવું એટલે ચંદુભાઈની નવાજૂની પણ કહેવાની હોય.’

સુમીબહેન સાથે એ સારો મેળ રાખતાં છતાં સંતોકબહેનના સ્વભાવનો એમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો. એટલે જ નરસિંહભાઈનો બચાવ કરતાં એમણે એમની સાથે નજર મેળવી લીધી હતી. એ નજર ન મળી હોત તોપણ નરસિંહભાઈની જાણબહાર ન હતું કે, સુમીબહેન પોતાની કરુણ સ્થિતિ જાણીને જ બચાવ કરતાં હતાં. એ સાથે જ એમનાથી આપોઆપ સરખામણી થઈ ગઈ—સુમીબહેન આ ઘરમાં હોત તો પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ અપૂર્ણતા રહી હોત? શું એનો ઉમદાસ્વભાવ હતો? કોઈ એવું ઓળખીતું ઘર ન હતું કે એની સાથે મીઠો ઘરવટ જેવો સંબંધ ન હોય. ચંદુભાઈ મુંબઈ પ્રેક્ટીસ કરવા લાગ્યા તે પછી એમના નિમિત્તે સંતોકબહેન સાથે એમને વાત કરવાની તક મળી ગઈ અને વધુ નિકટમાં આવી એમને જીતી લીધાં. એમનું રનેહીમંડળ એટલું વિશાળ અને લિન્ન લિન્ન હતું કે ત્યાં એકબીજા અંગે પરસ્પર વિરોધી વાત થયા વિના ન રહે. પણ જે વાત જ્યાં સાંભળી ત્યાં જ એ દાટી દેતાં અને બિનજરૂરી ફેલાવો એમના પક્ષેથી થયાની કોઈને ફરિયાદ ન હતી. સંતોકબહેન એમના સ્વભાવ પ્રમાણે વાત નીકળે એટલે રણુજીતભાઈના ધમંડ ઉપર પ્રહાર કર્યા વિના ન રહે. અને તેનો બધો અપજશ એ ઓઢાડે રણુજીતભાઈનાં વહુ ઉપર : પુરુષ વ્યવહારમાં ન સમજે પણ બૈરા માણસે તો સમજવું જોઈએ ને? કોઈ સ્ત્રીનું ધાણું આગળ ઊપજે નહિ તેમ એ માનવા તૈયાર ન હતાં. ન ઉપજતું હોય તોપણ એ તો અર્થ ઘટાવતાં કે એ મેંઢી છે અને

આર્થિક સ્થિતિ બાદ મૂકીએ તો કોઈ રીતે લાયક પણ ન હતા.

સુમીબહેને પોતાની દયા ખાધી તેથી એમની કદર કરતાં નર-સિંહભાઈએ કહ્યું : ‘તમે જાહેર સેવક નથી છતાં તમે ક્યાં એાછાં રોકાયેલાં રહો છો? કોંગ્રેસ એના કાર્યકરોને લોકસંપર્ક રાખવાની વારે વારે સૂચના આપે છે, પણ હું માનું છું કે તમારો નેટલાં કટુંબો સાથે લોકસંપર્ક છે તેટલો અમારા કાર્યકરોનો નહિ હોય. નાથાશેઠ દાજીસાહેબના મુનીમ છે પણ એમને ઘેર ભાભીમા નહિ ગયાં હોય તેથી વધુ વખત તમે ગયાં હશે.’

સુમીબહેનને પ્રશંસા સાંભળવી ગમતી હતી એટલે એ બોલી ઊઠ્યાં : ‘હું આવું તેટલી વખત નાથાશેઠને ત્યાં જવાની. બિચારાં ગંગા શેઠાણી તો મને જોતાં સગીબહેનને મળતાં હોય તેમ અર્ધાં અર્ધાં થઈ જાય છે. દિલનું દુઃખ ઠાલવે ત્યારે એમને સંતોષ થાય.’

એમની દયા ખાતાં નરસિંહભાઈ બોલ્યા : ‘નાથાશેઠ બિચારા પાછલી અવસ્થામાં દુઃખી થઈ ગયા.’

સંતોકબહેન એનો વિરોધ કરતાં બોલ્યાં : ‘બિચારા ક્યાં થ નથી. એમણે ગરીબો ઉપર એાછો કેર કર્યો નથી. ખાંધા-પાંજરામાં વ્યાજનાં વ્યાજ ચડાવ્યાં હતાં અને એકે થ દહાડો કોર્ટનું બારણું ચડ્યા વગર રહ્યા નથી. આ તો કાયદો આવ્યો, ધીરધાર બંધ થઈ અને લોકો સમજતા થયા એટલે કરેલાં કરમ ભોગવવા વખત આવ્યો.’

સુમીબહેને મજાક કરતાં કહ્યું : ‘સંતોકબહેન, તમે પણ ભાષણ કરો તો નરસિંહભાઈ કરતાં પાછાં ન પડો. તમારી આ વાત કોંગ્રેસની જે વાત નરસિંહભાઈને કહેવાની છે, તેને જ ટેકા રાવે છે.’

સંતોકબહેને એનો અર્ધ સ્તીકાર કરતાં કહ્યું : ‘આપણે અભણ

ગદ્યા એટલે એમની જેમ ચીખીચીખીને બોલતા ના આવડે એટલું જ, બાકી મારું કહેવું ખોટું હોય તો કહો ?

સુમીબહેન એમને રાજી કરવા બોલ્યા. ‘તમારું કહેવું ખોટું નથી અને તમે અભણે ય નથી. જે અક્ષર લખતા વાચતા આવડે તેને જ ભણેલું કહેવાય એમ હું માનતી નથી. તમે જેટલું ગણેલા છો તેટલું આજના ભણેલા ગણેલા નહિ હોય એ ગણ્યા વગર તમારી કૂખે એક આર.મી.એસ. ડોક્ટર જેવો દોકરો પાકે ? નરસિંહભાઈ આટલું આગળ વધ્યા તેમાં તમારો પણ ઓછો ફાળો નથી.’

આખ કતરાતી કરી સંતોડબહેને નરસિંહભાઈ તરફ જોઈને કહ્યું. ‘પણ પૂછો એમણે મારી હોય તો. અભણ કહીને કાયમ મને એમણે ઉતારી પાડી છે.’

વાતને પાછી વાળી લેતા સુમીબહેને કહ્યું : ‘પુરુષનો એ તો સ્વભાવ જ હોય છે. એને આપણે ઝેરાએ ગણ્યે પાલવે જ નહિ. તમે બધા મારી કેટલી કદર કરો છો, પણ એમણે મને ઠાઈ દિવસ શિગપાવ આપ્યો નથી. હું તો એમને મોઢે સભળાવું છું કે અમારી કદર કરવાનું તમારું પુરુષોનું ગજુ જ નથી.’

નરસિંહભાઈએ એનો સ્વીકાર કરી લેતા હિમ્મત. ‘ભલે અમે તમારી કદર ન કરી શકીએ, પણ તમારું વૈતરુ તો ફટીએ છીએ ને ? પુરુષ જે બંધી મહેનત કરે છે તેના કળમાથી વધુ ભોગવટો કોણ કરે છે ? બળભદ્રદાસ તમારી કદર કરે છે કે નહિ તે બાજુએ ચૂકીએ, પણ એમના પુરુષાર્થને લીધે જ તમે બહાર ફરવાનું મુખ ભોગવી શકો છો ને ? તમને જે નિરાત બહાર જવાની છે તે એમને છે ખરી ? આટલું કમાવા છતાં એ કંચાડે ય મહિના જેટલો સમય કાઢી બહાર આવ્યા જઈ શક્યા છે ?’

સુમીબહેન : ‘એ તો સ્વભાવની વાત છે એમની સાથેના

ખીજાઓ નિરાંતે જાય છે અને એમને ધંધો ભલો અને એ ભણા.’

નરસિંહભાઈ : ‘એતું કારણ શું તે જાણો છો?’

‘ના.’

‘તમે સુખ ભોગવો એટલે એમને તૃપ્તિ થાય છે, પોતે સુખ નથી ભોગવ્યું તેમ સાવતું નથી.’

‘આ તો તમે નવી જ વાત કરી?’

‘નવી ભલે હોય, પણ એની તપાસ કરજો, એ સાચી ન લાગે તો મને કહેજો.’

સુખીજાને મૂળ વાત ઉપર આવતાં બોલ્યાં : ‘એ તો ફરી આવીશ ત્યારે ખાતરી કર્યા પછી કહીશ. પરંતુ આ વખતે જે કહેવા આવી છું તે તો કહું.’

‘કહો, મારા જેવું કંઈ કામકાજ.’

કોઈ પણ જાતની પ્રસ્તાવના વગર સુખીજાને સીધી શરૂઆત કરી : ‘ભાણાભાઈ ને તો તમે ચોળખો છો...’

‘સારી રીતે. તમારી ઓફિસમાં જ એમને ગોઠવી દીધા છે ને?’

‘ગોઠવી તો દીધા જ છે, પરંતુ સુખીજાનાં હવાપાણી એને માફક નથી તેમ ડોક્ટરોનું કહેવું છે.’

‘શું ખીમારી છે?’

‘આમ તો બહારથી જોનારને નખમાં ય રોગ ન લાગે, પરંતુ કામ કરવાની જે સ્ટેમીના (ધારણશક્તિ) જોઈએ તેનો અભાવ છે. તેનું કારણ ડોક્ટરોનું કહેવું એ છે કે, સુખીજાનાં હવાપાણી એમને માફક નથી. નાનપણથી અહીં ઊછર્યા છતાં જો આ સ્થિતિ હોય તો એમને સુકી હવામાં વસવું જોઈએ.’

‘હવે શું વિચાર્યું છે?’

‘તાન્કાલિક તો અહીં મોકલવાની ગણતરી છે આનંદ મહિના પછી તુ કયું’ તેના સલાહ-મદદ લેવા તમારી આવી ‘ડુ. વનનમા જ એને રાખવો હોય તો એના જેવું કામગીર તમે વડું સારું રીતે ગોધી આપી શકો તમે જિલ્લાના મૌના મપર્કમ. એટલે કોઈને ચીધી પણ શકો.

આને નરસિંહભાઈનું મન જે રીતે ગેમ્મયેલું હતું હતું તે રીતે એમને એ દિશામાં વિચાર આવે તે કુદરતી હતું. જે ગણતરી મુખીબહેન લઈને આવ્યા હતા, તે જ ઉકેલ એમને પણ જુદા કારણસર દેખાયો. પરંતુ એ મુશ્કેલીને નહિ તેની ગરમથપમાં હોય તેમ એમણે કહ્યું : ‘ખરી રીતે, આજના યુગનો વિચાર કરનાં ભાણીભાઈને માટે માર્ગ મોકલો છે પરંતુ એનો અર્થ માની રીતે ન કરવામાં આવે તો હું ગેરસમજનો ભોગ બનું તેવી મને ખીક રહે છે.’

મુખીબહેને પોતાના પક્ષેથી નિર્લયતા બક્ષના કંઈ ‘તમને મનમાં જો એવો વચનનો ગદેનો હોય તો તમે મને નથી ઓળખી એવું જ થયું ગણાય.’

નરસિંહભાઈ : ‘તમે તો ગેરસમજ ન કરો, પણ દાહમાટેના ભાભીમાને એવું લાગે.’ અને તેમનો ય સાથે સાથે બચાવ કરી લેના હોય : ‘એ બંને મોટા દિલના છે, પણ રણજીતભાઈ ને પાદર પાણી પાય એટલું એ પીવાના અને એમને યુગના એધાણનો ખ્યાલ આવ્યો નથી.’

મુખીબહેન : ‘પણ મને તો ખ્યાલ છે ને?’

‘હોત તો તમે મારી સલાહ-મદદને બદલે દાહમાટેનું કયું હોત.’

‘હો ને હવે કહ્યું, એમનાથી અને તેવું હશે તો એ ઓછા.

ઉપયોગી નથી થવાના?’

‘એની તો વાત કરું છું, મારા વિષે ગેરસમજ થાય તે બીકની.’

‘એવું હશે તો, તમારા નામના ઉદ્દેશ સિવાય હું વાત મૂકીશ.’

પાયો પુરાઈ ગયેલો માની નરસિંહભાઈએ કહ્યું: ‘જમીનના નવા કાયદા વષે તો તમે જાણતાં હશે.’

‘ગણતંત્રવારો તમે જ ઘડ્યો છે એટલા સુધીની વાત જાણું છું.’ સુમીબહેને હસીને કહ્યું.

નરસિંહભાઈ: ‘મારું ઘડ્યું આછું ચાલે છે? મૂળ તો કોંગ્રેસ પક્ષ ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાની નીતિમાં માને છે એટલે એ કાયદો ટ્રાઈ એકે ઘડ્યો છે તેમ કહેવા કરતાં કોંગ્રેસે ઘડ્યો છે તેમ કહેવું જોઈએ. અને એકી સાથે કડક નિયમન આવે તે જમીનદાર વર્ગને પોષાય નહિ એટલે તે વર્ગ પણ આચિંતો ઊથલી ન પડે માટે આજનો કાયદો મોજો છે. તે પછી ઉત્તરોત્તર એ ખેડૂતોના હિતમાં સુધરતો જવાનો છે અને છેલ્લે તો એક કુટુંબ અમુક એકર કરતાં વધુ જમીન ધરાવી ન શકે તેવી ટોચ મર્યાદા આવવાની છે. આ સંજોગોમાં દાજસાહેબની જમીનના માલિકો ખેડૂતો બની જાય તે કરતાં ભાણાભાઈ જેવા આપ્તજનોને એનો લાભ આપે તો શું ખોટા છે?’

સુમીબહેનના મનમાં આ જ મુદ્દો હતો, છતાં એને ચકાસી જોવાની ગણતરીએ એ બોલ્યાં: ‘એવી આશા રાખવી એ સારું તો ન જ ગણાય ને?’

‘સારું ગણાય તેવો ય રસ્તો છે.’

‘શો?’

‘અમે ય જો જમીન એક કુટુંબને નામે ન રહેવાની હેતુ તો દાણસાહેબ ભાણાભાઈને દત્તક શું કામ ન લે? નાનાભાઈનું એથી અહિત થવાનું નથી અને એ હવે અમદાવાદ છોડી ચાલી આવે તે એમને રૂચે પણ નહિ.’

સુમીત્રદેવને સીધી દરખાસ્ત, ભાવતું હતું અને વેંઘે કહ્યું તેમ નીકારી લેનાં સંકેત થયો એટલે પૂછવા ખાતર પૂછ્યું: ‘સાહેબ કાયદો એવો કડક થશે?’

નરસિંહજીનો હવે હસવાનો વારો આવ્યો હોય તેમ એમણે હમીને પૂછ્યું: ‘તમે શું માનો છો? કડક કરવો જોઈએ કે નહિ?’

સુમીત્રદેવ જવાબ આપે તે પહેલા પોતાનો પૂર્વગ્રહ બચાવતા સતોકમદેવે બોલી બિઠ્યા: ‘બહાર નીકળીને સાબળો તે અમર પડે કે કાયદો કરનારને લોકો ગાળો લાડે છે. પરસેવો રૂંદે જોમણે જોમણ વેચાતી લીધી હોય તેમનો હક જતો રહે એ તે ક્યાં ન્યાય દેવને કહે? સરકાર કાયદો કરીને દૂર ગહેશે અને ન્યાય લોકોનાં હેતુ મેડાશે. થાકીને સરકારને કાયદો કેરવો ન પડે તેમને દેવે.’

સુમીત્રદેવ કાયદાનો બચાવ કરતા બોલ્યા: ‘જૂની રીતે જોઈએ તો વિચિત્ર લાગે તેવું છે એ સાચું, પણ જમાનો બદલાય તેમ મુલ્ય બદલાના હોય છે. અંગ્રેજોને આખું રાજ્ય છોડ્યું પડ્યું, નાનકોએ રાજ્ય છોડ્યા, તેમ આપણે સૌએ પણ કંઈક છોડ્યું પડવાનું.’

લોકોની ટીકનો પડવો પાડતા સતોકમદેવે બોલ્યા: ‘હોય પડે દેવદાસ જ હુડકે ને હુડકે ઘરમા ઘાલવા માડ્યા છે, લોકોને એમના કાયદામાં શી રીતે વિશ્વાસ બેગે’

કમળેશની શુભલુતા ઉપર ફિજી હસતા સુમીત્રદેવે બોલ્યા:

‘નરસિંહભાઈ તો એ રીતે ઘરમાં નથી ઘાલતા ને ?’

સંતોડખડેને પોતાનો અમ્મતોપ પૂરેપૂરો વ્યક્ત કર્યો : ‘એ તો સાધુ સાત્મા છે. લોક કોંગ્રેસમાં હવે રળી ખાવા જેણે છે ત્યારે એ ખાવા થવા જેણે છે.’

‘ત્યારે જ એમનું માન છે ને ? દીકરો મુંબઈમાં આટલું સારું કમાય છે, પછી એ વડીલાત ન કરે તોપણ શું વાંધો હતો ?’

સંતોડખડેને કાયદા તરફનો તિરસ્કાર બતાવતાં કહ્યું : ‘દીકરો ઉપર ભરોસો રાખી રહેવાનો આ જમાનો નથી. જમીનના કાયદાની જેમ સરકાર નવો કાયદો કરે કે દીકરાએ માખાપનું ભરણ પોપણ ન કરવું તો શી સ્થિતિ થાય ?’

મુમીબહેન અને નરસિંહભાઈ ખડખડાટ હતી પડ્યાં.

પોતાની એમાં હોંશિયારી જોતાં હોય તેમ સંતોડખડેને ઉમેર્યું : ‘આ સરકાર તો ગાંડી છે ગાંડી !’

હવે તો હમણું કે રહ્યું તે ય મૂંઝવણ થઈ હોય તેમ બન્નેનાં મોં ઉપરથી હાસ્ય ઊડી ગયું. અને એ ભાવ છુપાવવા નરસિંહભાઈએ મૂળ વાતને સાંધતાં કહ્યું : ‘ભાણાભાઈનું હિત પૂરેપૂરું જોવું હોય તો મને લાગે છે કે દાઝસાહેબ એમને દત્તક લે તો હવેલી જાગતી રહે અને બન્નેને હાથ-લાટડીની ગરબ સર.’ અને આ વસ્તુ કેમ જરૂરી હતી તેનો ખ્યાલ આપતાં કહ્યું : ‘ભાણાભાઈનો મને તમારા જેટલો લાંબો પરિચય ન ગણાય. પરંતુ દેંડા પરિચયથી પણ મને એવી છાપ પડી છે કે સ્પર્ધાની દુનિયામાં એ ટકી શકે તેટલું એમનું ખમીર નથી. મુંબઈનાં હવા-પાણી માફક નથી એ કારણે એ અહીં આવે તે જરૂરી છે, પણ એ સિવાય એમના જેવા ઠંડી પ્રકૃતિના યુવાનને ગામડામાં જેટલો સમાવેશ થાય તેટલો શહેરમાં ન થાય. આમ એમને માટે અને દાઝસાહેબને

માટે, બંનેને મુખી થવાનો આ માર્ગ છે.’

સંતોષકારક વાત જીવે તે મુઠ્ઠા આજ્ય દોષ .

‘બધા ભાર તમે એકલાં શું કામ લઈને છો? હો, નમસ્કાર નહીં. એ જેવો દીકરો છે, તેમ ભાભીમાની બહેનનો પણ દીકરો છે. તમે એમના ઉપર જ બધો ભાર ટોળી છો. આટલા વર્ષ કુટુંબને મોટા કર્યો, હવે એટલા વર્ષે એ પાડે.’

નરસિંહભાઈએ એમા ટેકા પુગવના કહ્યું : ‘એ વાત પોટી નથી. અહીં એ રહેશે એટલે આપોઆપ માથા બંધાશે અને નેમાથી એવી કસા પેદા કરવી કે દત્તકનું પગલું આવીને કાનુ રહે.’

મુનીમહેનને પોતે લેવા ધાવેલો માર્ગ યાજ્ય હતો તેની મનથી ખાતરી થઈ ગઈ. જાણે એ માર્ગ અડીચી મુઠ્ઠાઓ દોષ તેમ દેખાવ કરતાં એ બોલ્યા : ‘ભાણુભાઈને હવાપાણી માટે અડી મોટાવાની વાત તો મારે દાઢાદાદા સાથે થઈ છે. પછી તમિયન મુઠ્ઠામાં શું કરવું તે જોશું જશે.’

નરસિંહભાઈ : ‘એ બરાબર છે. પરંતુ મારી વાન તમને ગમે જિતરતી હોય તો એનો શરૂઆતથી પથારો કરજો. ભાણુભાઈ પર-છેલા છે એટલે એમની વહુને પણ ધીમે રીતે રવાના કરી દેજો. ભાભીમાને હવેલીની ચાનીઓ આપી શકાય તેમ માણુમની બજાર છે જ. વહુમાં જો મુણુ હશે તો એના હાથમા આવેલી કામચલાઉ ચાનીઓ કાયમની થઈ જશે.’

મુનીમહેનને થયું કે શુદ્ધિશાળી માણુએ એકસરખું જ વિચારતાં હોય છે, તે આતું જ નામ. મારી ગણુનરી નરસિંહભાઈ બહુતા નથી છતાં એમણે જે માર્ગ બનાવ્યો તે બરાબર એકસરખો જ છે. આથી મુનીમહેનને પોતાની કુદ્ધિ માટે માન થયું. પરંતુ તે વખતે એમને એ યાદ ન આવ્યું કે આ શુદ્ધિ પોતાને મુઠ્ઠા-

નાર બળદ્રદાસ હતા. વળી બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો એકસરખું વિચારતા હોય તોપણ એની પાછળનું માનસ જુદું જુદું હોય છે, તે ભેદની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી. સુમીબહેન ભાણાભાઈના હિત માટે જે વિચારતાં હતાં, તે જ માર્ગ નરસિંહભાઈ હવેલીના પાયા હચમચાવવા વિચારતા હતા. સિલકતમાં ભાગલા પડે તો જ હવેલીની સદ્ગતિ ઘટે અને એ ઘટે તો જ કુળવાનશાહી પર ઘા થઈ શકે. દત્તકનો પ્રશ્ન ઊભો થતાં રણજીતભાઈ વિરોધ કરવાના એ વિષે નરસિંહભાઈને એ મત નહોતો. વહુને એ પગનું ખાસકું માનતા હતા. પછી ભલે એ ભાભીમા હોય. અમુક હદ સુધી એમનું માન જળવે તે સાચું, પણ એમના પિયર પક્ષના છોકરાને દત્તક લેવાની વાત આવે તો એ ન સહી શકે. શું દાજીકુટુંબના પિત્રાઈઓ મરી પરવાર્યા હતા કે ભાભીમાને પિયર સુધી જવું પડે? અને આ રીતે જો એ દાજીસાહેબની પાંખમાંથી નીકળી જાય તો એમનું મોટા ભાગનું બળ ઘટી જાય. તે પછી એમને નમાવવા સહેલા થઈ પડે. ટ્રાઈ પણ રીતે પુત્રવધૂને તેડવી પડે તેવી સ્થિતિ પેદા કર્યા વિના જ'પવું નહિ, તે નરસિંહભાઈએ પોતાનું ધ્યેય બનાવ્યું હતું અને તેમાં પહેલે જ દિવસે સુમીબહેન મળતાં શુકન થયા જેવું એમને લાગ્યું. સુમીબહેનને પણ એવા જ શુકનનો મનમાં આનંદ હતો.

એ આનંદમાં એમણે વિદાય લેવાની તૈયારી બતાવી પણ સંતોષબહેને એમને આગ્રહ કર્યો. એ આગ્રહ કરે તે નરસિંહભાઈને માટે ધનભાગ્ય હતાં એટલે એમણે સુમીબહેનની સંમતિ લીધા વિના જ હવેલીએ સંદેશો મોકલી દીધો કે રાત્રે એ અહીં જ રોકાશે.

પ્રકરણ છઠું

નાનાભાઈ એ ધંધો શોધ્યો

નાનાભાઈ આમ તો આનદી અને જેઠ્ઠિકરા છવ્વ દના એટલે ઉદ્દેગમા હોય તેવું જવલ્લે બનતું. છતાં એવું હોય તો શાન્તાગૌરી તરત પામી જતા હતા. નાનાભાઈનો બોજન ન્વાદ એટલો તીવ્ર હતો કે ગમે તેટલી સારી રસોઈ ફરી હોય પણ એમની હજી નાનામા નાની કચાશને પારખી કાઢ્યા વિના ન રહે અને શાન્તાગૌરીને ટોક્યા વિના ન રહે. વધારમા છૂં વધુ પડી ગયું હોય તો એમને વાનગી જેસ્વાદ બની ગયેલી લાગતી. આથી કોઈ ટંક એવી નહિ જવાની કે જમતી વખતે ઠંઠક ને કંઈ કચાશની ફરિયાદ એમને ન હોય.

આથી શાન્તાગૌરી એમને મનઝમા કહેતા. ‘ગયે જન્મે તમે કોઈ રાજમહારાજના રસોયા હોવા લેઈએ !’

નાનાભાઈ એ મનઝમા લેડાતા પ્રત્યુત્તર માગતા: ‘રસોયો શુ કામ, રાજમહારાજ જ હોઈશ અને એવા રાજને પરણવા બદલ તમારે ધન્યલાગ્ય માનવું જી !’

‘મને લે બખર હોત કે તમારું ગળું આટલું બધું મુંવાળું છે તો હું તમને પરણવાની ચોખ્ખી ના ખાડી દેન. ગમે તેટલી સારી રસોઈ થઈ હોય પણ જે એમાંથી પોરા જીએ તેને પરણવાનું કોઈ સીને પસંદ પડતું હશે?’

‘હોશિયાર શિષ્ય કડક ગુરુને જ પસંદ કરે છે.’

‘તમે મારા કંઈ ગુરુ ઓછા છો?’

‘રસોઈની પરીક્ષામાં તો ગુરુ જ ગણાઉં ને? ઉત્તમ રસોઈ કેવી થાય તે બનાવી જાણું છું અને એમાં હું નિષ્ણાત છું એમ તમે જ કબૂલ કરો છો.’

રવિવારના દિવસે શાન્તાગૌરીની ગમે તેટલી અનિચ્છા હોય પણ નાનાભાઈ રસોડામાં પેકા વિના ન રહે. પોતાની હાજરીમાં પતિ રસોઈ કરે એ જ શાન્તાગૌરીને પસંદ ન હતું. તેમાં ય વળી કાઈ સ્નેહી મિત્ર આવી ચડે ત્યારે એ રસોડામાં હોય તેથી શાન્તાગૌરી શરમાઈને કાકડું થઈ જતાં હતાં. પરંતુ કોલેજનાં વર્ષો દરમિયાન કલબના રસોડામાં નાનાભાઈએ આ જ તાલીમ લીધી હતી એટલે એમણે પોતાનો એ શોખ ન છોડ્યો, પરંતુ શાન્તાગૌરીનો સંક્રાંચ જ ધીમે ધીમે ઓછો થઈ ગયો અને રવિવારે પોતાને રજા છે તેમ એ હકથી માનતાં થઈ ગયાં! મિત્રોને જમવાં બોલાવ્યા હોય અને એ રસોઈ થતા પહેલાં આવી ચડે તો નાનાભાઈ રસોડામાંથી બહાર નીકળી એમને સોળત ન આપે પણ એમને અંદર બોલાવી એસાડે અને એમાં દરેકને રસ હોય કે ન હોય પણ પાકશાસ્ત્રની ચર્ચા કરે.

આવા સ્વાદના રસિયા નાનાભાઈ જો ઉદ્દેગમાં હોય તો રસોઈમાં ગમે તેટલી કચાશ હોય પણ એ ટોકચા વિના જમી લેવાનાં એનો એમને પોતાને પણ ખ્યાલ આવતો ન હતો. બાકી શાન્તાગૌરી પોતાને પકડી પાડશે એ ખીકે એ ઉદ્દેગ છુપાવવા ય ટોકવાનું ચૂકે નહિ. પરંતુ એ જ્યારે પકડાઈ જતા ત્યારે જ આ એધ્યાન-પાણી એમને ખખર પડતી. દાણસાહેબને એમણે પત્ર લખ્યો ત્યારથી ઉદ્દેગની શરૂઆત થઈ હતી. પત્ર લખ્યા છતાં એનું શું

પરિણામ આવશે તે એમને ખબર હતી. દાઝસાહેબ બુદ્ધિશાળી અને યુગને ઓળખી શકે તેવા સખગ પુરુષ હતા. પરંતુ સખગ હોવું અને સક્રિય હોવું એમા જેમ મોટો ફેર છે, તેમ દાઝસાહેબ દલેલીની દુનિયાથી એટલા બધા ઓતપ્રોત થયેલા હતા કે એમાથી સુક્ત થવાની સક્રિયતા બતાવી શકે તેમ ન હતા. એમને ચીમકી આપવા અને સક્રિય બતાવવાનો ઉપાય નાનાભાઈને નહોતો સૂઝતો એમ નહિ, પરંતુ દાઝસાહેબ જેવા લાગણીગીલ અને સંગ્રહબુદ્ધિના પુરુષને એની ચોટ કેવી લાગે તેની કલ્પના કરતા નાનાભાઈ ધૂંજી જતા હતા. એ મિલકતનો અર્ધો ભાગ માગે તો દાઝસાહેબ શું જવાબ આપે તે એમની ખ્યાલ બહાર ન હતું. આ આખી મિલકત જ તારી છે, મારે તો એની સાથે લાગેવળગે છે જ શું ? મોટાભાઈ હોવાને લીધે મારા નામે મિલકત દોઢઢ રુકાવટ થતી હોય તો આજે જ તમારે નામે ચડાવી દઉં. આમ એક વખત એમણે ઉચ્ચાર્યું એટલે એમ ક્યાં વિના એ જ પે પણ નહિ એ વ એટલું જ સાચું. આખી મિલકત પોતાને નામે કરે, પછી પોતે કયે મોઢે એમાથી અર્ધી પોતાની છે તેમ દાવો કરી દાઝસાહેબની મરજી વિરુદ્ધ વેચી શકે ?

દાઝસાહેબની એક ખાસિયત એ હતી કે કોઈ એમને મેદાનમાં હિતારવા માગે તોપણ એ ઊતરતા ન હતા. મેદાનમાં ઊતરે તો એમને ઝપાઝપીમાં ઊતરવું પડે ને ? નાનાભાઈ સમજતા હતા કે પોતાના પત્રનો એ મોટો ભાગે તો પ્રત્યુત્તર નહિ આપે. છતાં એમના ટીબળી સ્વભાવ પ્રમાણે તાલ કગવવો હશે તો કા ભાભીમાં કે નાથા મુનીમ સ્વયં જવાબ લખે તેવી યુક્તિ લઝાવશે. આ બધું જાણ્યા છતાં પત્ર ન આવ્યો ત્યારે એમનો ઉદ્વેગ વધી ગયો અને તે શાન્તા ગૌરીથી અજાણ્યો ન રહ્યો. એમણે એ તરફ નાનાભાઈનું ધ્યાન)

દોરતાં પૂછ્યું : ‘ મારો કંઈ દોષ તો નથી થયો ને ? કેમ કંઈ ચિત્ત દર્દ ને જમતા નથી ? ’

ઊભરો ઠાલવતાં નાનાભાઈ બોલ્યા : ‘ દોષ થાય છતાં જે કબૂલ ન કરે કે એને સુધારે નહિ, તેવા લોકોને કંઈ કહેવાનો અર્થ પણ શું છે ? ’

‘ હું તે કંઈ પરમેશ્વર છું કે તમારા વગર કંઈ જાણી જાઉં ? ’

‘ પરમેશ્વર નથી પણ આ જમાનાનાં સ્ત્રી તો છો ને ? ’

‘ આ જમાનાના તમે પુરુષ નથી, પછી હું સ્ત્રી ક્યાંથી હોઉં ? જેમને ચાલીશ વર્ષ થઈ જાય તે જૂના જમાનાનાં ગણાય. ’

‘ એમનાં છોકરાં તો નવા જમાનામાં જીવવાનાં ને ? ’

‘ એમાં આપણે શું ? ’

‘ એ નવા જમાનામાં જીવી શકે તે જોવાની ફરજ કોની ? ’

ખ્યાલ આવી જતાં શાન્તાગૌરી બોલી ઊઠ્યાં : ‘ આ ભૂત તમને ક્યાંથી વળગ્યું છે ? ’ અને ગામડેથી માયા સંકેલી લઈ કોણ શહેરમાં આવી ગયા તેના દાખલા અગાઉ નાનાભાઈએ આખ્યા હતા તેનો રદિયો આપતાં હોય તેમ એમણે ઉમેર્યું : ‘ તમે જેના જેના દાખલા આખ્યા તેમાં પાટીદાર કોણ ? વાણિયા-બ્રાહ્મણ તો જ્યાં લીલું દીધું ત્યાં દોડવાના અને ત્યાં રસકસ ન રહે એટલે એને રામરામ. આથી એમને વતનનો મહિમા નથી અને વતનને લીધે એમની પ્રતિષ્ઠા વધેઘટે એવું પણ નથી. પરંતુ પાટીદાર એ વતન-ખંધી છે. એની બહાર ગમે તેટલી પ્રતિષ્ઠા હોય પણ વતનમાં ન હોય તો એની કંઈ કિંમત નથી. મને મારા બાપે પરણાવેલી તે તમને નહિ, દાઝકુટુંબની હવેલીને. આપણામાં કહેવત છે કે વર વની હજો પણ ઘર વની ન હજો, તે ઈંટચૂનાનું ઘર નહિ પણ ભાઈ-પિત્રાઈઓવાળું કુટુંબ-ઘર. શહેરમાં પૈસાને જોરે લોકો ઈંટચૂનાનાં

ઘર અને મહોલાતો ચણાવે પણ નખળી અવસ્થામાં બ્યારે કાર્કને ખપ પડે ત્યારે ખખર પડે કે એ સાચું ઘર નહોતું પણ ગળે બધાયેલું પથ્થરનું પડિયું હતું.’

શાન્તાગૌરીનું આ માનસ નાનાભાઈને માટે કંઈ નવું ન હતું એટલે એમણે સામો પ્રહાર કરતા કહ્યું : ‘મને ભૂત વળગેલું કહે છે, પણ કમળો હોય તેને બધું પીળું દેખાય તેમ તને દેસાઈ-અમીનની કુળવાનશાહીનું ભૂત વળગેલું છે. જૂની પ્રતિષ્ઠાને વાગોળ્યા કરે છે અને નવી પ્રતિષ્ઠાને પચાવી શકતી નથી.’ અને કાણે કાણે શહેરમાં સ્થળાતર કર્યું તેવા પાટીદાર કુટુંબના દાખલા નાનાભાઈએ ટાંકી બતાવ્યા.

એનો રદિયો આપતા શાન્તાગૌરી બોલ્યા : ‘એ બધા શહેરમાં કમાયા અને એ કમાણીથી અહીં સ્થાવર મિલકતો ઊભી કરી છે. કાર્કએ પોતાના વતનની મિલકતો વેચીને અહીં હિજરત કરી નથી. એ દરેકે પોતાના વતનમાં બાપદાદાની જે મિલકત હતી તે વધારી છે અને એ રીતે ત્યાં પણ પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે અને વધારામાં શહેરમાં ગેકાણું કર્યું છે.’

‘પણ આજે એ સ્થિતિ નથી રહી તે કેમ તમને સમજાતું નથી?’

‘સરકાર કાયદા કચેરી એટલે લોક તાબે થઈ જશે? હાટે ક્યાં દેકા તો માણસને ક્યાં કાઢ્યા કરતાં ન આવડ્યા?’

‘પણ આ જિટના દેકા નથી, જમાનાના દેકા છે. રાનઓ એવા કાઢ્યા ન કરી શક્યા તે આપણી નજરે ન જોયું? નિઝામે એવા પ્રયાતન કરી જોયો તો સીધા રહીને નહિ તો વાદા ગીને નમવું પડ્યું કે નહિ?’

‘એકલદોકલને નમાવવો સહેલો છે, પણ મોટા સમુદાયને

૭૨ : યુગનાં એંધાણ-૧

કાયદો પળાવવો સહેલો નથી. સ્વરાજ્ય આવશે એટલે લાંચરૂપત નાબૂદ થઈ જશે તેમ પ્રજા માનતી હતી. તુમારશાહીનો અંત આવશે. વેપારીઓ કાળાં બજાર કરતાં અટકી જશે. ખુદ જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું હતું કે કાળા બજારિયાને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવશે. પણ એમાંનું કંઈ બન્યું ?

‘જેણે કંઈ જોયું નથી તેને દિવસનું અજવાળું પિણું નકામું છે.’

‘એ મારા કરતાં તમને વધુ લાગુ પડે છે. માતાઓએ એક પછી એક અવતરવા માંડ્યું ત્યારથી હું તો કલ્પા કરું છું કે નહિ કમાવ તો હવેલીની અખર જોશો. એકેક પાછળ રૂપ-રૂપ હજાર ખર્ચશો તો ચ દોઢ લાખ જોઈશે અને હવેલીની આખર પ્રમાણે ખર્ચશો તો ત્રણ લાખ! પરંતુ મારું તમે ક્યારે કાને ધર્યું છે? પોતે કમાયા નહિ, હજુ ચ કમાવાનો વિચાર કરતા નથી અને બીજા તરંગ કર્યા કરે છે.’ અને સજગ થતાં શાન્તા ગૌરીએ પૂછ્યું: ‘આ તરંગ દાઝસાહેબને લખી જણાવ્યો તો નથી ને?’

‘જણાવીને ચ તમારી જેમ એમની આંખ ક્યાં ઉઘડવાની હતી?’

‘પણ એ તો એમ જ સમજે ને કે આ તરંગમાં હું ચ સામેલ હોઈશ?’

‘એટલું બાકી હોય તો તમે લખી દો કે મારે અને એમને છૂટાછેડા થઈ ગયા છે એટલે મારે એમની સાથે કંઈ સેવાદેવા નથી!’

‘તમે જે રીતે પગરણ માંડ્યું છે તે આગળ વધે તો, આપણી જિંદગી છૂટાછેડા વિના પૂરી થાય તોપણ છોકરાંને એનો

એપ હાગ્યા વિના ન રહે. જેમને વતન, કુટુંબ અને ઘરની પ્રતિષ્ઠા ન હોય તે છટાછેડા ન લે તો ખીચું ચાવ પણ શું ?

‘ મુળઈ ઉછરેલા શાન્તાગૌરી આ બોલે છે તે માગ માન્યમા નથી આવતું !’ એ આશ્ચર્ય સાથે નાનાભાઈ ઘરમાથી વિદાય થયા. શાન્તાગૌરીને હજેર મુળઈમા થયો હતો. મેટ્રિક મુઢી એ લખેવાં હતાં. એ વર્ષે એમનું લગ્ન ન થઈ ગયું હોત તો એ ડોનેગમા વધુ અભ્યાસ માટે દાખલ થયા હોત. વળી લગ્ન વખતે નાનાભાઈ ટ્રેન્યુએટ થયેલા હતા અને એલએલ.બી. કરવાનું બાકી હતું, એ કાળ દરમિયાન શાન્તાગૌરી લાણે તેમ જો વગ્નકે ઇચ્છા બતાવી હોત તો એ આગળ લણી શક્યા હોત. વગ્ની પણ ઇચ્છા તો હતી જ, પણ દાણસાહેબ સાથે આને પણ એ પોતાની ઇચ્છાને અમલ કરાવી શકતા ન હતા, તો એ કાળે બને શી રીતેઈ લાભીમાની ઇચ્છા હતી કે એ હવેલીનું શિક્ષણ લે અને ભવિષ્યમા દાણકુટુંબની પ્રતિષ્ઠાની જે જવાબદારી એમના માથે આવવાની હતી તે શોભાવે. આમ પૂરાં બે વરસ શાન્તાગૌરી હવેલીમાં રહ્યાં હતા.

નાનાભાઈ માનતા કે આ વસવાટને લીધે એ દાણકુટુંબની પ્રતિષ્ઠાનાં અંધલકત થઈ ગયા હતા. પરંતુ શાન્તાગૌરીને ય જનજી નહિ હોય તેમ એમનામા જૂની સંરક્ષણવૃત્તિએ વામ કયોં હતો, તેનું સાચું કાગલુ તો ખુદ નાનાભાઈ હતા. અમદાવાદમાં ગિર ત્રયા પછી એમણે જો વકીલાતમા પ્રવેશું ખ્યાન આપી કમાવામાં લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું હોત તો આ જ શાન્તાગૌરી ઉદામ વિચારો ધરાવતા થઈ ગયા હોત દાણસાહેબની હયાતી બાદ હવેલીની હરાજ કરાવવા નાનાભાઈ તૈયાર થયા હોત તો એ વિરોધ ન કરત. બાળક જેમ નવું રમકડું મળતા જીવું આપોઆપ પડતું મૂકે છે, તેમ માણસ પણ નવી સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા જૂની સૃષ્ટિનું મમત વીસરી

શકે છે અને કાઈ જો રાખે તો એને એ જીનવાણી માને છે! અમદાવાદના આટલા વરસના વસવાટને લીધે નાનાભાઈએ પોતાની આગવી સૃષ્ટિ ઊભી કરી હતી, પરંતુ એનાં મૂળ હવેલીમાં પડેલાં હતાં. અહીં જે જાહેજલાલી હતી તે હવેલીના પ્રતાપે હતી. વળી એ મૂળને શાન્તાગૌરીના માનસમાં પોષ્યું હતું એમની છ કન્યાઓની સામાજિક જવાબદારીએ. એ દરેકને કુળવાન ઘેર પરણાવી સુખી કરવી હોય તો હવેલીની પ્રતિષ્ઠા સલામત હોવી જોઈ એ.

નાનાભાઈએ આગળ દલીલ કર્યા વગર ઘેરથી વિદાય લીધી. ત્યારે શાન્તાગૌરીનો જવાબ એમના કાનમાં ગૂંજ્યા કરતો હતો— જેમણે શહેરમાં સ્થાવર મિલકત કરી હતી તે આપકમાઈની હતી, વતનની બાપકમાઈ અકબંધ રાખીને સૌ શહેરમાં રિથર-સદ્દર થયા હતા. પોતે પણ જો અહીં કમાયા હોત અને તે ધનથી મકાનોની મિલકત ઊભી કરવા માગતા હોત તો શાન્તાગૌરી કે દાજીસાહેબ વિરોધ ન કરત. એમણે કમાવા તરફ લક્ષ નહોતું આપ્યું એ સાચું, પરંતુ અમદાવાદમાં એમની સાથે એવા કેટલાય વકીલો હતા કે જે કમાવા સિવાય ખીજમાં ધ્યાન આપતા ન હતા, છતાં વકીલના મોહાને જાણે તેટલું કમાતા ન હતા. બ્યારે ખીજ વકીલો સારું કમાઈને વેલવથી રહેતા હતા અને કામકાજથી થાકેલા મગજને આરામ આપવા રમીમાં પૈસા ગુમાવતા છતાં એમને એનો અફસોસ થતો ન હતો. પોતે કમાતા નથી, કુટુંબ માંડ નિભાવે છે એટલે રમીનો શોખ પોપાય નહિ તેમ માની એનાથી દૂર રહેલા જે ત્રણ વકીલો હવેટ ચાડીને જો લતમાં પડ્યા હતા. અને તેમાંના એનો તો ધંધો જ વકીલાત કરતાં રમી થઈ ગયો હતો. એમાં એમનો દાજી એકે બેસી જ્યાં કે રાત્રે રમીને લોકે ત્યારે એમણે પૈસા ગુમાવ્યા

હોય તેવું ભાણે બનતું. નાનાભાઈને હવેલીના સુગંધ મળેલા કે આનંદ ખાતર પાતા ભણે રમાય, પરંતુ જેમા નાની મોટી કાર્ક લેવડદેવડ થાય, તે પછી રમી જેવી રમતમા આનંદ પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી હોય, તેથી દ્રવ્ય ગ્રહેવું. એથી એ ક્ષત્રગમા કયાગે ય આ રમ- તમાં પડ્યા ન હતા. નાનાભાઈને થયું—તો મુ હવે પોતે કમાવા માટે આ માર્ગનો આશરો લે? એમને બીજી કાળે થયું કે પોતાનું એ કામ નહિ.

અમદાવાદમા કમાયેલા વડીલો બીજા વેપારી, દોકડગેની માફક શહેરની ચારે બાજુ આવેલી જમીનો ખરીદતા હતા અને નરી હાઉસીંગ સોમાયટીઓ થતા એમને મોઢેભાવે વેચતા હતા. નજીવી કિંમતે લીધેલી જમીનો મોઢા ભાવે વેચાતા જમીનના ધંધામા જે પડ્યા હતા તે સારું કમાયા હતા. જે વડીલો ધંધામા કમાણી કર્યા પછી તેવું બ્યાજ ખાઈને એસી રહ્યાં, તે કરતા જે આ ધંધામા પડ્યા તે એટલા બધા આગળ નીકળી ગયા હતા કે વડીલાનમાં કમાઈને એમની સાથે થઈ શકાય તેવું રત્ન ન હતું.

આ ધંધામા એક જ ગણતરી ગખવાનાં હતી કે શહેરનો વસ્ત્ર- વાટ કયો બાજુ વધી રહ્યો હતો. જોકે એમા પણ ખાસ દીર્ઘ- દષ્ટિની જરૂર ન હતી. શહેરનાં એમેર વસ્ત્રવાટ ઓછો વધતો આવતો હતો. સાબરમતીની સામે પાર તો આધળાના ગોળીયાર જેવું હતું. ત્યાં જમીન ગમે ત્યાં થોડા વખતમાં જ ભાવ વધેલા જેવા મળતા હતા.

શાન્તાગૌરી દીકરીઓના વખના ખર્ચની ચિંતા નાનાભાઈને ઓઢાડવાની દાશિશ કરતાં ત્યારે એમને કોઈ કોઈ વખત થઈજતું કે જમીન ગખવા-વેચવાનો ધંધો કરવા જેવો છે. અમદાવાદમાં જે ધંધામા કંઈ ન સમજતી વિધવાઓ ધણીની કમાણીના જોરે પાન-

ચારવણી કરી કમાઈ લેતી હોય અને લેખકો જેવા બિનવ્યવહારુ અને ધંધાતી આંટીધૂંટી ન જાણનાર પણ એ સાહસ કરી શકતા હોય તો પોતાના જેવા એમાં ન કમાય એવું ઓછું બનવાનું હતું? પરંતુ ઇચ્છા છતાં નાનાભાઈ એમાં નહોતા પડી શક્યા તેનું કારણ ચાલુ ઘર ખર્ચ માટે પણ દાજીસાહેબ પાસે માગણી કરવી પડતી હોય અને નાથા સુનીમ જેવા ઝીણા માણસ કાયમ ખૂમ મારતા હોય કે નાનાભાઈનું અમદાવાદનું ખર્ચ હદ બહાર વધતું જાય છે, ત્યાં જમીનના સોદા કરવા માટે જોઈતી રકમ લાવવી ક્યાંથી? વળી નાનાભાઈ પોતાને કમાનાર ગ્રાણી ક્યારે ય માનતા ન હતા એટલે કમાવાની માયાનું આવરણ ક્ષણિક આવીને ચાલ્યું જતું હતું.

શાન્તાગૌરી અને દાજીસાહેબને પોતાનું પગલું દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વકનું હતું તેમ ઠસાવવા નાનાભાઈએ કમાવાનું ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા માંડ્યું ત્યારે જમીનના ધંધામાં પડવાનું આકર્ષણ એમને સવિશેષ થયું. દાજીસાહેબ પાસે એ રકમ ન માગે તોપણ એ બીજેથી રકમ મેળવી શકે તેમ હતા. એમના જે સ્નેહી-સગાઓ સદ્દર હતા તે કોઈ ના પાડે તેમ ન હતા. એમાં ય પોતાના સસરાની રકમ લે તો એમાં અઘટિત પણ ન ગણાય અને ઉપકારભાર ન ગણાય. આમે ય ભાણીઓનાં લગ્ન વખતે એમને મોસાળિયાતરીકે ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર ખર્ચ વેઠવો પડે તો ત્રીસ હજાર જેટલી એ રકમ થાય. એટલી રકમ એ અત્યારે આપે તો કમાઈને એ જ રકમ તે વખતે પાછી વાળવામાં આવે. પરંતુ આ આખી હકીકત દાજીસાહેબ અને શાન્તાગૌરી બંનેથી ખાનગી રાખવી પડે. દાજીસાહેબથી તો કદાચ રાખી શકાય, પણ પિયરમાં ક્યારે ય હર્ષમાં કે ગૌરવમાં દીકરીને કહ્યા વિના રહી શકે? શાન્તાગૌરીને માળાપ-

ભાઈઓ-ભાણીઓ તરફ લક્ષિત અને આટલે હતો. એ સૌ એમની સાથે ઘસાવામાં આવેલે માનના હતા. પરંતુ શાન્તાગૌરીમાં મોટા ઘરની વડુનું એટલું સ્વમાન હતું કે ખુદ માળાપ પામે મદદ નેવાનું એ પસંદ ન કરે. લગ્નના ખર્ચની વાત નીકળતા નાનાભાઈ ક્ષીવ ખાતર કહેતા કે, છ દીકરીઓ આપણને તું ભાંડે પડવાની છે, એના ચાર મામાઓ સજવા બેઠા છે. દરેક એકેટલી પગલાવી દે અને એકએક એનાં નાના-નાની પગલાવી દે તો આપણે ભાગ તો પડવળ દીકરો જ પગલાવવાનો આવે! શાન્તાગૌરી વિરોધ કરતા કહેતાં કે, ‘માળાપ ભાઈઓ ખુશી દોય તોપણ હું કાઠને લાગડપ વામાં માનતી નથી ...’

વચ્ચે નાનાભાઈ બોલી ઊઠતા: ‘માળાપને “કાઠ” કહેવાય?’

‘આ મુદ્દા પૂરતાં તો એ કાઠ જ ગણાય.’

‘તો તો દાઢસાદેજ પણ કાઠ જ કહેવાય’

‘એ તો એમને પૂછીએ ત્યારે ખચર પડે.’

‘મેં એવું કહ્યું હતું એમ કહીને બેઠે પૂછના’

‘મેં કશું હતું તેમ કહું તોપણ એ માનશે ખરા?’

‘તો અહીં જ વાત દાટી દેજે’

આ વાત તો બંને શાન્તાગૌરીએ દાટી દીધી હતી, પણ જે પોતે એમનાં માળાપ પાસેથી ધંધા માટે પૈસા લાવે અને એ બંને તો વાત દાટી ન દે. દાઢસાદેજને બળુની પૂરેપૂરી શિક્ષા કગવે એમાં શક નહિ!

બંને એ રહ્યો ય પોતાને માટે બધું દોષ તેમ વિચાર-દીવાલને માથું અડતાં, નાનાભાઈ અગત બગડ્યા: ‘વદાલા વેરીની ગરજ સારે તે આનું જ નામ હશે!’

હવેનમાં ક્યારે ય ચિંતાપૂર્વક ધંધાનો-કમાણીનો વિચાર ન

કરનાર નાનાભાઈને આજે આંખો સમય એ જ વિચારો આવ્યા
કર્યા—શા માટે પોતે વઢીલાતમાં પહેલેથી ડૂબેલા ન રહ્યા? દાઝ-
કુટુંબનો એશારાસપ્રિય વારસો કે ખીજું? અને હવે પોતે ગમે તેટલો
શ્રમ કરે તોપણ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં તેમ વઢીલોની દુનિયામાં
પોતાને હોશિયાર વઢીલ તરીકે ખ્યાતિ મળતાં કેટલો વખત લાગે?
આવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી જેની વઢીલાત ધીખતી ન આવી, તે
હોશિયાર ન હોય તેમ જ સૌ માને ને? એ જૂની છાપ ભૂંસવા માટે
દસકો ભેઈએ. વળી નવેસરથી છાપ પાડવી સહેલી છે, પણ એક
વખત પડેલી છાપ ભૂંસવી મુશ્કેલ છે. આખો બાર અને ન્યાયા-
ધીશો મુદ્દાં પોતાને દરબારના ઉપનામથી ઓળખે છે, તે પોતાની
કચી છાપ મૂચવે છે? હવેલીની પ્રતિષ્ઠા તરીકે એ ઉપનામ શોભે
તેવું છે. પરંતુ વઢીલની પ્રતિષ્ઠામાં તો એ અવરોધરૂપ ગણાય.

નાનાભાઈએ પોતે પોતાની જાતને સવાલ પૂછ્યો : ‘હવે દર-
બારનો પાઠે ભજવ્યા પછી શું થઈ શકે? દસ વર્ષ જેટલો સમય
આ ઉંમરે ગુમાવવો એમને પોષાય તેમ ન હતો. એ કારણે તો
એમણે વતનની જમીન કાઢી નાખી અમદાવાદમાં સિલકતનું સ્થળાં-
તર કરવાનું વિચાર્યું હતું. પરંતુ એ ગણતરી ફળીભૂત ન થવાની
હોય ત્યારે પોતે ચૂપ થઈ ને બેસી રહે તે પણ કેમ ચાલે? પોતાને
પક્ષે આજ સુધી કોઈ શક્તિ નહોતી બતાવી તેથી જ પોતાની
લાતમાં દાઝસાહેબ અને શાન્તાગૌરીને વિશ્વાસ બેસતો ન હતો.
ટૂંક સમયમાં પોતે એવી શક્તિ બતાવે તો જ શાન્તાગૌરીની
એલેન્જ ઉપાડી લીધી ગણાય અને ભવિષ્યમાં એમની મૂર્ખામી બદલ
કાનની ખૂટ પકડાવી શકાય.

એ રસ્તો જડી ગયો હોય તેમ કલ્પમાંથી ઘેર પાછા ફરતા
પહેલાં એ એક મિત્રને ત્યાં ગયા. મિત્રે એમને બેતાં હર્ષ વ્યક્ત

કરતા કહ્યું : ‘આવો દરબાર, કચાથી એકાએક જૂના પડ્યા ?’

‘જૂનો નથી પડ્યો પણ જૂન મુધારવા આવ્યો તું’

‘જે ભણે નહિ તેને જૂન જ શાની પડ ?’

‘હવે ભણવું છે.’

‘શું ભણવું છે ?’

‘તમારી નિશાળ’

‘કાગળ ?’

‘કમાવા.’

‘કમાવાની શી જરૂર પડી ?’

‘ખર્ચા વધતા જાય છે એ તો તમે જુઓ છો, અને અમારી

ગામડાની કમાણી ઘટતી જાય છે.’

‘સાચું કહો છો ?’

‘તમારા સોગન.’

‘તો તો ફાવ્યા જાણો.’

‘એવા સારા શુકનમાં આવ્યો છું ?’

‘સારા જ નહિ ઉત્તમ શુકન. અત્યારે જાન્યાર ત્રીજા છે.

ઠાઠ શેર એવા નહિ હોય કે તેના ભાવ વધતા ન હોય. આજે લઈને પાચ દહાડે કાઢી નાખો તો ય કમાઈ લ્યો.’

‘આપણે ત્યારે કમાવું જ છે’

‘કમાશો એની ના નહિ. પણ એનું જોખમ સમજી લેવું જોઈએ’

‘જોટ વેદવાની મારી તાકાત છે.’

‘આ ધંધામાં ત્યારે એ જ ફાવે છે. જે માર ખાય તે જ માલ ખાય છે. લોકોને આ મૂઠી વગરનો ધંધો લાગે છે, છે પણ એવો, પરંતુ મિલકતનું પીઠમળ ન હોય તે એમાં માર જ

૮૦ : યુગનાં એંધાણ-૧

ખાય છે અને માલ ખાવાનો વખત આવે ત્યાં સુધી જીવતો રહેતો નથી. ’

‘ એ બધો વિચાર કરીને હું આવ્યો છું. ’

‘ તો કાલે કલબમાં તમને ફેન કરી રૂખ જણાવીશ. ’

રાત્રે નાનાભાઈ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે શાન્તાગૌરીની આંખમાં આંખ ન મંડાઈ જાય તેની કાળજી રાખી હતી.

પ્રકરણ સાતમું

શાન્તાગૌરીને કાને વાત પહોંચી

નરસિંહભાઈ પ્રાતિક કોંગ્રેસ સમિતિની કારોગારીની સભા હતી એટલે અમદાવાદ આવ્યા હતા. સાંજની ગાડીમા પાછા ફરવું હોત તો વખત હતો. પરંતુ ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારથી વિચારી રાખ્યું હતું કે રાત રોકાવું અને નાનાભાઈને ઘેર જતા આવવું. આમેય એ અમદાવાદમા આવે અને રોકાવાના હોય તો નાનાભાઈને ત્યાં જ મુકામ રાખતા. નાનાભાઈનું ઘર નહોતું ત્યારે એ એમના સગાને ત્યાં જિતરતા હતા. અને એ જ રસમ એમણે ચાલુ રાખી હોત, પરંતુ નાનાભાઈનો અત્યાગ્રહ હતો કે હું અહીં રહેતો હોઉં અને તમે ખીજે જિતરો તે શોભતું હશે? આ કુટુંબના આતિથ્યલાવ વિષે નરસિંહભાઈને માન હતું એટલે નાનાભાઈ અમદાવાદ રહેતા થયા ત્યારથી એમને ત્યાં જ એ અચૂક જિતરતા હતા.

પછી તો એ ઘેર જિતરવાનું શાન્તાગૌરી થ આકર્ષણ થઈ રહ્યાં. આમ તો બંને વચ્ચે એક પેઢીનું અંતર ગણાય. ગામના મનાજ પ્રમાણે બંનેને વાતચીત પણ કરવાની ન હોય સરખી ઉમરના ગણાય તોપણ લાલીમા સાથે જરૂર પૂરતી જ વાતચીતનો પ્રસંગ પડતો હતો, પરંતુ શાન્તાગૌરીનો ઉછેર મુળર્થ થયો હતો એટલે એ છૂટથી પુરુષ સાથે બળી શકતા અને મુરખી હોય તેની માથે થ વિવેકપુર.સર નિખાલસ રીતે મંઠાય વગર વાતોએ ચડતાં

અને વાત રંગે ચડી હોય તો મજાક કરવાની ચૂકતાં નહિ. દાજી-સાહેબ સાથે પણ એ એટલી છૂટથી વર્તતાં તો પછી નરસિંહભાઈ સાથે એમને સંકાય શાનો નહે? વળી એ જાહેર કાર્યકર હતા એટલે એમની સાથે પોતે સંકાય સેવે તો જુનવાણીમાં ગણાઈ જાય તેમ પણ શરૂઆતમાં લાગેલું. પછી તો પરિચય થતાં ખ્યાલ પણ આવ્યો કે નરસિંહભાઈ જિલ્લાના આગેવાન હોવા છતાં એમનામાં એતું અભિમાન ન હતું અને ગમે તેની સાથે છૂટથી વાત કરવાના સ્વભાવના હતા. ફક્ત કોંગ્રેસની કોઈ ટીકા કરે તો એ એમને રૂચતી ન હતી.

નાનાભાઈ એમના બેફિકરા સ્વાભાવ પ્રમાણે નરસિંહભાઈને સાકું લાગતું હતું તેની ફિકર કર્યા વગર વાત નીકળતાં કોંગ્રેસની ટીકા કર્યા વગર રહી શકતા નહિ. એ ટીકામાં વજૂદ પણ હોતું એટલે શાન્તાગૌરી શરૂઆતમાં એમાં જોડાતાં. પરંતુ તે પછી એમનું ધ્યાન ગયું કે વકીલ જેમ પોતાના નબળા કેસનો લૂલો ખચાવ કરે તેમ નરસિંહભાઈ ટીકાનો ખચાવ કરતા હતા અને અંતરથી એવી ટીકા થાય તે એમને પસંદ ન હતું. આથી શાન્તાગૌરીએ નાનાભાઈને તરત વાળ્યા હતા, ‘નરસિંહભાઈ આવે ત્યારે તમારે કોંગ્રેસની ટીકા ન કરવી.’

‘કેમ?’

‘નરસિંહભાઈને એ પસંદ નથી.’

‘એ તો મને ય ખ્યાલ છે. એ કોંગ્રેસના અંધભક્ત છે તેનું કારણ દાજીસાહેબ શું માને છે તે જાણો છો?’

‘ના.’

‘એમનું કુટુંબ ગામમાં ઊતરતું ગણાય એટલે દબાઈને ચાલવાના સંસ્કાર વારસામાં મળેલા. આગેવાનો જે કહે તે માથે ચડાવે

અને હા એ હા કહે આથી એ કોંગ્રેસમાં જળવાખોર તરીકે દાખલ થયા ગણાય, પણ જળવાખોરોમાં ય એ તો પાછા એમનાથી દુન-ચેલા ! અંગ્રેજ સરકારના અન્યાય સામે પડકાર તરીકે રોકે, પણ કોંગ્રેસના અન્યાય સામે પડકાર કરવાની હિંમત નહિ, એટલું જ નહિ એની દીકા ઇસ્તવવાની ય તાકાન નહિ.’

શાન્તાગૌરીએ એને માન્ય ન ગણતા કહ્યું : ‘દાદુસાહેબને ખીજાને જિનારી પાડતા સારુ આવડે છે.’

‘એ તો એમને હનુમાન કહે છે.’

‘હનુમાનની ભક્તિ તો ચડિયાતી છે.’

‘પણ દાદુસાહેબ હનુમાનની મળક કરે છે તે ખમર નથી.’

‘મેં એ મળક સાલળી નથી.’

‘હનુમાનને એ જડભક્ત કહે છે વનપતિ લેવા મોકલ્યો ત્યારે મૂઝ ન પડવાથી આખો કુંગરો લિચડી લાવ્યો. કોમ્મમાં ય આવા જડ ભક્તો ભેગા થયા છે અને તેનો એક નમૂનો આપણા નરસિંહભાઈ !’

શાન્તાગૌરી : ‘દાદુસાહેબ એમના દીખળી સ્વભાવ પ્રમાણે કહે પણ આપણાથી એવું કેમ કહેવાય? આપણી નજરે જોયું કે એવા ભક્તોના ત્યાગ અને બલિદાનથી સ્વરાજ્ય મળ્યું. દાદુસાહેબ જોવો એક વર્ગ માનતો હતો કે અંગ્રજો ક્યારે ય નહિ જાય.’

‘એમ તો રામ નામથી પથ્થર ક્યા નહોતા તર્યા? તેમ ગાંધી નામે કોંગ્રેસીઓ તર્યા હવે ગાંધીજી જતા ઘણાને પથ્થર તરીકે ઉઘાડા પડતા આપણે જોઈએ છીએ.’

‘નરસિંહભાઈ એમાના નથી તેમ એમના દુશ્મને ય કહેવું યડશે.’

‘એ સેવાલાવી અને નિઃસ્વાર્થી છે એની આપણે ક્યારે ના

પાડી છે ?’

‘દાજીસાહેબ તો એ ઉપર પણ કોઈ વાર પ્રહાર કરે છે— માણસે સ્વાર્થ ન સાધ્યો માટે જ એ નિઃસ્વાર્થી છે તેમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. એમાંના ઘણામાં પૂરેપૂરો સ્વાર્થ ભરેલો હોય પણ એ સાધવા માટે નફટાઈ ભરી હિંમત ન હોય એટલે ચૂપચાપ બેસી રહે છે. નરસિંહભાઈ એમાંના છે કે નહિ તે તો એમનું અંતર જ જાણવું હોય ને ?’

‘દાજીસાહેબ અમુક તો ટીખળ કરવા જાણીને બોલે એટલું જ, બાકી નરસિંહભાઈની નિઃસ્વાર્થતા વિષે એમને પણ માન તો છે જ.’

‘તો પછી એવા નિઃસ્વાર્થી પુરુષને દુલવવા એ શું આપણને શોભે ? કોંગ્રેસની ટીકા એમને પસંદ ન હોય તો આપણે ન કરવી.’

‘એ ટીકા આપણે એમને દુલવવા જ કરતા હોઈએ તો જીવદી વાત છે. આપણે કોંગ્રેસના વિરોધી પણ નથી કે કેવળ ટીકા કરવા ખાતર ટીકા કરીએ. વળી આપણે કોંગ્રેસની ટીકા એમની સમક્ષ કરીએ છીએ તેનું એ પણ કારણ છે કે એ જો યોગ્ય કાને પહોંચાડે અને તેમાં કંઈ સુધારો થતો હોય તો.’

‘પણ એ તો હનુમાન જેવા ભક્ત છે તેમ આપણે જાણી લીધું. કોંગ્રેસના એમના સર્વોચ્ચ નેતાઓ દિવસને રાત કહેશે તો એ રાત કહેવાના અને રાતને દિવસ કહેશે તો એ પણ કહેવાના...’

‘માટે આપણે પણ કહેવું એવું ઓછું છે ?’

‘હું એમ નથી કહેતી, પણ એમને આટલું ઝાળખી લીધા પછી એમની સાથેની ચર્ચામાં કોંગ્રેસની ટીકા ન કરવી. યજ્ઞમાન તરીકે આપણે મહેમાનની લાગણીને સમજીને વર્તવું જોઈએ.’

એ વિવેકને સ્વીકારી લેતાં નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘દાજીકુટુંબ કરતાં

દેસાઈ કુટુંબનો વિવેક ચહે, તે મારે કજૂલ કરવું પડશે.’

શાન્તાગૌરી ખીકો રોપ વ્યક્ત કરતા બોલ્યા : ‘મને પરવા
ય વીસ વર્ષ થયા, દાઝકુટુંબના સગા બાળકોની માના ચર્ચ, છતા
હું હજુ દાઝકુટુંબની નથી થઈ એમ ને ?’

તમે દાઝકુટુંબનાં નથી એવો મેં આલોપ નથી કર્યો, પણ
દાઝકુટુંબના હોવાયા જ આ વિવેક મૂઝતો દોત તો હું દાઝકુટું-
બનો જન્મથી જ છું, છતા મને કેમ ન મૂઝયું ? તમને એ વિવેક
મૂઝ્યો એનો યશ દેસાઈકુટુંબને ન આપું તો હું મારી સાસરીને
જ અન્યાય કરું છું એમ તમે નથી માનતા ?’

આ ચર્ચા પછી નરસિંહભાઈ ઘેગ આવ્યા હોય ત્યારે નાના-
ભાઈ કોએમની વાત ઝાઝતા નહિ અને નીકળે તો એના સારા પાસા
વિષે ઉલ્લેખ કરતા હતા. છતા કોઈ વખત અનજો એની શરૂઆત
ચર્ચ લય તો શાન્તાગૌરી ઇસારો કરી લેતા અને તે એને મનાવી
લેતા હતા. આવો મોટો ફેરફાર નરસિંહભાઈની વતણ બહાર પખુ
ધી રીતે રહી શકે ? એમજો તેથી એજ વખત પૂછ્યું પણ ખરું કે,
તમે લોકો હવે કોએમની ટીકા કંતા નથી તે કોએમ મુધની
ગર્ભ કે ટીકા કર્યા છતા મુધગ્વાનો નથી એમ માની હાથ ધોઈ
નાખ્યા ?

તે વખતે નાનાભાઈએ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં શાન્તાગૌરી આમે
જોયું. એમજો કંઈ છુપાવ્યા વિના યજ્ઞમાન ધર્મ તરીકે ટીકા ટાણે
હતી તે મીઠેમીઠી વાત જણાવી દીધી. અને તેનો યશ શાન્તાગૌરીને
ઘટે છે તેમ નાનાભાઈએ ઉમેરી લીધું. તે દિવસથી શાન્તાગૌરી
પ્રત્યે નરસિંહભાઈને વાત્સલ્યભર્યું આકર્ષણ ગરૂ થયું હતું. નર-
સિંહભાઈને એમની પત્ની નરદ્વયી સોજતનો આનંદ નહોતો મળ્યો
તેથી વિવનતીય મૈત્રીની જૂથ એમને રહ્યા કરતી હતી. એમના

વખતમાં જિલ્લામાં સ્ત્રી કાર્યકરો પણ એવાં ન હતાં કે એમની સોખત મળી રહે. અને તે પછી નવી પેઢીમાં જ સ્ત્રી કાર્યકરો આવ્યાં તે એમને મુરખ્ખી ગણી જરૂર પૂરતી વાત કરતાં હતાં. સમાનભાવે અલકમલકની વાતો એમની સાથે થાય કે કોઈ વિષયની એવી રીતે ચર્ચા થાય જેમાંથી મૈત્રીનો આનંદ મળી રહે તેવું બનતું ન હતું.

દીકરાને કુળવાન ઘરની મૅટ્રિક સુધી લાણેલી અને ચાલુ જમાનાને સમજતી કન્યા મળી હતી. મુંબઈના વસવાટ પછી સુલોચના આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખી કર્વે કોલેજની ગ્રન્યુએટ થઈ હતી. પતિને ડોક્ટરના વ્યવસાયને લીધે પત્નીને સોખત આપવાનો સમય રહેતો ન હતો એટલે એ નિયમિત ભગિની સમાજ મંડળમાં જતી અને કંઈ ને કંઈ કામમાં વખત ગાળતી હતી. એ ધ્રુવ્છતી કે એની મોટીબહેન ત્યક્તા બની હતી એટલે આગળ લાણે અને પ્રવૃત્તિ તરીકે કોઈ કામમાં જોડાઈ જાય. પરંતુ એ પગલું એના સસરા રણુજીત-ભાઈને પસંદ ન પડે માટે મોટીબહેન ભરવા તૈયાર ન હતી. જે સસરાએ કુળવાનશાહીના ધમંડમાં એને ત્યક્તા બનાવી હતી તેમનો વિચાર મોટીબહેન શું કરવા કરતી હશે, તે સુલોચનાને સમજતું ન હતું. પોતાના લગ્નથી જ મોટીબહેન દુઃખી થઈ હતી અને વળી પોતાના આગ્રહથી એ નવું પગલું ભરે અને એનું વિપરીત પરિણામ આવે તો પોતાને એના ય નિમિત્ત બનવું પડે એ ભયે સુલોચના મોટીબહેનને વધુ આગ્રહ કરતી ન હતી.

આવી કેળવણીથી પુત્રવધૂની સોખત નરસિંહભાઈને જો મળી શકી હોત તો વિજ્ઞતીય મૈત્રીની તૃષા છિપાઈ હોત. ચંદુભાઈ રસોયો રાખતા હતા એટલે સુલોચના મુંબઈ રહેવા છતાં જિલ્લાના જાહેર કાર્યમાં વખત આપી શકત. મહિનામાં અઢવાડિયું પંદર

શાન્તાગૌરીને કાને વાત પહોંચી : ૮૭

દિવસ એને બહાર જવું હોત તો હજી ન આવત. વળી સસરા જ નિસ્વાના આગેવાન હતા એટલે કાર્યકર તરીકે એને સ્થાન મળતા વિશ્વ ન થાત. નરસિંહભાઈએ મુલોચનાને આગ્રહ પણ કર્યો હતો—નિસ્વામાં સ્ત્રી કાર્યકરે ખાસ નથી એટલે મને જે હોય તે કહે છે કે તમારા ઘરમાં જ સ્ત્રી કાર્યકર છે અને તેનો લાભ કેમ નિસ્વાને આપના નથી?

મુલોચનાએને પોતાના પક્ષેથી અપહ્રતા કરતાં કહ્યું: ‘હું નિસ્વામાં હોત તો કોઈના આગ્રહ વિના જ કામ કરતી થઈ ગઈ હોત. પરંતુ મુબઈ જેટલે દૂર રહીને શું થઈ શકે?’

‘તમારા કલા વિના ય મે એ જાતનો બચાવ કર્યો હતો. પરંતુ લોકોને તમે મુબઈમાં કામ કરે છે તેનો ખ્યાલ છે એટલે એ જવાબથી મતોય થતો નથી.’ અને લોકોના બહાને નરસિંહભાઈએ પોતાના અંતરનો ભાવ કહ્યો: ‘લોકોનું કહેવું છે કે મહિનામાં એકાદ અડવાડિયું તો આવી શકે કે નહિ? એમાં એમને કંઈ અડચણ પણ નથી અને નિસ્વાના આંતરમાળમાં ચેતન આવે.’

મુલોચનાએ દિલની વાત જણાવતાં કહ્યું: ‘નિસ્વામાં કામ કરવાનો મને અધિકાર નથી એમ હું માનું છું.’

‘કારણ?’

‘હું ત્યાં સ્ત્રી કાર્યકર બનું તો પ્રથમ કામ મારે થેગથી શરૂ કરવું જોઈએ. મોટીમદેન લક્ષ્મી તરીકે લાચાર બની બેઠાં છે તેમને પડકાર કરતા કરતાં જોઈએ. તે ને મળતી અને તેમ નથી એટલે કોઈ પાછળથી ટીકા કરે કે ઘરમાં મુશ્કેલી થતો નથી અને લોકોને સુધારવા નીચળા છે, તે સારાજવાની ગાળી મુદ્દલ તૈયારી નથી.’

મુલોચનાની નિસ્વામાં કામ કરવાની ઝિલકુલ તૈયારી ન હતી.

તે નરસિંહભાઈએ જાણી લીધું હતું. પરંતુ એ જે કારણે ના પાડે છે તે એક જ કારણ હતું તેમ એમને ગળે ઊતર્યું ન હતું. ઘેર આવે તો એને સાસુ સાથે રહેવું પડે અને અકારણ ધર્ષણમાં આવવું પડે. વળી કોંગ્રેસ સંસ્થા દ્વારા કાર્ય કરવાની તૈયારી ન હોવાની પણ શંકા જતી હતી. ડોક્ટરને આમ તો ચર્ચાનો સમય ન હતો, પરંતુ રાત્રે સાથે જમવા બેસતા અને ચર્ચા નીકળતી ત્યારે ચંદુભાઈ કોંગ્રેસની ભરોભાર ટીકા કરતા હતા. એમાં રહીને જે લોકો ઘાલમેલ કરતા એના એ નામ દઈને દાખલા આપતા. એ વખતે સુલોચના પણ એમાં સાથ પુરાવતી હતી. આથી કોંગ્રેસ દ્વારા એની જિલ્લામાં કામ કરવાની તૈયારી ન હોય તેમ નરસિંહભાઈએ માની લીધું હતું.

સુલોચનાએ એમની આટલી જ મહેન્ટ નહોતી પૂરી કરી એમ નહિ, પરંતુ એ કાર્યકર તરીકે ખીજ સાથે ભળીને સામાન્ય ભૂમિકાએ ચર્ચા કરી સોખત આપી શકે તેટલી નાની સરખી તૃણા પણ સંતોષી ન હતી. નરસિંહભાઈ મુંબઈ આવતા ત્યારે સામે ચાલીને ભગિની સમાજમાં શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી તેમ પૃચ્છા કરતા હતા, સુલોચનાને એક યા ખીજ નિમિત્તે ચર્ચામાં ઘસડવા પ્રયત્ન કરતા હતા. 'પુત્રવધૂ તરીકે એ સંક્રાંત્ય ન રાખે કે ચર્ચાથી દૂર ન રહે તેના એ પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ નરસિંહભાઈ જે સવાલ પૂછે તેનો ટૂંકમાં ઉત્તર આપી એ અટકી જતી અને એ પોતે ચર્ચામાં ઊતરવા માંગતી હોય તેવું દેખાતું ન હતું. નરસિંહભાઈને આ કઠતું હતું. એમનો વિજ્ઞાતીય મૈત્રી અંખતો જીવ કપાતો હતો. ન પત્ની તરફથી એ સુખ મળ્યું, નથી દીકરી તરફથી એ લહાવો મળવાનો અને પુત્રવધૂ સસરા માટે દાર બંધ કરીને બેઠી હોય તેમ ઘંટડી મારવા છતાં ઉઘાડતી ન હતી !

એમને કહેવાનું મન તો થઈ આવતું પણ શબ્દ આવેલો મોલ એ ગળી જતા હતા. સસરાઓથી ચેતતા ગદેલુ પડે તેવા પ્રસંગો સમાજમાં જનતા હોય છે એટલે એ કદાચ એવો કઈ અર્થ કરે તો? સાસુ-સસરાનું કળેકું ભયકર છે એમ તો એ મનજતી જ હોય અને એનો અર્થ એ એવો કમવા પ્રેરાય એમ કેમ ન બને? શા માટે સસરાએ સામે ચાલીને એવી ટકોર કરવી પડે?

નરસિંહભાઈ ને થતું કે શરીર મુખ માટે પોતે કયાંયે ય પરત્વી ઝખી નથી તેલુ પુત્રવધૂને શી રીતે ખ્યાલમાં આવે? પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી અને એનાથી જે મુખ મળે તેનાથી જ મનોપ માનવાનો સયમ ભયંકર કળેડાંતે પણ કેટલું સવ જનાવે છે તેની ખીજાને અતુલવ વગર ખબર પણ શી પડે? પગનું પુરુષ ત્રીની સોખત કેવળ પત્ની તરીકે ઝખે છે તેલુ નથી, માતા તરીકે, મિત્ર તરીકે અને પરિચારિકા તરીકે પણ એ ઝખે છે, તેલુ સમૃદ્ધ સુભાષિત અતુલવ પરથી રચાયુ હતું અને તે પોતાને પગેપૃડું લાગુ પડતું હતું તેમ નરસિંહભાઈ સ્ત્રી અંગેની પોતાની આતરમૂખ લેના ત્યારે એમને દેખાતુ હતું. એ મૂખ ને પુત્રવધૂ મુલોચનાએ અમુક પ્રમાણમાં ય સતોષી હોત તો શાન્તાગૌરી પ્રત્યે એમને વાત્સલ્ય-ભયું આકર્ષણ જન્મ્યું ન હોત અને જન્મ્યું હોત તોપણ આટલું પ્રબળ ન હોત. એમણે ન્યાયે પોતાનું દિલ ન દુભાય માટે ઢોંચે-સની ટીકા કરવાનું બંધ કર્યું એ જાણ્યું ત્યારે એમના સગા ટીકરા અને પુત્રવધૂને એ વિવેક શીખવાનો ખાત્રી હતો એ બેદ એમની જાણ બહાર ન રહ્યો. શાન્તાગૌરીને એ વિવેક સૂઝ્યો હતો એટલે એમને થઈ આવતું હતું કે કુળવાનશાહીના ઘમંડને ભલે નિર્મૂળ કરીએ પણ એમાં જે ખાનદાની છે તેને તો જાળવવી પડશે. વળી એ ભાવનામાં શાન્તાગૌરીએ નરસિંહભાઈને મૈત્રીની સોખત આપી

ઉમેરો ક્યો હતો. જેમ દીકરી બાપ સાથે નચિંત રીતે અને નિર્ભય રીતે સોખત ગાળી શકે તેટલી આશાયેસથી શાન્તાગૌરી નરસિંહભાઈ સાથે ભળી જતાં હતાં. નાનાભાઈ બહારથી ન આવ્યા હોય તોપણ એથી નરસિંહભાઈને એકલવાયું લાગતું ન હતું. પછી તો શાન્તાગૌરી સાથે નિરાંતે વાતો થઈ શકે એ જ કારણે નાનાભાઈ ઘેર નહિ હોય તેમ જાણ્યા છતાં નરસિંહભાઈ આવી પહોંચતા. એ સોખતને લીધે શાન્તાગૌરી જમાડતાં એમાં એમને વધુ તૃપ્તિ લાગતી. કહેવાનું મન તો થઈ જતું કે તમારે ઘેર જમવામાં મને જેટલો આનંદ પડે છે તેટલો ક્યાંય પડતો નથી. પરંતુ એમાં પત્નીનું સારું ન દેખાય એ છુપાવવાની તો જરૂરેય ન હતી, પરંતુ પુત્રવધૂનુંય સારું ન દેખાય માની એ કેવળ રસોઈનાં વખાણ કરી પરોક્ષ રીતે શાન્તાગૌરીનાં વખાણ કરી લેતા. એનો જશ શાન્તાગૌરી પોતાને ફાળે ન રાખતાં પતિને આપી દેતાં કહેતાં— નાનાભાઈને રસોઈનો શોખ ન હોત તો હું આટલી તાલીમ પામી ન હોત !

આ આકર્ષણને લીધે નરસિંહભાઈ અમદાવાદ આવે ત્યારે નાનાભાઈને ત્યાં જવાનું ભાગ્યે ચૂકતા. રાત રોકાવાય તેમ ન હોય તો છેવટ શાન્તાગૌરીને મળવા પૂરતાય આંટો મારી આવતા. પરંતુ આ વખતે તો એમને પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે જવું પડે તેવું હતું. એમને એમ જ ખ્યાલ હતો કે ભાણુભાઈને દત્તક લેવડાવવાની સૂઝ સુમીબહેનને એમણે જ આપી હતી. એ આપી ત્યારે એમની ગણતરી એક જ હતી કે દાજીકુટુંબની કુળવાનશાહીના મૂળમાં ઘા કરવો હોય તો એમને આર્થિક રીતે હલકા કરી નાખવા જોઈએ. દાજીસાહેબ ભાણુભાઈને દત્તક લે તો મિલકતના આપોઆપ એ ભાગ પાડી જાય અને રણજીતભાઈ એનો વિરોધ કરે એટલે તે પણ

દૂર દે કાઈ જાય. એ સલાહ પ્રમાણે સુમીળદેને લાણાભાઈને મોકલી આપ્યા હતા અને મહિના પછી એની વહુ મનોરમાની પંચરામણી થઈ ગઈ હતી. જાણે દરક લેવાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો હોય તેમ નરસિંહભાઈને ચટપટી શરૂ થઈ ગઈ હતી પોતાને આ માર્ગ મુજાડતી વખતે કેમ વિચાર ન આવ્યો કે દાણકુટુંબને કટકો મારવા જતા એ સીધો શાન્તાગૌરીને વાગવાનો હતો ? મિલકત કાની જવાની હતી ? જે સ્ત્રી તરફ પોતાને વાતસલ્યભાવ હતો તેને જ પોતે નુકસાન કરે તે કેટલું કુટીલ કર્મ ગણાય ? રણુજીતભાઈની આખ ઉધાડવાનો રસ્તો લેવો હોય તો એમને અસર થાય તેવો લેવો જોઈએ. દાણમાહેજ એમની વહેલમા બેસતા હતા એટલે એમને અસર થાય તેવો ભલે લેવાય, પરંતુ નાનાભાઈ અને શાન્તાગૌરીને નુકસાન થાય તેમા પોતાનો સાથ કે મુઝ હોય તે તો અઘટિત જ ગણાય. વળી એમની એ મિલકત આમે ય આંખી તો ધવાની હતી. ૭ દીકરી-ઓને પરણાવવાનું ખર્ચ મિલકતમાથી કાઢવાનું હતું. નાનાભાઈ કમાવાનો ધંધો કરતા ન હતા એટલે ચાલુ ખર્ચમા મિલકત ધસાતી જવાની હતી અને બાકી હશે તો ગણોતધાગનો કાયદો અસર પહોંચાડશે. આ સ્થિતિમા મિલકતમા મીઠા બે ભાગ પડે તો શાન્તાગૌરીને જ પાયમાલ કર્યા જેવું થાય. આ મુઝ સુમીળદેને પોતે આપી હતી તેમ નાનાભાઈ કે શાન્તાગૌરી જાણે તો એમને એમ જ લાગે કે દૂધ ખાઈને આપણે સાપ હોઈએ!

ભાથામાથી બાણ છટી ગયું હતું એટલે તે પાણું બેચાય તેમ ન હતું. પરંતુ એ બાણ જે નિશાન તાકવાનું હતું તેને જે ચેતવી દે તો બાણને નિષ્ફળ બનાવી દેવાની તક ચાલી ગઈ ન હતી. પરંતુ આ વાત શાન્તાગૌરી એકલા હોય તો જ કહી શકાય, નહિ તો વાત બહાર પડી જાય તો સુમીળદેને લાગે કે નરસિંહભાઈએ

એવો ઘાટ કર્યો કે ધણીને કહેશે ધા અને ચોરને કહેશે નાસ. આથી નાનાભાઈ ઘેર ન હોય તે સમયે જ ગયા વિના છૂટકો ન હતો માની કારોબારીની મિટિંગ ચાલુ હતી છતાં અગત્યનું કામ હતું તેમ જણાવીને એ પ્રમુખની અનુમતિ લઈને વિદાય થયા હતા.

જિલ્લા કોંગ્રેસના એ મંત્રી થયા ત્યારથી કોંગ્રેસ ભકતોએ એમને માનાર્થે ‘મોટાભાઈ’ ના સંબોધનથી બોલાવવા શરૂ કર્યા હતા. એમના વિષે કંઈ ઉલ્લેખ થાય તો પહેલાં ‘નરસિંહભાઈ એ આમ કહ્યું છે’ તેમ કહેવાતું તેને બદલે હવે ‘મોટાભાઈ એ આમ કહ્યું છે’ તેમ ઉલ્લેખ થતો. કોઈ કોંગ્રેસી જો ભૂલથી જૂની આદતને વશ થઈ ‘નરસિંહભાઈ’ નામનો ઉલ્લેખ કરતો તો સાંભળનારની ચાર આંખો થતી અને તેની ભક્તિ પોતાના કરતાં ઊતરતી હતી તેમ તોલ બાંધવામાં આવતો હતો. પરંતુ ‘મોટાભાઈનું’ સંબોધન હજુ કોંગ્રેસ વર્તુલ પૂરતું મર્યાદિત હતું. લોકો સુધી એનો પ્રચાર થયો ન હતો. ખુદ નરસિંહભાઈના ગામમાં પણ એ પહોંચ્યું ન હતું. છતાં એમણે જોયું કે શાન્તાગૌરી સુધી એ પહોંચી ગયું હતું. એમને જોતાં જ એ એમના ઉમળકાભર્યા સ્વરે બોલી બિઠ્યાં : ‘પધારો મોટાભાઈ!’

નરસિંહભાઈને મનથી તો એ પસંદ પડ્યું હતું, છતાં જાણે પોતાની અનિચ્છાએ સૌએ એમના ઉપર એ ઠોકી બેસાડ્યું હોય તેમ એ સોફામાં બેસતાં બોલ્યા : ‘હું તો ના કહેતો હતો કે હું સાદો સીધો “નરસિંહભાઈ” છું એ જ સારું છે. આપણે સૌ સરખા છીએ. એમાં વળી કોઈ મોટાભાઈ કોણ અને નાનાભાઈ કોણ?’ શાન્તાગૌરી મજાક કરતાં બોલ્યાં : ‘વાહ રે મોટાભાઈ! તમારી અમે આટલી આગતાસ્વાગતા કરીએ અને અમને જ ભૂલી જાઓ! નાનાભાઈ કોણ એમ કહીને બિલા રહો!’

નરસિંહભાઈ એ મજાક ઉપર ખડખડ હમી પડ્યા અને બોલ્યા :
'નાનાભાઈ ને તો મોટાભાઈ છે, પછી બીજા મોટાભાઈની તમારે
ક્યાં જરૂર છે?'

શાન્તાગૌરી એની જરૂરિયાત જણાવતા બોલ્યા : 'નાના-
ભાઈ ને મોટાભાઈ નથી, દાજીસાહેબ છે. એ મોટાભાઈ કરતા પિતાને
મ્યાને વધુ છે. મોટાભાઈ સાથે તો નાનાભાઈ લડી પણ શકે. ત્યારે
દાજીસાહેબ સાથે લડવાની વાત તો ક્યા રહી પણ દલીલ કરવાની
પણ નાનાભાઈની તૈયારી હોતી નથી. એમણે કંઈ હમણા મારી
જાણુ બહાર દાજીસાહેબને પત્ર લખ્યો હશે. હું જાણુ નો લખવા
ન દેત, પરંતુ દાજીસાહેબને તો તમે ઓળખો છો, એમને તમે
ગમે તેટલા મેદાન ઉપર લાવવા પ્રયત્ન કરો પણ એ આવે જ નહિ;
એમણે પત્રનો જવાબ જ ન આપ્યો અને નાનાભાઈ એમની ઉપર
રોષે ભરાવાને બદલે માગ ઉપર ભરાયા.'

એનો અસ્વીકાર કરતા નરસિંહભાઈ બોલ્યા : 'નાનાભાઈ
તમારા ઉપર રોષે ભરાય તે હું માનુ નહિ'

'હું પણ એ કબૂલ કરું છું. પરંતુ એવા ઠંડા માણસ ક્યારે
ય રોષે ન ભરાય તેવું થોકુ છે?'

'શું કારણ હતું?'

'એમને ખબર ન પડતી જોઈએ કે મેં વાત તમને કહી છે.'
અને તેની કબૂલાત કરાવવાની જરૂર ન હોય તેમ શાન્તાગૌરીએ
કહ્યું : 'કોંગ્રેસ સરકારે ગણોત્તરારો આપ્યો છે ત્યારથી નાનાભાઈ
કંઈક જુદી જ દિશામાં વિચારી રહ્યા છે. એ માને છે કે જમીન
એડૂતોની માલિકીની થાય તે પહેલા વેચી દેવી જોઈએ અને એ
મૂઠીનું રૂપાતર અમદાવાદમાં મકાનોની મિલકતમાં કરી દેવું જોઈએ.'

'પછી?'

‘એ દરખાસ્ત મૂકતો પત્ર એમણે દાંજસાહેબને લખ્યો હતો. પણ એમણે કંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ એટલે એમનો રોષ મારા ઉપર ઉતાર્યો હતો.’

તક ઝડપી લેતાં નરસિંહભાઈએ કહ્યું: ‘હું પણ એ અંગે જ વાત કરવા ખાસ આવ્યો છું.’

અધિરાઈ બતાવતાં શાન્તાગૌરી બોલી બિઠ્યાં: ‘દાંજસાહેબે એ અંગે તમને વાત કરી છે કે શું?’

‘દાંજસાહેબ પેટનું પાણી હાલવા દે તેવા છે ખરા?’

‘ભાભીમાએ વાત કરી હતી?’

‘ના. આ તો ખીજ જ વાત છે.’

‘શી?’

‘તમે મને જેમ પહેલાં કહ્યું હતું તેમ આ વાત પણ તમારા કાનેથી નાનાભાઈના કાને જવી ન જોઈએ. વાત એમને કરવી પડે તેવી છે, પણ મેં એનો અણસાર આપ્યો હતો તેમ એમને ખબર ન પડવી જોઈએ. થોડા દિવસમાં કંઈ ખાટું મોળું પણ થઈ જવાનું નથી એટલે અઠવાડિયું જવા દઈને વાત કરજો એટલે એમને ગંધ ન આવે કે હું અહીં આવ્યો ત્યારે આ વાત થઈ હશે.’

પ્રસ્તાવના લંબાતી જોઈ શાન્તાગૌરી પોતાના પક્ષેથી ખાતરી આપતાં બોલ્યાં: ‘હું સાનમાં સમજી જાઉં તેવી છું. મને વધુ કહેવું નહિ પડે.’

‘એટલે તો તમને વાત કહેવા હીંડીચાલીને આવ્યો છું. તમારી જગાએ ખીજ સ્ત્રી હોય તો હું આવું જોખમ લઉં પણ નહિ, ડાંગે માર્યાં પાણી જુદાં ન પડે તેવા મામલામાં પડવાનું કોઈ મુનાસીબ પણ ન માને.’ અને વાતને વધુ ન લંબાવતાં નરસિંહભાઈએ

રાજ કહ્યું : ‘લાણુભાઈ મદિનાથી આવ્યા છે તે તો નજો
છો ને ?’

‘હા, કંઈ મુંબઈનું પાણી માફક ન આવ્યું ને હવાફેર કમ
આવ્યા છે તેમ બીજો (નોકર) ઘેર ગયો ત્યાં જ પાણી લાવ્યો હતો.’

‘મુંબઈ ઊછરીને મોટા થયેલાને આ ઉંમરે પાણી માફક ન
આવે તેમ તમે માનો છો ?’

‘મેં તો એવી શંકા જ નહિ કરેલી.’

‘એ આવ્યો અને મેં એને સાવેલાવે લેયો ત્યારથી મને
પહેલ પડ્યો હતો.’

‘પછી ?’

‘એને તમે જાણ્યો છો તો ખરા ને ?’

‘હેમ ?’

‘એની શક્તિ-દોશિયારી અજે નમારે અભિગ્રાહ કેવો છે ?’

‘મહેતાજી માટે ય નહિ અને લાણુવે ય નહિ.’

‘એ મહેતાજીને એ લાણુ છેવટ દવેથીના વારસદાર બનાવ-
વાનું સુમીબહેને બીકું ઝડપ્યું છે.’

‘એટલે ?’ અધિગર્ભલયે શાન્તાગીરીનો અવાજ નીકળ્યો.

‘એટલે એ કે દાઝસાહેબને વારસ દોઈ નથી તો એને દત્તક
લે, અર્ધાં મિલકત એને મળે એટલે મહેતાજીને મારવા કે લાણુવ-
વાની જરૂર ન લાગી થાય.’

શાન્તાગીરી વિચારમાં પડી ગયા તોય તેમ કંઈએલ્યા વિના
નગસિંહભાઈ સામે તાકી રહ્યા એનો અર્થ સમજી જઈ એમણે
કહ્યું : ‘માન્યામાં ન આવે તેવી વાત છે એટલે દોઈ પણ તમને
કહેનાં અચકાવ. દાઝસાહેબ એ પગલું ન ભરે તેમ પણ માની શકાય.
પરંતુ સુમીમહેન લાખીમાં લાણુભાઈના પ્રત્યે વાતસલ્યભાવ પ્રગ

ટાવી શકે તો એમાં હું કંઈ અશક્ય જોતો નથી. વાત્સલ્યની મારી સ્ત્રીએ જગતમાં શું નથી કર્યું ? ભાણાભાઈનો હવાફેર પૂરો ન થાય તો પછી સાચું માનવું પડે ને ?

શાન્તાગૌરીની બુદ્ધિ કહ્યું ન કરતી હોય તેમ એ નરસિંહ-ભાઈની વાત સાંભળી રહ્યાં !

પ્રકરણ આઠમું

શાન્તાગૌરીની ચટપટી

નરસિંહભાઈ જેવા જવાબદાર પુરુષને બદલે ખીજન ઠાઈએ જે ભાણાભાઈના દત્તકની વાત કરી હોત તો શાન્તાગૌરીએ એને હસી કાઢી ન હોત તોપણ આજુ મહત્ત્વ આપ્યું ન હોત. સુમીબહેન વિષે આમ તો શાન્તાગૌરીને સારો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ જ ભાણાભાઈના લગ્ન વખતે એમણે જે આજ્ઞાત્રી વાપરી હતી તે એ ભૂલ્યા ન હતા. કન્યાનો બાપ વતનમાં રહેતો હતો એટલે જનન મુખ્યાઈથી લઈને આવવા કરતા ગામમાંથી જોડતી અનુકૂળ હતી. સુમીબહેનને ત્યાં જ એ બિછારીને મોટો થયો હતો એટલે એમના ગામમાં ઘેરથી તેને ઉધણાવેલો જોઈતો હતો. વળી એના પિતા પણ એ જ ગામના હતા એટલે એમને ઘેરથી ઉધણાવ્યો હોત તોપણ શોભત પરંતુ પિતાને એ જશ લેવા દેવો નહોતો. આજ મુઠ્ઠી બાપ થતો આવ્યો ન હતો, તેને આજે પાઘડી મૂકવા દેવાનો ગો અર્થ હતો? અને ગામમાં એનો બાપ જોડો હોય અને પોતે એના દીકરાને ઉધણાવે તે સારું ન દેખાય માટે ખીજન ગામથી એની જનન જોડતી વ્યાવહારિક માર્ગ ગણાય અને ખીજેથી એટલે દાહમાટેની હવેલીથી ભાભીમાં પણ સુમીબહેન જોડવા જ મગા મામી થતા હતા એટલે એ દરખાસ્ત એમણે સહર્ષ વધાવી લીધી હતી જનણે પોતાનો દીકરો પરણતો હોય તેવી ધામધૂમ કરી હતી. એ લગ્નમાં એમને

આઠ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. પોતાનો દીકરો પરણે અને લગ્ન પછી વરાંડીનો જમણવાર કરે તેમ જ હજાર એમાં ખર્ચ નાખ્યા હતા. રણજીતભાઈએ તો તે વખત દાજીસાહેબને સલાહ આપી હતી કે વરાંડી કરવાની તમારે કંઈ જરૂર નથી પરંતુ ભાભીમાને ઉમંગ હતો એટલે દાજીસાહેબે એમાં માથું માર્યું ન હતું. ભાભીમા પણ નહોતાં સમજતાં એવું નહિ કે પોતે આ જમણવાર ન કરે તો ન ચાલે, પરંતુ એમના દિલમાં બહેનની ગેરહાજરીમાં ભાણુભાઈને માની ખોટ ન સાલે તે ગણતરી હતી. એની મા હયાત હોય અને દીકરાને એણે પરણાવ્યો હોય તો એ જમણવાર કરે કે નહિ? વળી નાનીબહેને એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો, તો પોતાને એવી તક મળી હતી તો શું કામ પૂરેપૂરી ન ઉજવી લેવી? એથી એન્ડ પણ સુરતથી ખાસ મંગાવ્યું હતું. લગ્નની ખૂબ બહારમાં સીઝન હતી એટલે બહારગામ જવાના એન્ડ કંપનીએ ડબલ પૈસા લીધા હતા. જનનું બસ-ભાડું અને એન્ડ થઈને ત્રણ હજાર ખર્ચ થયું. દાજીસાહેબ વેવાઈ થયા હતા એટલે ગામની દીકરીઓને વહેંચવાની વરસલામી અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં આપવાનો ફાળો પણ એમની હવેલીની શોભા પ્રમાણે કરવો પડે. એમાં પણ જો હજારનો ખર્ચ થયો. વહુ પરણીને સાસરે આવી અને ભાભીમાને પગે લાગી ત્યારે અખંડ સૌભાગ્યવતીના આશીર્વાદ આપતાં એને જો એ ઘરેણું ભેટમાં આપ્યાં તે ખાસ્સાં એક હજારનાં હતાં!

ભાણુભાઈ પાછળ ભાભીમાએ આટલો બધો ખર્ચ કર્યો તે શાન્તાગૌરીને ખટક્યો ન હતો. પરંતુ એમણે જ્યારે જાણ્યું કે કન્યાના બાપે એની સ્થિતિ પહોંચતી ન હતી એટલે ફક્ત પાંચ હજારની પરણુ આપી હતી તે વરના બાપ તરીકે બળભદ્રદાસે ખિસ્સામાં મૂકી હતી. ખર્ચવાના હોય ત્યારે કાથળી દાજીસાહેબની અને અંદર મૂક

વાના હોય ત્યારે કાચળી સુમીબહેનનો આ વગ્નુ દાઝસાહેબે ધ્યાન પર નહોતી લીધી અને તે એમણે કાઠને કહી પા ન દેત, પગ્નુ ગણુછતભાર્થયા એ સજુ ન ગયુ હોય તેમ એમણે એના વગ્ન કાઢી હતી. શાન્તાગોરીને કાને વાત પચુ કેસાતી કેપતી આવી હતી. એમણે નાનાભાઈ સમક્ષ વગ્ન કાઢતા જુનું દુનું : ' સુમી-બહેનને હું આવા નહોતી ધારતી !'

નાનાભાઈ : ' એમા સુમીબહેનને નુ છે ?'

' કેમ સુમીબહેનને નુ છે ? આમ વાત કરવાની હોય ત્યારે તો કાચમ કલા કરે છે કે વ્યવહારના વાતમા બળમદદાસ કઈ ન સમજે, બધુ મારે જ કરવાનું, એ તો એમનો ધધો લયો તે એ લલા. તો પછી બળમદદામે ખિન્સામા રક્ષ મરી તે એમણે કેમ કાઢીને દાઝસાહેબને આપી દીધી નહિ કે પરકાવુનો રક્ષ તમે ગજો '

' દાઝસાહેબ ગમ્પત ખગ ?'

' એ જુદી વાત છે. એ ન ગમે તે એમના ખાનદાની, પાચુ સુમીબહેને ને ખર્ચ થયો હોય તે ચૂડવવાનો તો આમદ ગમ્પથો જોઈ તો હતો.'

' દાઝસાહેબ ખર્ચ લેત ?'

' આપનાર હોય તો કાણુ નથી લેનાર ? દીકરીઓને વરમવામી વહેચી તો કેના ગામનો દીકરીઓ હતી ' દાઝસાહેબના કુકુબનો દીકરીઓને એ મળી હોય તો રીડ, પાચુ મળી સુમીબહેનના કુકુબની દીકરીઓને. છેવટ એ બે હજમનો રક્ષ જે આપવા ધારે તો દાઝસાહેબને લીધા વગર છૂટકે થાય ?'

શાન્તાગોરીની દલીલ સપ્પા હતી એટલે નમનું જોખના નાનાભાઈ જોડ્યા. ' બળમદદામનો જીવ આપણે ક્યા જાણતાં નથી ? પ્રભુએ લક્ષ્મી ગમે તેટલી આપી હોય પણ જન્મનો મરી-ભાઈ મર્ષ

એટલું જ સાચું હતું. જો આટલા ભેદની વાત એ ન સ્વીકારે તો ભાભીમા ભાણાભાઈને દત્તક લેવા તૈયાર થાય તેવી મોટી વાત નાનાભાઈથી સાંભળી જ શી રીતે જાય !

એક અઠવાડિયાથી શાન્તાગૌરીના મનમાં આ વાત ગુંચાતી હતી. હવે એ જો નાનાભાઈને કહે તો નરસિંહભાઈ તરફથી એ આવી હતી તેમ એમને શંકા જવાનું કારણ ન હતું. પરંતુ એ કહેવી શી રીતે એનો માર્ગ શાન્તાગૌરીને સૂઝતો ન હતો. કૈંકેયીને જેમ મંથરાએ કાન ભંભેયાં હતા તેમ કોણે તમારા કાન ભર્યા તેમ જ નાનાભાઈનો સવાલ આવીને ઊભો રહે. તે વખતે એ કોનું નામ દે? નામ દીધા વિના પોતાને અદ્ધર વાત મળી તેમ તો શી રીતે ચાલે? એ ગડમથલમાં ખીજું એક અઠવાડિયું ચાલી ગયું. એ દરમિયાન એમની નજર દીકરા ઉપર જાય કે તરત ઓછું આવી જાય કે ન કરે નારાયણને ભાભીમાને એવી દુર્બુદ્ધિ સૂઝે તો મારા દીકરાની તો અધીં મિલકત ઝુંટવાઈ જાય. અને બિચારો છ બહેનોનો ભાર લઈને જન્મેલો છે એટલે એની દશા બેસી જાય. પાટીદાર નાતનો રિવાજ અને દાજીકુટુંબનો મોલો એટલે છ બહેનોના ચીલા પૂરવામાં જ એની મિલકત ખલાસ થઈ જાય. આમ કહેવાય ખોટનો દીકરો અને ખીજા બાળુ એને જ મોટી ખોટ વેઠવાનો વખત આવવાનો. દાજીસાહેબ બેઠા હતા ત્યાં સુધી એ પારકાને મિલકત જાય તેમ દત્તક લેવાની ભાભીમાની વાતને ટેકો ન આપે તે ધારણ શાન્તાગૌરીને રહેતી હતી, પરંતુ એની ઉપર મદાર બાંધી એ નચિંત થઈ શકતાં ન હતાં. કુદરતે કંઈ એવું જ કર્યું કે દાજીસાહેબ પહેલાં જાય અને ભાભીમા સુમીબહેનના ચઢાવ્યાં ભાણાભાઈને દત્તક લે તો એમને શી રીતે રોકી શકાય ?

આ માનસિક વ્યથામાં શાન્તાગૌરીને નાનાભાઈ સમક્ષ વાત

કરવાનો માર્ગ જડી ગયો હોય તેમ એમણે કહ્યું: ‘તમે તમી ન કાઢો તો મને રાતે આવેલું સ્વપ્ન કહું.’

‘સ્વપ્ન તો હસવા જેવા જ હોય ને?’

‘પણ આ તો બહુ વિચિત્ર છે.’

‘દાઢસાહેબે જમીન વેચવાની મારી દરખાસ્ત સ્વીકારી તેનું વિચિત્ર?’

‘વેચવાની નહિ, પણ તમારે જમીનના સગા નથી વધુ તો જે સગો થાય તેવો હોય તેને સોંપવાતી.’

‘એવું થાય તો એથી ખીજું કંઈ શું?’

‘હસવામાં કાઠો છે પણ એવું થાય તો મો પહોળું ધર્મ જશે.’

‘હવે તો એ જમીન નથી એમ મેં મનથી માનીને ચાલવા માડ્યું છે અને સાચે જ એ નથી એવું બને તો વળી વહેંચો ઉદ્ધાર થાય.’

‘જમીને તો તમારો ઉદ્ધાર ક્યો અને તેને અત્યારે વગોત્રો છે?’

‘એણે ઉદ્ધાર નથી ક્યો પણ આજસ સોપી છે. જો એ ન હોત તો ખીજા વકીલોની ગાફક હુ પહેલેથી કમાવામા લાગી ગયો હોત અને દાઢસાહેબને કગરવા ન જવું પડત કે શહેરમા મકાન કરવું છે એટલે જમીન વેચવા સહમત ચાઓ. છેલ્લા બે-ત્રણ મહિનાથી તમે જુઓ છો કે મેં કમર કસી છે એટલે કમાણીમા કેં પડી ગયો છે કે નહિ?’

નાનાભાઈએ શરની લે-વેચ શરૂ કરી હતી અને તેજ ચાલતી હતી એટલે દરેક સોદામા કંઈ ને કંઈ ફાયદો થયા વિના રહેતો ન હતો. વળી એમણે નવા ધંધા તરીકે વધુ નફાનો લોભ ન ગણતા ખોટ ન બાય અને બે પૈસા મળે તો શેર વેચી દેવાની મનોવૃત્તિ

રાખી હતી. શેર લે-વેચની જે મિત્ર એમને સલાહ આપતા હતા તેમનો પણ એ જ અભિપ્રાય હતો. શેર લઈને ભાવ વધે તે તરફ નજર રાખીને એસી રહેવાથી કમાઈ શકાય ખરું, પણ ધંધા ઉપર જે કાબૂ આવવો જોઈએ તે ન આવે. એને માટે તો પકડી ન રાખતાં કાયમ ભર-ઢોળ ચાલુ રાખવી જોઈએ. જે શેર ઉઘાડા તેજમાં હોય તેમાં તો સૌ કાઈ પડવાના પણ કેતી તેજ થાય તેમ છે તેની રૂપ પકડવી અને કલ્પના દોડાવવી એમાં કાબેલિયત છે. એ જે પકડી શકે તે જ આ ધંધામાં સારું કમાઈ શકે એમ મિત્રે સલાહ આપી હતી એટલે નાનાભાઈ સવારમાં ઊઠી છાપામાં જે સમાચાર અને રાજકારણની નવા જૂની જાણવા ગૂંથાઈ જતા તેને બદલે શેરના શું ભાવ રહ્યા તે જોવામાં અને તેની કલ્પના કરવામાં દૂખી જતા હતા. છાપું વાંચવામાં એટલો જ વખત જતો હતો, પરંતુ ખીજ સમાચાર એ ઉપર ઉપરથી જોઈ લેતા અને શાન્તા-ગૌરીને એમણે જાણવા દીધું ન હતું કે એ આ ધંધો કરતા હતા. ઘરમાં વધુ કમાણી આવે તેનો ખુલાસો આપવો પડે એટલે તે કહેતા હતા કે ધંધામાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે અને સારી ફી મળે તેવા કેસ લેવા માંડ્યા હતા. નાનાભાઈ પોતાની સમક્ષ જૂઠું બોલે તેમ શાન્તાગૌરીએ કલ્પ્યું ન હતું. આમેય તે જૂઠું બોલવાની આદત-વાળા ન હતા એટલે એમણે તો સાચું જ માન્યું હતું કે વકીલાતમાં એ ધ્યાન આપીને કમાતા હતા ! એનો એમને આનંદ પણ શરૂ થયો હતો. પરંતુ તેથી ઘરની મિલકત અર્ધી ઓછી થાય એ કેમ ગમે ?

આથી શાન્તાગૌરીએ નાનાભાઈના વિચાર સાથે સહમત ન થતાં કહ્યું : ‘ આજસ ન કરવી એ સારું, પણ એથી જે હોય તેને બોવાઈ જવા દેવું, એ પણ ખીજ પ્રકારની આજસ જ કહેવાય. ’

નાનાભાઈએ હસતા હસતાં કહ્યું : ‘સ્વપ્નમાં ખોવાય તેને શોધવા નીકળવું’ એ બેવડી ગણાય કે કદાપલું?’

‘સ્વપ્નમાં કોઈ વખત ભાવિની આગાહી કંતા હોય છે.’

‘સ્વપ્ન વિના ય મેં આગાહી કયા નથી કરી કે જમીન ગટ્ટેવાની નથી.’

‘તમારી આગાહીમાં અને આ સ્વપ્નની આગાહીમાં આસમાન-જમીનનો ફેર છે.’

‘તમારા કલા વિના મને એ ફેરની શી ખબર પડે?’

‘લાશીમાનું’ એમાં ઘસાતું આવે છે એટલે માગ ઉપર ખિજતા નહિ.’

‘સ્વપ્નમાં અતે તો માણસના મનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે એટલે લાશીમાં પ્રત્યે અંતરમાં જેવી લાગણી હોય તેવું જ સ્વપ્ન તો આવે.’

‘એ લાગણી હું સ્વપ્ને ય ધ્રુષ્ટું નહિ, તે તો તમે જ કબૂલ કરશો. એથી લાગે છે કે કદાચ એમાં ભાવિની આગાહી પણ હોય.’

‘તમારો શુંતો માફ કરીશ, હવે તો લાશીમાનું’ ઘસાતું બોલનાં છલ ઉપાડશો ને?’

‘મને સ્વપ્ન આવ્યું’ કે જાણે લાશીમાએ ભાણાભાઈને દત્તક લઈને હવેલીના વારસદાર બનાવ્યા.’

બેફિકરા સ્વભાવ પ્રમાણે નાનાભાઈ ઠંડે કહેજે બોલ્યા : ‘લાશી-માને એ વિચાર ન આવ્યો હોય તો સૂચવવા જેવો ખરો. હવેલીની મોટાઈ તમારાથી પણ બુલાઈ નથી એટલે એને સૂચવવા કોઈકે તો ત્યાં ગહેવું પડશે. તમારે ત્યાં રહેવું નથી, તમારા એન્ના એક કુંવરને રહેવું ગમશે નહિ...’

વચ્ચે બોલતાં શાન્તાગૌરીએ કહ્યું : ‘મારો દોષ કાઢશો નહિ. હું ત્યાં રહેવા ક્યારેય નાખુશ નહોતી, પરંતુ એમ કહો કે તમારે ત્યાં રહેવું નથી.’

‘એમ.’

‘મારે મોંએ સ્વીકાર કરો તેનો અર્થ કંઈ નથી. ભાભીમાને કબૂલ કરાવો કે શાન્તાને શહેરમાં રહેવું છે માટે તમારે રહેવું પડે છે એવું નથી, પણ તમારે રહેવું છે એટલે એને રહેવું પડે છે! બાકી એ તો એમ જ માને છે કે હું જ તમને શહેરમાં ખેંચી ગઈ છું.’

‘પતિના ગુનામાં સહભાગીદાર થવું એ તો સહધર્મચારીણીનો ધર્મ ગણાય.’

‘અને પત્નીના સ્વપ્નમાં ભાગીદાર થવું તે?’

‘મૂખાંમી!’

‘મને ખબર જ હતી કે ભાભીમાની વાત આવશે એટલે તમે એમ જ કહેવાના.’

‘ભાભીમાની આ વાત નથી, પરંતુ દાજીસાહેબની છે. એ બેઠા હોય અને ભાભીમા એવાં સ્વતંત્ર શી રીતે કે એ દત્તક લેવા તૈયાર થાય?’

દાજીસાહેબની વાત આવતાં શાન્તાગૌરી ચૂપ થઈ જશે તેમ નાનાભાઈ જાણતા હતા અને એ પ્રમાણે એ મૂંગાં થઈ ગયાં એટલે એમણે ટકોર કરી : ‘સ્વપ્નામાં દાજીસાહેબ હતા કે નહિ?’

પ્રત્યુત્તરમાં શાન્તાગૌરીની આંખમાંથી ટપટપ કરતાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પહેલી ક્ષણે નાનાભાઈ વિમાસણમાં પડી ગયા. પરંતુ બીજી ક્ષણે એનો ભાવાર્થ સમજી જતાં એ બોલી ઊઠ્યા : ‘સ્વપ્નાની વાતો ઉપર આંસુ સારવાનાં હોતાં હશે! ભાભીમા તો

દેવને દીવો કરતી વખતે પ્રાર્થના કરે છે કે મને આન્ધો-ચૂડી સાથે જોલાવી લેજો. એમને જો ખબર પડે કે એમની દેગાણીને અશુભ સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમના પહેલા દાઝસાદેગ ગયા, તો એ દેટલા દુઃખી થાય? એટલું એમનાથી વેડી ન શકાય તો દાઝસાદેગના જતાં એમણે દત્તક લેવાનું પગલું લીધું એમ જો કાંઈ જોયાં જોયાં જુએ તો એમના દુઃખનો પાર ન રહે. અને તેવો જોય કાંઈ જોયાંએ નહિ પણ એમની દેગાણીએ જોયો છે તેમ એ જાણે તો એમને ધરતીમાતા માગ આપે તો સમાર્થ જવા જોટલું દુઃખ થાય.

શાન્તાગૌરીએ સાડીના પાલવ વની આખ લૂટી નાખતા કહ્યું. 'હું કઈ સ્વપ્ન સાચું માનું છું એમ નહિ પરંતુ એવું સ્વપ્ન મને આવ્યું કેમ તેનો ય ખુલાસો મળતો નથી. લાણીલાઈ હવા-ફેફ કગવા આવ્યા હતા અને એ મહિના થયા છતાં ગયા નથી. એ વરસદહાડો રહે તોપણ હવેલીને લાગે પડવાના નથી પરંતુ હવે એ પરજોવા છે, નોકરી કરે છે, પછી એસી રહે એમને પાલવે કેમ?'

‘એવા તર્ક-કુતર્ક કરવા હું નવગે નથી. એના કરતાં હું એટલો સમય કેસની બીજ તૈયાર કરવામાં ન ગાળું?’

‘મને એવો કુતર્ક ગમે છે એમ ત્યાગે માનો છો?’

‘મેં એવું કયા કહ્યું? સ્વપ્નાના તરંગે આપણે ન ચડવું જોઈએ’

‘તરંગે તો ચડતી નથી, પરંતુ કોઈ વખત સ્વપ્ના સાચા પડે છે તેમ આણું કઈકે બને તો તમે જ પાછા મને ટપકો ઘી કે મને સ્વપ્નની વાત તો કરવી હતી.’

‘મને કરી એ સારું ક્યું પણ કોઈ બીજને કગતા નહિ. બુદ્ધેચૂકે તમારી માથાભારે દીકરી માથવીએ જાણ્યું તો એ લાબી-માને દેઠાડી દેતા વિચાર નહિ કરે અને પછી તમારો બચાવ કરવો.

મારે માટે અશક્ય બની જશે.’

શાન્તાગૌરીને સંતોષ ન થયો હોય તેમ એમણે ધ્યાન દોરતાં કહ્યું : ‘ માધવીને આવી વાત કરાતી હશે ? પણ તમે ભાભીમાને એનો આડકતરો ધશારો તો કરી જોજો.’

નાનાભાઈ ગરમ થઈ જતાં ઊંચા સ્વરે બોલ્યા : ‘ ત્યારે તમે અને ખુલ્લું શું કામ કહેતાં નથી કે તમને ભાભીમા ઉપર અવિશ્વાસ છે !’

નાનાભાઈને હવે વધુ છંછેડવામાં સાર ન હતો તેમ માની શાન્તાગૌરી ચુપ રહ્યાં હતાં. પરંતુ શંકાનો કીડો એવો વિચિત્ર છે કે એક વખત મનમાં દાખલ થયા પછી એને કાઢવો મુશ્કેલ હોય છે. નાનાભાઈ સ્વપ્નની વાત પણ સહી શકતા ન હતા, તો કોઈએ આ વાત હિતેચ્છુ તરીકે કહી હતી તેમ જાણતાં એમનો ઉદ્દેગ કેટલો વધી જતો ? એ હિતેચ્છુ કે હિતશત્રુ એની ખાતરી કરવા એ વ્યક્તિત્વું નામ જાણવા આગ્રહ રાખત અને નરસિંહભાઈનું નામ તો દઈ શકાત નહિ એટલે શાન્તાગૌરીની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપાંરી જેવી થાત. નાનાભાઈએ એને સ્વપ્નું માની મનમાંથી ખેંખેરી નાખી, પણ શાન્તાગૌરીને મન એ વાસ્તવિકતા હતી અને નરસિંહભાઈ જેવા જવાબદાર હિતેચ્છુની ખાતમી હતી. એમને એન શી રીતે પડે ? આમેય છ છોકરીઓના ભારથી એમની ઊંઘ ઊડી ગયેલી હતી ત્યાં આ અણુધારી આફત તોળાઈ રહી હતી. ભાભીમા એને વશ થાય કે ન થાય, દાજીસાહેબની હયાતિમાં એ ન બને તેમ માની લઈએ, પણ દુનિયામાં કંઈ અશક્ય નથી તેમ માની એતતાં તો રહેવું જોઈએ.

અને એ એતવા માટે નાનાભાઈનું શરણું શોધવું એના કરતાં દાજીસાહેબનો સાથ લેવો એ જ ઉત્તમ હતો. એમને સીધેસીધી જાણેલી વાત કરી હોય તો એ ન માને તોપણ પેટમાં રાખે અને

એ કહેણે કહી તે જાણનાનો આગ્રહ પણ ન કરે. વ્યક્તિએ નામ આપવાનું ના કહ્યું છે તેમ કહે એ તર્ક દોડાવે તોપણ ન સિદ્ધ-
ભાર્ત ઉપર વહેમ ન લાવે. વળી એમને મીઠી વાત કરવાની જરૂર
પણ ન હતી. ભાણુભાર્ત દયાકર કરવા આવ્યા છે કે એની પાછળ
ખીચી કારણ છે, તે એમની વિચક્ષણ નજર બદાગ મનુ જ નહિ
હાય ભાણુભાર્તની તબિયતની ખબર પૂછતાં એ જ એમના મનમાં
જે હશે તે કહ્યા વિના નહિ રહે. વળી એવી નિગાનની વાત એમની
સાથે ત્યાં એકાતમા થઈ શકશે પણ નહિ એના કરતા એ અડી
આવે તો? આમ તો એ ગામ છોડી બહાર નીકળવાના કાયર છે,
પણ રાજેન્દ્રની તબિયત જગ નરમ છે એમ જાણે તો તરત ફોડી
આવ્યા વિના ન રહે. પરંતુ એવા સમાચારથી તો એમની સાથે
ભાભીમા આવવા તૈયાર થાય અને નાહક ચિંતા વહોરી લે તે
જુદી વાત. વળી ભાભીમા સાથે હોય એટલે એકાદ મેળવી એ વાત
કરવાની મુશ્કેલી એની એ.

શાન્તાગૌરીને એનો ય માર્ગ જડી ગયો પંદર દિવસ પડી
ક્રિકેટ-મેચ હતી. દાણસાહેબ એના ખાસ શોખીન હતા. જુવાનીમાં
એ મુખર્ષની એકે ય ટેટ-મેચ જોવા જવાનું ચૂક્યા ન હતા. એ
વખત તો મેચ જોવા દેહ કલકતા ગયા હતા. હવે ઉમરને લીધે
અને બહાર જવાની આબસને લીધે એ મુખર્ષ કે ખીન્ડે જતા ન
હતા, પરંતુ રેડિયો પાસે બેસી કોમેન્ટરી સાંભળવાનું ચૂકતા નહિ.
જાણે રેડિયાથી દુર બેઠીને સાંભળતા મન આછી આવતી હોય
તેમ બપોરે જમવાનું સાણું પણ એ રેડિયો નજીક મગાવતા હતા.
શાન્તાગૌરીને ખાતરી હતી કે પોતે આગ્રહ કરતો પર લખ્યો તો
એ ક્રિકેટને લીધે પચ્યાસ ટકા અને પચ્યામ ટકા આગ્રહને લીધે
આવ્યા વિના નહિ રહે

પ્રકરણ નવમું

ભાભીમાણું અસયદાન

ભાણાભાઈની વહુ સનોરમા પંદર દિવસથી આવી હતી અને ઘરની વહુ હોય તેમ વગર કહે નાની મોટી જવાબદારી ઉપાડી લેવા તત્પર રહેતી એટલે ભાભીમાને જાણ્યે એમની દીકરી હોય તેમ એની દયા આવવી શરૂ થઈ હતી. ભાણાભાઈમાં શી છત હતી તે કેવળ સુમીબહેન જાણતાં હતાં એવું ન હતું. થોડા સહવાસને લીધે ભાભીમાને કદાચ ઝોછો ખ્યાલ આવ્યો હોત, પણ દાજીસાહેબની નજર તીક્ષ્ણ હતી એટલે એમની ધ્યાન બહાર કંઈ ન હતું. ભાણાભાઈને સદ્ધર સાસરી મળે તો એનો બોલો સસરો ઉપાડી લે એ ગણતરીએ ભાભીમા એવી કોઈ સગાઈ શોધી કાઢવા દાજીસાહેબને ટોકતાં હતાં. પરંતુ એ દરેક વખત દાજીસાહેબ એક જ જવાબ આપતા હતા: મારી ભલામણ હોય એટલે કોઈ એવો સદ્ધર આસામી પડવા તૈયાર થઈ જાય, પરંતુ પરણ્યા પછી એ છોકરી જે નિસાસા નાખે તેવું પાપ લાગ્યા વિના ન રહે. પાપ ન લાગે તોપણ કોઈ ને ખાડામાં જાણીને નાખવો તે મારાથી શી રીતે બને?

ભાભીમા ખિજાઈને સામનો કરતાં કહેતાં: ‘તમને તો કોઈને ઉતારી પાડવાની ટેવ પડી છે. સુમીબહેનની વાતો ઉપરથી તમે એના વિષે અભિપ્રાય બાંધી લીધો છે, પણ બધી વાતો એમની સાચી માની લેવા જેવી નથી હોતી. સુમીબહેનને પોતાનાં છોકરાંને

વખાણવાની સાથે દેવ છે. જાણે એમના જેવા દોષગીનીન ઇર્ષ્યે ન હોય તેમ એ વર્ણન કરતા હોય છે સામાન્ય નવમા ધોગામા અને મેટ્રિકમા નપાસ થયા તેને ત્યાં હોય ત્યાં ગા ગા કરે છે અને ઠોઠ તરીકે ઉતારી પાડે છે, પણ એમના દીકરા બને દાદા-ગૃહમા નપાસ ન થયા પણ દોષોમા એકાદ વખત નપાસ થયા વગર રહ્યા નથી. સૌથી મોટો સન્મુખ ઇન્ટરમા ત્રી વખત સાગ-સાગટ નપાસ થયો અને ઇન્ટર ગ્રેડાટી લઈ લેવામાં લખત કરી દીધો પરંતુ એના વખાણ કરતા ય એ ચાકતા નથી. જો લેવો એ જ ચલાવનો હોય તેમ એ દરેક વખત કલા કરે છે એ એના અભિમાની થઈ ગયા છે કે થઈ દોષરીને એ લાગુ પાસ કરતો નથી. એન્ડુએટ દોષરીઓને પણ એણે નપાસ કરી છે તે દોષ ગીજના દોષરાએ આવું વર્તન કર્યું હોય તો સુમીયદેન એની દીકા કરે, પણ એમની વાત આવે ત્યાં સગની વાત અમે સન્મુખ ઉપર દોડી દીધી છે, ઉંમર સાચક દીકરાને પરાણવાની જવાબદારી શા માટે આપણે લઈને ફરવી જોઈએ? પણ મીઠી વાત મના નથી કે સન્મુખ એમનું માલજો તેમ નથી।’

દાદાસાહેબ ધીમેથી મમમે મૂકતા કહેતા : ‘લોભામદેવ! આ તો થઈ સુમીયદેનના જવાબની વાત. એમના દીકરાની સાયકાતની કથનો. એથી સાણાભાઈ હોશિયા છે તેમ મી ગીને સાધિત થયું’ સાણાભાઈ ભલે મેટ્રિકમા ત્રણ વખત નપાસ થયા અને સન્મુખ ઇન્ટરમાં ત્રણ વખત. પરંતુ સન્મુખ આખો લેવો નહિ ચલાવી લેતો હોય તોપણ મોટો ભાગ તો ગ્રાહ્ય છે હું તો મુખર્ષ નહિ છું ત્યાં પ્રત્યક્ષ પણ એની દાગગીરી નેહિ છું, અને ભાણાભાઈને ગેર શાક લેવા મોટા હોય તો પોણા ડર લઈને આવે, પાનેર છેતરાય અને માલમા પણ છેતરાય. મુખર્ષ જન્મીને મોટા થયા છે

પણ ક્યી બસ ક્યાં જશે તેનું' પણ જ્ઞાન નથી. મારે કાલબાદેવી જવું હતું અને મહમદઅલી રોડવાળી બસમાં બેસાડી દીધો તે બોરીબંદર ઊતરી પડવું પડ્યું.'

ભાણુભાઈનો દોષ વસવાને બદલે ભાભીમા ઓડીટ ફાઈનાં બોલ્યાં : 'તમે બસમાં બેસીને ગયા, તો બળભદ્રદાસની ગાડી ક્યાં ગઈ હતી?'

દાજીસાહેબ ઠંડે કહેજે બોલ્યાં : 'ગાડી એ વાપરવા નથી આપતા એ ફરિયાદ કરવા મેં આ વાત નથી કરી. એમને ધંધાના કામમાં ગાડી જોઈએ એટલે જો આપણે વાપરીએ તો એમને ટેક્ષી કરવી પડે. એના કરતાં ખાસ ઉતાવળ ન હોય ત્યારે આપણે જ બસ-ટેક્ષી કરી લઈએ તે શું ખોટું? અને એવું ક્યું' તો ભાણુ-ભાઈમાં શું હીર છે તેનો ય ખ્યાલ આવ્યો.' ભાભીમાને એમણે એવા કેટલા ય દાખલા ભાણુભાઈના ટાંકી બતાવ્યા હતા કે રૂપિયાના બે અર્ધા લેવા મોકલ્યા હોય તો તે પણ કલદાર લાવશે કે નકલી તેની ચિંતા રાખવી પડે. પછી જાણીને ભાણુભાઈ માટે લલામણ કરી કોઈની દીકરીને ગરદન મારવી તેનો શો અર્થ હતો?

આમ દાજીસાહેબ ભાણુભાઈના લગ્નમાં તટસ્થ રહ્યા હતા છતાં પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એમણે એ જ લગ્ન ધામધૂમથી ઊજવ્યું અને વહુ પણ સુંદર દેહકર્મી મળી હતી એટલે ભાભીમાએ ભાણુ-ભાઈનું નશીબ માની હરખાયાં હતાં. પરંતુ મનોરમા છેલ્લા પંદર દિવસથી હવેલીએ આવીને ઘરની વહુ હોય તેમ જવાબદારી સાંભળી લઈ રહી હતી ત્યારે એ જ હરખ દયામાં પલટાઈ ગયો હતો. પહેલાં ચાર પાંચ દિવસ એણે હવેલીનો નિત્યકર્મ જોઈ લીધો હતો અને તે પ્રમાણે એણે ભાભીમાની કામગીરી ઉપાડી લીધી હતી. જાણે એ જાણી ગઈ હોય કે પોતાને હવે આ હવેલીએ જીવન ચુગ્ગરવાનું

હતુ. તે પાછળ મુમીગદેનની ચોજનાની એને ગધ આપી ગર્જાતી તેમ ન હતુ, પણ એ ય હચ્છતી હતી કે પોતાનું ગ્વર્તન ધર લઈને એ ભેમી ન શકે ત્યાં મુધી હવેલી વિના ખીજે કોઈ આગમે એને મુખ આપી શકે તેમ ન હતો.

જેડે જેડે મનોરમાને વહેમ જતો હતો કે પોતાને હવેથીને આશરે મોકલી દેવામા મુમીગદેન સન્મુખની નજરને પામી ગયા હશે. લાણુભાઈ કરતા સન્મુખ નાનો હતો એટલે મુમીગદેનના ગદા સતાનો એમને મોટાભાઈ કહેતા હતા. મનોરમાએ એ રીતે મુખઈ જતા સન્મુખને દિયર માન્યો હતો અને એની સાથે લગવા મળવામા સંકોચ રાખ્યો ન હતો તેનું વર્તન પણ એટલું વિચેત્રી અને મદદરૂપ થવાનું હતુ કે મનોરમાનું એણે વડુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતુ. લાલી, લાલી, કહેતા એનું મોં મુકાતું ન હતુ. એનામા ચપળતા હતી અને કામના ઉકેલની પણ એવી જ ઝડપ હતી ધધામા એ ભેમ મોટો ભાર ઉપાડતો હતો તેમ ધગ્ગી ચીજવગ્ગુ ભાવવાનું કામ પણ એ જ કરતો હતો. સવારમા જે વસ્તુ યાદ દેવડાવી હોય તે ગમે તેટલા ધધાના કામમા એ ભૂલી ગયા વિના વખત કાઢીને ભાવવાનું ચૂકતો નહિ. પછી તે નાનામા નાની પેન્સિલ કે શાદી જેવી ચીજ કેમ ન હોય. અને સામે છેડે લાણુભાઈમા એટલી જ નેપ્કીયતા અને મદદતા હતા. એમને કોઈ પણ કામ મોખુ હોય તો એ છળગડો જ વાળે શાદી લાવે તો જે કચાગે ય કોઈ વાપગ્ગું હોય તેવી પસંદ કરે. પરિણામે, ધગ્ગા એક ઉપહાસનું પાત્ર હોય તેમ લાણુભાઈની મજાકે જિડતી હતી.

અને આ મજાક હવે લાણુભાઈની જ ગ્હી ન હતી, મનોરમાને મેં મજાક પોતાની થઈ રહી હોય તેમ દુઃખ થતુ હતુ. એકાત બે તે લાણુભાઈને ટોકતી પણ હતા કે તમે ધરમા ગહેવા છતા

સૌનો શો ટેસ્ટ છે તે કેમ સમજતા નથી? ઘરમાં તો જુઓ છે કે ક્વીન્ક શાહીના ખાટલા છે પછી તમારે જય ભારત લાવીને કામ શું હતું?

જય ભારત શાહી લાવ્યા ત્યારે બધાંએ એટલી મજાક કરેલી અને આવતી કાલે એ પાછી આપી ક્વીન્ક લાવવી તેમ નિર્ણય થયો હતો. પાછી ન લે તો એની દુકાને રહેવા દેવી અને ખીજેથી ખરીદી લેવી. છતાં મનોરમાએ ટકોર કરી ત્યારે એની એ દલીલ કરતાં ભાણુભાઈએ ખીજાઈને કહ્યું: ‘એની દુકાને ક્વીન્ક નહોતી એ કેટલા વખત કહ્યું?’

‘એક વેપારીને ત્યાં ન હોય તો ખીજાને ત્યાં તપાસ કરવી જોઈએ કે નહિ?’

ભાણુભાઈ: ‘પણ એણે કહ્યું કે જય ભારત પણ એટલી જ સારી આવે છે. એક વખત વાપરી ખાતરી કરો.’

મનોરમા: ‘વેપારી તો ધંધો લઈને બેઠો છે એટલે એના માલનાં વખાણુ કરે જ. પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ ને?’

ભાણુભાઈ: ‘જય ભારત વાપરી જોયા પછી જો એ એટલી સારી ન હોય તો એને ઠપકો આપી શકાય. પણ કાઈને વાપરી જોવી નથી અને ખાલી મારો દોષ કાઢે છે.’

મનોરમા: ‘પણ એ વેપારી જે માલ તમારે નહોતો જોઈતો એ વેચી શક્યો એ કેમ વિચારતા નથી.’ એમ છતાં ભાણુભાઈએ જે હઠ પકડી રાખી હતી તે જોઈ મનોરમા રાતે છાની રડી. નાનું બાળક સમજે તેવી વાત પણ પોતાનો પતિ સમજી શકતો ન હતો પછી ઘરમાં એ ઉપહાસપાત્ર બને એમાં આશ્ચર્ય શું હતું? એ સંજોગોમાં મનોરમાથી પતિ સાથે સન્મુખની સરખામણી થઈ જતી. બન્ને લગલગ સરખી ઉમ્મરના છે, સાંથે બિછરીને મોટા થયા છે,

સુમીબહેનની પ્રેમવર્ણી બંનેને મળી છે, જના આટલો બધો બંને વચ્ચે તફાવત છે, એનો અર્થ જ કે કુદરતે એમને બુદ્ધિની બલિમ આપી ન હતી. એમને બદલે પોતાને સન્મુખ પતિ તરીકે મળ્યો હોત તો ? પરંતુ આવી રીતે વિચારવું તે પોતાના સંગ્રામ લાગે માની એ મનમા આવેલો વિચાર તગત હાકી કાઢતી અને બીજી ક્ષણે ખ્યાલ પણ આવતો હતો કે એવો પતિ મેળવવા નેટલા બાપ પાસે પૈસા ક્યાં હતા ? બાકી જો એ પ્રાપ્ત થાય એમ દોન તો માબાપ ઓછા એ પસંદ ન કરત ? લાહુલાઈ આ ઘરના આગિન હતા અને સન્મુખ માલિક હતા. તવગનો નીકરો હતો. મોટા બગલો હતા. બાપના હાથમા જો તક હોય તો એ થું કામ મોટી બાથ ન લેરે, પણ એવા ધનિક કુટુંબને આપવાની પદ્ધતી પદોચ્ચ જે માબાપનો હોય તે જ એ મુરતિયો ખરીદી શકે. પછી પગપા બાદ પોતે એવો કુવિચાર એવે તેનો જો અર્થ હતો ? કેવળ આવો વિચાર મનોરમાને જ આવ્યો હતો તેમ નહિ, સન્મુખને પણ આવ્યો હતો. એણે છોકરીઓ જોઈને નપાસ કરી હતી એ સાચું, પણ મનોરમાને જોયા પછી એને થવું હતું કે આવી મુદ્દ હોઈ-રીતું માણુ એની પાસે આવ્યું ન હતું જે જે માગા આવ્યા હતા તે પૈસાદારના હતા, એમની છોકરીઓ ગ્રેન્યુએટ પણ થયેલી હતી, પણ મનોરમાને જોયા પછી એને થવું હતું કે રૂપ પ્રભુ ગરીબોને આપે છે કે શું ? મનોરમાના જે ધામધૂમથી માબાપે લગ્ન કર્યા હતા, એ જોતા એમને ગરીબમા કાઢી ન આવ્ય તેમ પણ ન હતો. પદર હજાર રૂપિયા તો ઓછામા ઓછા ખર્ચ થયા હોવા જોઈએ, એવા ઘરની કન્યા લેવામા સુમીબહેનને શુ હીણપન આવતું હતું કે પોતાના દીકરાને માટે એનો ખીકાર ન કરતા લાહુલાઈ માટે એનો ખીકાર કયો ? લાહુલાઈની એને અદેખાઈ આવતી હતી

ગેદાણી હો અને હું શોફુ છું.’

મનોરમા અચકાતા અચકાતા બોલી : ‘માગથી તમને શાફર કહેવાય ?’

‘તમાગથી ભલે ન કહેવાય પણ બેનાર તો એ જ અર્થ રહે.’

‘પણ સાથે બેસુ તો અવગો અર્થ ન કરે કે હું તમાગ પત્ની હોઈશ ?’

‘એનો એ એક જ અર્થ વાન એવું નથી. અણુધન એક જ અર્થ કરે તે સમજુ છું. પરંતુ આજના સુગને ઓળખતો અમલ શકે કે પત્ની સિવાય પણ બીજી ગી એ જગ્યાએ બેસી શકે છે. તમારે ખદલે મોટાભાઈ હોત તો અડી બેસત કે નહિ ?’

‘બેસત’

‘તો મોટાભાઈ અને તમાગમા શો ફેર છે ? એ મોટાભાઈ છે તો તમે મોટા લાબી છો.’

‘પણ..’

તમાગે સક્રોચ હું સમજુ છું. ગામડાના ઉછેરનો એ બેઠ છે. પરંતુ શહેરથી ટેવાઈ જગો એટલે અડીના વિવેક પ્રમાણે વર્તતા સક્રોચ નહિ નડે અને એ ટેવ પાડે જ છૂટકો.’

અને મનોરમા એનો અમલ કરે તે પહેલાં સન્મુખે ધમીને ખદાર હાથ લંબાવી એનું કાફું પકડયુ તરત જ મનોરમાએ હાથ ખેંચી લીધો પણ સન્મુખના વિવેકનો ગ્વીંગ કરતાં ઉઘાડેલું પાછલું બાગલું બંધ કરી આગળ બેસી ગઈ.

સન્મુખના શરીરમા મનોરમાના પ્રથમ સ્પર્શની અણુઅણુટી આલુ હતી એટલે તેને વશ થઈ ખબે હાથ મૂકી એને નજીક આવવાનો આગ્રહ કરતા ક્યું : ‘મારી નજીક આવગો તો અમકાઈ નહિ જાવ.’ મનોરમા સન્મુખનો હાથ ખબેથી ખસેડી નાખીને

એના ભણી ખસી.

એની કદર કરતાં એ ગાડી ચાલુ કરતાં બોલ્યો : ‘ભાભી વિવેક બધો સમજે છે પણ ગ્રામસંક્રાંતિની લગ્ન આડે આવે છે.’

મનોરમા : ‘લગ્ન એ જ સ્ત્રીનું ભૂષણ છે.’

સન્મુખ : ‘એ પણ પુરુષોએ માલિકી હકમાં આંચ ન આવે માટે સ્ત્રી ઉપર આરોપેલો સંસ્કાર છે. બાકી પુરુષને માટે જો લગ્ન ભૂષણ ન હોય તો સ્ત્રીને માટે એ શું કામ હોવું જોઈએ?’

મનોરમા : ‘પુરુષને માટે સ્ત્રીના શિયળનું રક્ષણ કરવું એ ભૂષણ છે.’

સન્મુખ : ‘તો પુરુષના શિયળનું શું? એના રક્ષણની કેમ એણે વાત ન કરી?’

મનોરમા એ વાતને ટાળવા બોલી : ‘સામું જોઈ ને હાંકા. કાઈને વાટી નાખશો.’

સન્મુખ મનોરમા સામે તાકીને હસતાં બોલ્યાં : ‘કાઈ ખીજને વાટી નાંખે તે તો માફ થાય પણ પોતે જ પોતાને વાટી નાંખે તે શી રીતે માફ થાય?’

મનોરમાને એની વિકારી નજર જોતાં ભય પેદા. એ ઠપકો આપતી હોય તેમ બોલી : ‘સન્મુખભાઈ, આ તમને શોભતું નથી.’

સન્મુખને એથી કંઈ અસર ન થઈ હોય તેમ એ આગળ વધ્યો અને બૂટવાળા પગે એણે મનોરમાનો પગ દાબ્યો : ‘છવન માણવું એમાં ન શોભતો જેવું શું છે? આપણે બન્ને એકબીજાને લાયક નથી શું?’

પગ ખેંચી લેતાં મનોરમા એ ભાવમાં તણાતાં બોલી ગઈ : ‘એવું હતું તો તમને પરણવા આવતાં દોણે રોક્યા હતા.’

સન્મુખ : ‘સુખીબહેને બૂલ કરી તે આપણે મુદારીએ.’

મનોરમા : ‘આ બૂલ સુધારી કહેવાય કે બલમાથી ચૂંચમા પડ્યા કહેવાઈ એ ?’

સન્મુખ : ‘કાંતિ કરવાની તમારી તંધારી દોષ તો છૂટાછેડા લ્યો છું’ તમને પરણીશ અને એની તૈયારી ન લોષ તે ડવન ધૂળ કર્યા વિના આપણે મિત્રો તરીકે છવીએ.’

મનોરમા : ‘સન્મુખભાઈ, હું તમારી મિત્ર નથી પણ લાભી છું.’

સન્મુખ : ‘મિત્રની પમદગી કરવાની આવે છે ત્યારે તમને ખજાર નથી કે લાભી દિયરને મોટેલાગે પસંદ કરે છે. એના દાખલા બેવા બશે તો શહેરમા જ નહિ પણ ગામડાંઓમા પણ મળી રહેશે.’

મનોરમા : ‘આવું બાણુતી હોત તો તમારી માથે એકલી આવત નહિ’

સન્મુખ : ‘હજી શું જગડી ગયું છે? કહો તો અહીં ઉતાગી પાડું.’

‘તો તો તમારો ઉપકાર.’

‘એટલો બધો છું લયંકર નથી પુરુષનો એ તો અભાવ-પ્રકૃતિ છે કે એ પહેલ કરે એનો અર્થ એવો નહિ કે એ પહેલ પુરુષ કરે તેમ સ્ત્રી નથી અખતા’

‘એમા અખતા પણ હોય અને લાચારી પણ હોય હું લાચાર છું માટે જ તમે આટલી હિંમત કરી શક્યા હો તમારા મોટા-ભાઈમા ગ્વતત્ર વ્યક્તિત્વ હોત અગર ભવતત્ર કમાઈ લેવાની તાકાત હોત તો લાભી ઉપર કુદગ્નિ કરવાની તમે આટલી હિંમત ન કરી શકત’

‘તમાન આ વલણની મને કંઈ નવાઈ લાગતી નથી. અને એ વલણમા કંઈ ફેરફાર ન થાય તેમ પણ માનતો નથી.’

‘ મહેરબાની કરશો ? ’

‘ તમને ઘેર ઉતારી દેતાં સુધી એક અક્ષર નહિ બોલું, અસ ? ’
અને જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ સન્મુખે એને ઘર આગળ
ઉતારી દેતાં પૂછ્યું : ‘ સાંજે તમને લઈને જઈ કે તમે બસમાં
જતાં રહેશો ? ’

મનોરમા એના તરફ જોયા વિના બોલી : ‘ હું બસમાં જઈશ. ’

સન્મુખ હસતાં હસતાં બોલ્યો : ‘ સાંજે તો પપ્પા-મોટાભાઈ
સૌ હશે. ’ છતાં મનોરમા તૈયાર નહિ થાય તેમ એ જાણતો હતો
એટલે ગાડી ઉપાડતાં ઉમેર્યું : ‘ જેવી તમારી ઇચ્છા. ’

આ અનુભવ પછી મનોરમાએ જોયું હતું કે સન્મુખ એનાં
તરફ લોલુપ નજરે જોયા કરતો હતો. એ બાથરૂમમાંથી નીકળતી
હોય, કપડાં પહેરતી હોય કે બહાર જતી હોય તેની નજરમાં એ જ
ભૂખ જેવા મળતી હતી. એ એનાથી જગત થઈ ગઈ હતી, પણ
એણે આશા મૂકી હોય તેમ એની નજરમાં જેવા મળતું ન હતું.
આ દુઃખ એનાથી કહેવાય તેમ ન હતું અને સહેવાય તેમ પણ
ન હતું. ગમે ત્યારે એ પોતાના ઉપર આક્રમણ કરે તો પોતે કેવી
રીતે સામનો કરી શકે? એ પ્રસંગ બન્યા પછી એ ભોંઠો પડ્યો
હોય તેમ એના વર્તનમાં દેખાતું ન હતું. સુમીબહેનને એમના
દીકરા વિરુદ્ધ વાત કરવી એ પણ મોટું જોખમ હતું. એ કાયમ
એનાં વખાણ કરતાં હતાં. દીકરો આ બાબતમાં ઊસ્તાદ હતો. એમ
પણ ગોઠવી કાઢે કે મનોરમાએ હલકી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી અને
એમાં નિષ્ફળ જતાં સતી થવા એ ખોટી ફરિયાદ કરતી હતી !
એનાં સાક્ષી-સાળિતી શું? પતિને કહેવાનો તો અર્થ જ ન હતો.
એ કંઈ કરી શકે તેમ ન હતા અને નબળો માટી બૈયર ઉપર
શૂરો તેમ જો વહેમની નજરથી જેવા માંડે તો બકરું કાઢતાં ઊંટ

પેસી જાય તે નક્કામા.

મનોરમાની આ અમ્બચતા લાભીમાર્ગની નજરમા આવે તેટલા એ ચાલાક હોત તો જોઈતું શું હતું? પણ મુમીયડેનની ધ્યાન બહાર તો રહી જ શી રીતે શકે? એમણે એને પૂછી જોયું હતું પરંતુ એણે વાત હિંગી દીની દની લાભીમાર્ગની તબિયતમા કંઈ વાધો ન હતો છતાં એમને અહીં મોકલ્યા હતા એ પાછળ એમનો ખીજો શો હેતુ હોય? દીકરાની નજર એ પામી ગયા પોય અને ઘરની આબરૂને આચ ન આવે માટે આ માર્ગ લીધો હોય તેમ કેમ ન બને? મનોરમાને આ વિચાર આવતો ત્યારે એ કંઈ ગાત્રન અનુભવતી હતી અને કદાચ પોતાની એ ગાનુતરી ખોટી નીકળે ને મુખર્ષ જવાનું થાય તો લાભીમાને દિવ ખોત્રીને વાત કરી દેવાની એણે ગાનુતરી રાખી હતી. આટલા ટૂંકા સમયમા એ પામી ગઈ હતી કે એનો પતિ સ્વતંત્ર રીતે કમાઈ ને જીવી શકે તેવી શક્તિ ધરાવતો ન હતો. પોતે મુખર્ષ જુદી ગહે તોપણ ન્યા મુધી પતિ એમને ત્યાં મોકરી કરે ત્યાં મુધી સન્મુખભાઈ પોતાને દયાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહે નહિ. આથી હવેથીની દુનિયામા ગાત્રિ અને નિરાત હોવા છતાં મનોરમાની બેચેની લાભીમાથી છપી ગઈ ગઈ નહિ. પંદર દિવસમા એણે લાભીમાનો જોત્તે હાથની લીધો હતો અને એમને નિશ્ચિત બનાવી દીધા હતા, પણ એમણે જોયું કે એ પોતે નિશ્ચિત ન હતી. બીજા પાંચેક દિવસ એમણે બારી નજર ગાખી અને એમને પૂરી ખાતરી થઈ કે એને કંઈક જાતું દુખ પીડી રહ્યું હતું.

મનોરમા પ્રત્યે એના ગુણને લઈને દયાભાવ શરૂ થયો હતો તેને વશ વતી સોડમા લેતા લાભીમાએ પૂછ્યું : 'મનુ, એક વાત પૂછું તો છુપાવીશ નહિ ને?'

મનોરમાને પિયરમાં માળાપ-ભાઈ-બહેન ‘મનુ’ના ટૂંકાં નામથી બોલાવતાં હતાં અને પિયરથી એના ઉપર કાગળ આવ્યો તેમાં એ નામ જોતાં ભાભીમાએ એની સંમતિ લીધા વિના એ વહા-લસોયા નામે બોલાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને એ નામે ભાભીમા ટહુકા કરતાં ત્યારે જાણે એની સગીમા બોલાવતાં હોય તેમ એ હરખાતી હતી. આ વાત્સલ્ય ભાવમાં તણાતાં જ્યારે ભાભીમાએ સાથે ચાલીને પૂછ્યું ત્યારે એ દિલ વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકી નહિ : ‘ભાભીમા, તમને મારું દુઃખ નહિ કહું તો કેને કહીશ?’ અને એ સાથે બોળામાં ઢળી એ ડૂસકે ચડી ગઈ.

ભાભીમામાં પેટના સંતાનને અભાવે રુંધાણેલું વાત્સલ્ય હતું તે થોડા વખતથી નાનાભાઈની દીકરી સુધા ઉપર અભિષેક કરતું હતું, પરંતુ પરણાવેલી દીકરી સાસરેથી આવે અને જે વાત્સલ્ય ઠલવાઈ જાય તેવો દહાવો મળ્યો નહોતો તે અણધાર્યો મનોરમાને લીધે પ્રાપ્ત થયો હતો. દાજીસાહેબ તો કોઈની દીકરી દુઃખી થાય માની ભાણાભાઈ માટે ભલામણ કરવા તૈયાર ન હતા. એ સ્થિતિ આજે પ્રત્યક્ષ જોતાં ભાભીમાને એ દુઃખના નિમિત્તમાં પોતાનો પણ હિસ્સો હતો એમ લાગતું હતું. હવેલીએથી ભાણાભાઈને ઉઘલાવ્યા હતા, પરણીને સાસરે પણ પહેલવહેલી મનોરમા અહીં આવી હતી તે વખતે તો એની છાતી કેટલી હરખથી કુલાતી હશે કે પોતાના ધણીને કેવી મોટી ઓથ છે, સગાં છે! અને હવે એ જ સગાં એના દુઃખમાં ભાગીદાર ન થાય, દુઃખ ફેડવા તત્પર ન રહે, તો એનો આત્મા કેવા નિસાસા નાખે!

આ ભાવમાં તણાઈને ભાભીમાએ મનોરમાને ખરડે હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘ભગવાનની સાક્ષીએ કહું છું, જેવી મારી સુધા તેવી તું પણ મારી દીકરી જ છે. સુધાને દુઃખ

હોય તો હુ શુ ન કરું?’

મનોરમાએ પોતાના દુઃખની વાત કહીને ઉમેયું : ‘ મને લાગે છે કે સુમીગદેન દીકરાના લક્ષણ પામી ગયા છે. અમને અહીં મોકલ્યા છે તે પાછળ ખીન્ને શો હેતુ હોઈ શકે? હવાદો કાવાનું તો કેવળ બહાનું છે. એમની નિશ્ચયનને કંઈ થયું નથી.’

લાભીમા વિચારમાં દૂબી ગયા હતા. મમાજીમા આવા પ્રગળે બનતા હોય છે. પરંતુ સુમીગદેનના મન્કારમાં ઉછરેલા દીકરા તરફથી આવું વર્તન થાય અને ઘરની વહુને ક્ષણે પડે, તે લાભી-માને માટે આઘાતબનક હતું. આટલી હદે વાત બંધ અને એમાયી બચાવવા લાણાભાઈ ને વહુને અહીં મોકલવા પડે હતા ખીન્નના આગળ તો ફીક પણ બહેન સમક્ષ પણ સુમીગદેન પેટ ન ખોલે? સગી બહેનને પણ પારકી ગણી? આ તો મે મનોરમાના મનને ક્ષણેટ પારખ્યો અને પૂછ્યું, નહિ તો એ મનમાં મૂકાયા જ કરે ને? ધણીમા તો ચત્રત્ર ગીતે કમાવાની તાકાત નહિ, તે કાળ ઉપર એનો આધાર હતો તે જ લાગી પડી, પછી વહુની શી ટિથિનિ? હવેથીએ પરણીને એ તો આવેલી એટલે નિસાસા નાખે તે પણ હવેથીને જ લાગે ને! લાલે આપણે એમા કંઈ ભાગ ભજવ્યો ન હોય પણ કન્યાએ હવેથી જોઈને મનોગ્ય અપ્યા અને એના સગા આપણે ન થઈએ, એને એથ ન આપીએ, તો એક દહાડો લાચાર બનીને એને સન્મુખની શરણાગતિ મીઠાગવી જ પડે.

પોતાના જીવતા એવો વખત કદી નહિ આવવા દે ને લાભીમા તણાઈ જતા લાભીમા બોલી બિંદ્યા. ‘ મુજર્જ જનક તો તારે કંઈ ક્ષણેટ વેદવો પડે ને? વળી લાણાભાઈમા મુજર્જની આટી-ધૂટીને પહોંચી વળવાનું ફડકપટ પણ નથી મુજર્જ વગર શું ખીન્ને લોકો ભૂખે મરે છે? આવડી મોટી દુનિયા છે. અને મોટી ના હોય

૧૨૪ : યુગનાં એ'ધાણુ-૧

તો ય હવેલી ક્યાં ફૂળી ગઈ છે? મારે ય ઘરમાં હાથ-લાકડીની જરૂર છે. એમને ય બહાર જરૂર છે. અહીંથી તમને કોઈ ખસ કહેનાર નથી. ’

તૃપ્તિ અનુભવતાં મનોરમા બોલી : ‘ ભગવાને વહારે ધાઈને ભાલીમાને બોળે મને મોકલી છે તેમ હું તો માનું છું! ’

પ્રકરણ દસમું

લાંબા ગાળાની યોજના

લાણાભાઈ હવા ફેર કરવા આવ્યા હતા તેમ લાંબીમા માનતાં હતા ત્યાં સુધી એમને કંઈ વિચાર કરવાનો ન હતો પરંતુ મનોરમાને એમણે નિર્ભય કરી તે પત્ની એ મચિંત થઈ ગયા હતા. સુબોધ મનોરમા કેમ જવા નહોતી માગતી તે કાગળ તો કોઈને કહી શકાય તેમ ન હતું. સુમીબહેનના દીકરાની બદનામી તે યોતાના જ દીકરાની બદનામી એ માનતા હતા. એ કાગળે તો એમણે મનોરમાને શિખામણ આપતા કહ્યું હતું—‘જોડને આ જગે એટલે નિદા કરવાનો મસાલો મળી જાય. પથ્થર તથા હાથ આવી ગયો હોય તો કબે કાઢી લે તે જ સુર.’

જાણે એ સજાહ મનોરમાએ જીવનમા ઉતારી હોય તેમ કહ્યું. ‘મે એમને સુદા કહ્યું નથી. પિયરમા પણ કોઈને કહ્યું નથી. સુમીબહેને મારી બેચેની જાણી જઈ પૂછપૂછ કરી તોપણ મે એ વાત ટાળી છે સૌ પ્રથમ પેટ ખોલ્યું હોય તો તમારી સમજ.’

લાંબીમાને મનોરમાના આ ઉદાપણે વધુ ટૂંટી લીધા હતા. આટલી નાની ઉંમરે વહુ તરીકે આટલું ઉદાપણ કોણ બતાવી શકે? પિયરમાં જો માને મોએ આ વાત ગઈ હોય તો દીકરીના મનમા તણાઈ એ બહાર વાત કર્યા વિના ન રહે દીકરાને કારણે વગોવાય. સુમીબહેન અને તેમનું કુટુંબ. મનોરમા જે ઉદાપણ બતાવી શકી

તે પ્રમાણે ભાભીમા પણ એ હકીકત દાઝસાહેબને પણ કહેવા માગતાં ન હતાં. સન્મુખ અંગે ચેતતાં રહે એ માટે સુમીબહેનને કહેવાની ઇચ્છા એ રાખતાં હતાં. આમ દરદ છુપાવીને રોગ મટાડવાની યુક્તિ ભાભીમા શોધતાં હતાં. ભાણાભાઈ મુંબઈ જવા માગતા ન હતા તેમ ભાભીમા કહે તો દાઝસાહેબને કારણ શું આપે? તબિયત સારી નથી રહેતી તેમ તો કહી શકાય તેમ ન હતું. આજે પણ તબિયત મજાની લાગતી હતી. શહેરી જીવન એમને પસંદ નથી એ બહાનું જડી આવ્યું હતું, પરંતુ દાઝસાહેબ એને હસી કાઢ્યા વિના ન રહે. છતાં એ વિના બીજું કોઈ કારણ જડતું ન હતું. નોકરી નથી એમ તો શી રીતે કહે? બળભદ્રદાસ એ હોંશિયાર નથી માટે નોકરીમાં રાખવા માગતા નથી એમ કહે તો એમાં ય બનેલીની બદનામી થતી હતી. દાઝસાહેબ એને સ્વીકારી જાંપી ન જાય પણ બળભદ્રદાસની ધૂળ કાઢી નાખે. અને તે વખતે બળભદ્રદાસ કહે કે તમને કોણે કલું કે હું એમને રાખવા તૈયાર નથી તો શી વલે થાય? ગાડું થેલું પણ શહેરી જીવન પસંદ નથી એ એક જ તરણાને પકડી રાખવા જેવું હતું. જોકે એ ભાણાભાઈને મોઢેથી સાંભળે તો તરત એ સાંભળાવી દે, ઝખ મારવા પરણ્યો હતો? જમાઈ મુંબઈમાં મોથ મારે છે તે ખ્યાલે મનોરમાના બાપે એને પરણાવી હતી. પરંતુ એ મોરચા ઉપર ભાણાભાઈને મોકલવાની જરૂર જ ન હતી. ભાભીમાએ જોઈ લીધું હતું કે દાઝસાહેબ કોઈ વખત પોતાને છાંછિયું કરી જતા હતા, પરંતુ શાન્તાગૌરીના બોલને એમણે ક્યારે ય ઉઠાડ્યો ન હતો. એ જ રીતે મનોરમાને આડી દાલ તરીકે ધરવામાં આવે તો એને પણ એ હડસેલી મૂકે નહિ. મનોરમાની ચાલાકીનાં એ વખાણ કરતા પણ થયા હતા.

પરંતુ દાઝસાહેબને ગળે ન બિતરે તેવું કામ કરાવવું હોય

તો ગણુજીતભાઈનો ટેકો લાભીમાને ઉપયોગી થઈ શકતો હતો. એક વખત એ ના પાડી એમે તોપણ છેવટ એમને હા પાડ્યા વિના છટકો થતો ન હતો. લાભીમાએ માન્યુ કે ગણુજીતભાઈનો ટેકો જો મળી જાય તો મુશ્કેલી ટળી જાય. એમનો ટેકો ફેરી રીતે માગ્યો? લાભીમાનું મન જે રીતે અત્યાગે વિચારી ગયું હતું તે પ્રમાણે ગણુજીતભાઈ વિરોધ કરે તેની ખીક કાઢી નાખવા જેવી ન હતી. ભાણુભાઈ કોઈ જગાએ નોકરીમા ચાલી શકે તેમ ન હતા તેનો ઓછોવત્તો ખ્યાલ લાભીમાને હતો. મેટ્રિક પામ હતા એટલે કોઈ સરકારી કાર્યકર્તાની નોકરીમા દાખલ થઈ ગયા હોય તો એમાયી કોઈ કાંટો નહિ તે સાચું, પરંતુ એમા દાખલ થવાની ઉંમર વીતી ગઈ હતી. ઉંમર હતી ત્યારે પણ એ ગણુજીતરીએ એ નોકરી મુખી બહેને નહિ વિચારેલી કે ૭૦-૮૦ રૂપિયાના ટુંકા પગારમા આ મોઢવારીમા પૂરું શું થાય? અહીં પણ જો કોઈ ખાનગીમા નોકરી લાગવગને જોરે મળે તોપણ પગાર એથી વધારે શું મળે? એવી નોકરીમા અર્ધાં જૂખમગે વેડે તે કરતા આ જમીનની મિલકત ખેડે તેની થઈ જવાની હતી તો શું કામ ચોડી જમીન ભાણુભાઈને બક્ષિસ ન કરી દેવી? નાનાભાઈની અહીં આવવાની તૈયારી ન હતી. ચોથા ભાગ જેટલી જમીન પચાસેક વીધા ભાણુભાઈને બક્ષિસ કરી આપી હોય અને તે નોકર ગણી જાતે ખેડે તો મિલકત ખેડૂતો પાસે જતી બચી જાય અને ભાણુભાઈ કાયમના મુખી થઈ જાય. આ દરખાસ્ત બંધી ગીતે મારી હતી પરંતુ એ જણુનો એમા વાંધો આવી પડે તે લાભીમાને દેખાતો હતો. પહેલો વાંધો શાન્તા-ગૌડીનો આવે તેને એમ થાય કે લાભીમા પોતાની મિલકત ઓછી કરતાં હતાં જો એ ભાણુભાઈને આપી દેવા તૈયાર હતા તો પછી વેચી દઈને શહેરમા દલદાર મિલકત કરવામાં એમને પેટમાં શું

દુઃખતું હતું? નાનાભાઈ મોટા મનના હતા એટલે એ કંઈ મનમાં આણે નહિ, પરંતુ શાન્તાગૌરીનાથી આ વેડી શકાય નહિ અને તેની વહારે ચડે રણજીતભાઈ. એમને એમ થાય કે પારકા મિલકત લઈ જાય એ ક્યાંનો ન્યાય? ભાણાભાઈને અહીં શું લાગેવળગે? દાજીસાહેબનો ભાણો હોય તો એને હક ગણાય, પણ ભાભીમાને ભાણો એ તો પારકો. જો એને મળે તો પછી એ ભોગવનારા અમે નથી?

ભાભીમા આ ન્યાયનો ઇન્કાર પણ કરતાં ન હતાં. ભાણાભાઈ આમ રખડી ન ગયા હોત તો એમણે આવો કોઈ વિચાર કર્યો ન હોત. જો એમના મનમાં એવો કોઈ ભાવ હોત તો અગાઉ દત્તક લેવાનો ઇશારો થઈ ગયો હોતો. એમણે જ ના પાડી હતી. નાનાભાઈના મનમાં ક્યારેય એમણું ન આવે કે ભાભીમાને મારાથી સંતોષ ન થયો તે દત્તક લીધો એ કારણે એ ભાણાભાઈને બક્ષિસ આપવાનું વિચારતાં હતાં, દત્તક લેવાનું નહિ. અને એ જ રીતે ભાણાભાઈને મદદ કરવાની અનિવાર્ય જરૂર હતી તેમ રણજીતભાઈને વસી જાય તો એ દાજીસાહેબને ગળે ઉતારવામાં ભારે ઉપયોગી થાય. એમનો ટેકો હોય એટલે શાન્તાગૌરીનું બળ અધુરું એમણું થઈ જાય. અને એ ટેકો મેળવવા માટે ભાણાભાઈને કંઈ ઠેકાણે પાડવાનું કામ એમના ઉપર જ નાખી દેવાનું ભાભીમાને સૂઝ્યું. એમાં રણજીતભાઈને કંઈ નવાઈ લાગવાનું કારણ પણ ન હતું. બહારની કોઈ ખટપટ હોય તો દાજીસાહેબને નામે એ જ કરતા હતા.

ચોખો આંખી જોતાં ભાભીમાએ કહ્યું : ‘રણજીતભાઈ, ભાણાભાઈને શહેરનું જીવન પસંદ નથી અને મનોરમા પણ ઇચ્છે છે કે મુખર્ષ કરતાં અહીં કોઈ જગાએ એમને નોકરી મળતી હોય તો

આપણી યોથ નીચે એ સુએથી રહે.'

રણુજીતભાઈને આશ્ચર્ય નેત્રુ લાગ્યું. એમણે પૂછ્યું. 'આ તો તમારું કહેવાય. લોકો મુઠ્ઠાનો મોઢ રાખે છે અને ભાણાભાઈને ત્યાંથી લાગવું છે.'

લાભીમાએ આ પ્રત્યુત્તરની તૈયારી ગમી હતી. 'મને ૫ એ તો લાગ્યું હતું. પરંતુ ભાણાભાઈનું મુઠ્ઠાની દોડમા દોડવાનું મર્જુ નથી એ તો આપણું કયા અગત્ય છે? મુઠ્ઠાનહેનને ત્યાં તો કંઈ પારકું નથી પણ આદર પ્રમાણે મોડ ખેડવાનું એ વિચારતા દોષ એ ૫ ડહાપણુ ગણાય. આથી મને જ થયું કે એવી નોકરી મેળવી આપવાનું તમારા માટે સહેલું છે તો એમણે નાકક શુ કામ મંજાવુ પડે?'

રણુજીતભાઈનું મન મનોગમાના વિચારમા ન પરોવાય્યું હોત તો એમણે વધુ બિસટતપાસ લીધા વિના ન મૂકી હોત. પરંતુ લાભીમા જે દુઃખમાંથી મનોરમાને બચાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે જ ખીણ નજીક એ આવીને બિભા હતા તેનો એમને ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. મનોરમાનું સૌંદર્ય પહેલી ક્ષણે જ આખને લોભાવે નેત્રુ હતું અને તેમા વિકારી આંખને તો મવિગે. રણુજીતભાઈનું ધ્યાન તો એ પરણીને ચોરીમાંથી એમને પગે લાગવા આવી ત્યાં રહી ખેંચાયું હતું એવી રૂપાળી સીઓને એમણે ગ્તે વતતા પણ ધારી ધારીને જોઈ હતી. પરંતુ એમને ભોગવવાની તક ન હોય ત્યાં એ વિચાર પણ શું કરે? અને ત્યાં ત્યાં એવી તક ઝડપી ગણાય તેવી હતી ત્યાં એમણે દીકરી તરફ પુત્રવધૂને પડુ છોડી ન હતી! રણુજીતભાઈને માટે એ અજે જે વાત થતી તે ન મન્યા જેવી કોઈને લાગતી ન હતી જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા યાત્ર સાથે એમનું નામ બોડાવુ હતું તેમા ઘરકામ કાનાચાળા બાળકી

માંડી છેક છેલ્લે પાટલે પુત્રવધૂ સુધી વાતો સંભળાતી. વેવાઈ એ ખીજ દીકરી હલકા ગણતા કુળમાં નરસિંહભાઈ ને ઘેર પરણાવી તેથી એમણે પુત્રવધૂને ન તેડી અને દીકરાને ફરી પરણાવ્યો. તેમ લોક તો જાણતા હતા. એ કારણ ખરી રીતે નિમિત્ત હતું, બાકી એનું આંતરિક કારણ તો એ પુત્રવધૂએ એમને તાળે થવાની તૈયારી બતાવી ન હતી એ હતું. એવો સામનો શરૂઆતમાં મોટેભાગે પુત્રવધૂઓ કરતી હોય છે, પરંતુ ધણી નમાલો હોય કે બાપથી દબાયેલો હોય ત્યારે પુત્રવધૂઓને થાકીને સસરાને શરણે જવું પડતું હોય છે. રણજીતભાઈના મોટા દીકરા જગમોહન પિતાના હાથ નીચે જમીનનો વહીવટ સંભાળતા હોવાથી એમનામાં સ્વતંત્રશક્તિ વિકસી ન હતી અને તેથી અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાનું વ્યક્તિત્વ પણ ખીલ્યું ન હતું. આ સંજોગોમાં રણજીતભાઈએ માન્યું હતું કે પુત્રવધૂ વહેલી મોડી થાકીને તાળે થશે. પરંતુ એણે પૂરેપૂરી ટકર લીધી. ન એ તાળે થઈ કે ન એણે એ દુઃખ બહાર જણાવા દીધું. એ સામનાની શિક્ષા કરવા કુળવાન શાહીની ઢાલ ધરીને એમણે જગમોહનને ફરી પરણાવ્યો.

નવી પુત્રવધૂ—પુષ્પાને શોક્ય ઉપર પરણવું પસંદ ન હતું. પરંતુ ખીજ રીતે પણ એ લાચાર હતી. ચાર દીકરીઓના જન્મ પછી એની મા ગૂંજરી ગઈ હતી અને બાપ ફરી પરણ્યા હતા. એ ઓરમાન માને ય જે દીકરા અને જે દીકરીઓ હતી. આમ બાપને છ દીકરીઓ પરણાવવાની હતી અને ચોવીસ વર્ષની પુષ્પા સૌથી મોટી પૈસાને અભાવે કુંવારી હતી. બાપની દયા ખાઈને એ પરણી તો ખરી, પણ જગમોહને આ તૈયારી ન બતાવી હોત તો પોતે બચી ગઈ હોત તે સમજથી પરણીને આવ્યા. પછી એણે પૂછ્યું હતું: ‘બાપુજી તો તમને પરણાવવા તૈયાર થયા પણ તમે હા શું

કામ પાડી? તમને એ ન ગમતી હોત અને પડેલા હોત તો કંઈક સમજાય. પરંતુ એની બહેનને એના પિતા ગમે ત્યાં પરણાવે તેમાં એને શિક્ષા કરવાનો અર્થ હતો ?

જગમોહને સાચો જવાબ આપતા કહ્યું : ‘બાપુજીની કંઈ આગળ મારું શું આશે?’

આવા નિર્માલ્ય પતિને પગની પોતે શુ મુખી થવાની હતી તેમ પુષ્પાને એ વાતચીત વખતે વળી ગયું હતું. કેવળ આ પગલામાં જ જગમોહનનો નિર્માલ્યતા હતી એમ નહિ, બધી રીતે એ નિર્માલ્ય લાગતો હતો. જે દાહવી ચલુજીતભાઈ રહેતા હતા તે બેના જગમોહન એમનો દીકરો હોય તેમ અનુભવાને ન લાગે. એ નોકર હશે અગર બહુ બહુ તો મુનીમ હશે તેટલા મુઠ્ઠી કંપના ધેડી શકે. મોટે ભાગે બાપ કગતા દીકરો પહેલેશમા, ગોખમા અને રૂઝી-કગલીમાં ખર્ચાળ હોય છે. જગમોહનની બાબતમા એથી ઉલ્ટું હતું બાપના જીતગેલા કપડા એ પહેરતો હતો. ચલુજીતભાઈને ઘેર ગામની લાજગડ ચાલતી હોય, આગેવાનો ભેગા થયા હોય ત્યારે એમની સાથે મોલાભેર બેસવાને બદલે એ બહાર નોકરચાકર સાથે ખીરીઓ પીતો ગપ્પા હાલતો હોય પુષ્પાને એમા પોતાનું અપમાન લાગતું હોય તેમ એ ટોકતી પણ ખરી કે તમે દાઝકુબના પાટવી કહેવાય એટલે તમારે આગેવાનો વચ્ચે બેસવાનું હોય કે નોકરચાકર ભેગા’ પણ એનું કંઈ શુભ ચર્ચિણામ પુષ્પાને બેચા મધ્યું ન હતું.

ચલુજીતભાઈનો સામનો કરવાનો આવ્યો ત્યારે પુષ્પાનું આ અનુભવ માનસ ન કરી શક્યું. પ્રથમ પુત્રવધૂને વશ કરવા એમના બધા પ્રયાતન નિષ્ફળ ગયા હતા, તે અનુભવને આધારે પુષ્પા દિવર હુમલો કરતા પહેલા એમણે કીક કીક સમય લીધો હતો અને એ સમય જ પુષ્પાને હતાશ કરવા માટે ખૂંટો હોય તેમ પ્રવન વખતે

એ શરણે થઈ ગઈ. એ સંબંધ લોકોથી છાનો રહે અને નિંદાનો લોગ ન બનવું પડે તેની પણ એ પરવા કરતી ન હતી. ઘરમાં તો સાસુને બદલે એનું જ ચલણું થઈ ગયું હતું એટલું નહિ પણ કંઈ બહાર જવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે પુષ્પા અને રણજીતભાઈ જતાં હતાં. લોકોની એ નિંદા પુષ્પાની ઓરમાન માથી ન સહેવાઈ હોય તેમ એણે એને એક વખત પિયર આવી ત્યારે ઠપકા આપ્યો : ‘તેં લાજશરમ નેવે મૂકી છે તેથી મારાથી લોકોને મોં બતાવવું નથી.’

‘તમારાથી મોં ના બતાવવું હોય તેથી મારે કંઈ મરી જવું? દીકરીને ખાડામાં નાખવી અને પછી એ ખરડાય એમાં દોષ એને દેવો એ ક્યાંનો ન્યાય?’

‘હું ઓરમાન મા હતી, કંઈ તારા બાપ ઓરમાન ન હતા.’

‘સગાં કે ઓરમાન બધાં લાગ્યાર છે. મારા બાપુજી સાથે તમને પણ માળાપે જ પરણાવ્યાં હતાં ને? એ મા તો તમારાં ઓરમાન ન હતાં ને?’

‘મારાં માળાપને મેણું સારવાની તારે કંઈ જરૂર નથી. એમને નીચું જોવું પડે એવું તો મેં કંઈ આચરણ નથી કર્યું ને?’

‘મને દોષ દો છો તો મારા સસરાને કેમ કહેવાવું નથી?’

‘તારો સસરો પડ્યો ખાડામાં.’

‘એમને જોઈને તો તમે કન્યા આપી હતી. હવે એમને ખાડામાં શું કામ નાખો છો? છોકરી ક્યાં નાખો છો તે જોવું નથી અને એ ખરડાય ત્યારે એને મેણાં મારો છો. તળાવની વચ્ચે રહેવું અને મગર બેઠે વેર બાંધ્યે મને શી રીતે પાલવે? એ દુઃખે પિયર આવીને ઊભી રહું તો ય તમને દુઃખ છે કે માંડ સાપનો ભારો ઠાળ્યો હતો, તે પાછો પગ ઉપર આવીને પડ્યો.’

‘દાઝકુટુંબનું પાણી ચડયું’ લાગે છે. લાગતી નથી અને ઉપ-રથી ગાળે છે!’

‘શું કામ લાગુ ? નમાલા પતિ માથે એક તો પગલાવવી છે અને કાયમ મને પક્ષવાય એવી શક્તિ નથી, પછી વાળને મારે ઓઢવાની કે પાથરવાની? અને એ લાજ નેવે મૂકી તો ય માર્કએ મારું અપમાન કર્યું હોય તેમ મેં જોયું નથી. મને કોઈએ માન ન આપ્યું હોય તેમ જાન્યું નથી. જ્યાં જ્યાં દાઝકુટુંબનું માન છે ત્યાં સૌ મને ય માન આપે છે પાછળ એ ગમે તે બોલતા હશે, મોઝે કોઈ મને કહેવાની હિંમત કરતું નથી અને મને આ મિત્રાય બીજી રીતે મુખી કરવાની પણ કોની તૈયારી છે? જો મારી નિંદાની પડી છે અને હિતની પડી નથી, તેમની કૃપાની મને ય શી પડી છે?’

‘આ બધું નપાક સસરાએ ગીબવ્યુ લાગે છે.’

‘માણસને એતું દુઃખ શીખવે છે તે બીજું કોઈ શીખવતું નથી.’

‘મને તારા બોધની કંઈ જરૂર નથી.’

‘હું ત્યારે ક્યાં બોધ આપવા નવરી ય છું? તમે વાત કાઢી ત્યારે મેં કહ્યું.’

‘હું વાત ન કાઢું તો કોણ કાઢે? બીજાને નિંદાનો ગ્સ હોય એટલે પાછળ બોલે. પણ મારું અંતર દાઝતું હોય એટલે મોંએ જ કહું ને?’

‘તમે અંતરથી કહ્યું, તો મેં અંતરથી જવાબ આપ્યો. હું છાશ લેવા જવું અને દોષ્ટી મતાડવામા માનતી નથી. હું મુખી જ અને મને એ સબધની શરમ પણ આવતી નથી.’

આવી નફરત દીકરીને શું શિખામણ આપવી તેમ ધા ખાઈ

છતાં મા ચૂપ થઈ ગઈ. મનમાં પસ્તાઈ પણ ખરી કે એકખીજની મર્યાદાનો પડદો મેં વળી ક્યાં તોડી નાખ્યો? એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પુષ્પાએ પિયર આવવાનું ઓછું કરી નાખ્યું અને માને પણ એને તેડાવવાનો વિવેક કરવાનું જરૂરી રહ્યું ન હતું.

ભાભીમાથી આ બધું અજાણ્યું ન હતું. એમણે પોતાને સીધું કહેતાં જીલ ઊપડતી ન હતી. એ દાજીસાહેબ સમક્ષ પોતાનો અણગમો પ્રદર્શિત કરતાં હતાં. ‘ગામમાં તમારું વેળું એ ઉધામતા નથી અને તમે જ એમને કંઈ ન કહો તે કેવું વિચિત્ર કહેવાય? દાજી-કુટુંબ માટે પણ એ નીચાજોણું કહેવાય.’

દાજીસાહેબે ધીમેથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો : ‘કેમ જાણ્યું મેં એમને નહિ કહ્યું હોય?’

‘મને તમે કેઈ દિવસ વાત તો કરી નથી!’ આશ્ચર્ય પામતાં ભાભીસા બોલ્યાં હતાં.

‘આ ઓછો મારે માટે નિંદાનો વિષય છે કે બિનજરૂરી કહેતો ફરું.’

‘મને કહેવામાં પણ બિનજરૂર માનો છો?’

‘હા.’

‘હું તમને આ નિંદા માટે કહું છું એમ જ એનો અર્થ કરો છો ને?’

‘ના, તમને દુઃખ થાય છે માટે ન છૂટકે કહો છો.’

‘એમ સમજો છો તો પછી મને કહ્યું કેમ નહિ?’

‘તમને ગળે નહિ ઊતરે એ ગણતરીએ.’

‘હું શું એવી અણુધ છું?’

‘જેમ અણુધને ગળે ન ઊતરે તેમ જેમની માન્યતાઓ દૃઢ થઈ ગઈ હોય તેને પણ એની વિરુદ્ધની વાત ગળે નથી ઊતરતી.

આ બાબતમાં સામાન્ય રીતે આપણી માન્યતાઓ દર ચર્ચ ગયેલી છે.’

‘એ રૂઢ ચર્ચ ગયેલી છે એટલે તો સમાજમાં નીતિ જગતમાં રહી છે.’

‘એ હું કબૂલ કરું છું. પણ એ રૂઢતાને લીધે એ નીતિ ન પાળી શકેલાને આપણે મમલો શકતા નથી.’

‘એમાં શું ધૂળ સમજવાનું છે?’

‘આ જ કારણે મેં તમને વાત કરી ન હતી. ગળુજનભાઈએ કહ્યું કે આ બાબતમાં હું લાચાર છું. મારું મન એટલું બધું નિર્બળ છે કે આ પતન સમન્યા છતાં એમાંથી હિંગરી શકતો નથી.’

‘એમાં એમણે નવું શું કહ્યું? લાચાર કહીને છટી પડ એ કેમ સાહે? લાચારી મટે તે જ આમલ ગખવો લોઈએ.’

અને પુત્રવધૂ સાથે એમનો સંબંધ શરૂ થયાની વાત ભાભી-માને કાને આવી ત્યારે એ હંછેડાઈ પડ્યા હતા. ‘આજ મુખી એ બહાર રખડી ખાતા હતા તે માફ થયું, પણ દીકરી તૂલ્ય પુત્રવધૂને બ્રહ્મ કરી એ તો આપણે સૌને માટે હાંચન ગણાય.’

દાજસાહેબ: ‘હું માતું છું કે હવે એમનો રવેચડાચાર ચિર થશે.’

‘એટલે?’

‘બહાર રખડવામાં એમનું મન લટકતું રહ્યું તે હવે એકમાં પગેવાશે.’

ભાભીમાંથી આ સાંભળ્યું ન ગયું હોય તેમ એ બોલી ગઈયાં હતા: ‘એમને તો એમને પણ લગવાન તમને પણ માફ નહિ કરે. પુત્રવધૂમાં મન લટકતું ચિર થશે તે જીવતા કીડા પડ્યા જેવું કુકર્મ કે ખીટું?’

‘એની શિક્ષાતી મને ખબર નથી, પણ આ પરિણામ આવતું

જોઈએ તેમ મને લાગે છે. બ્રષ્ટાચાર એ જો ખરાબ હોય તો એ આચાર એક જગાએ સ્થિર થાય એટલો પણ સુધારો જ ગણાય.’

‘ધૃતરાષ્ટ્ર જેમ દુર્યોધનના વર્તનમાં અંધ હતો, તેમ તમને પિત્રાર્થ ભાઈના વર્તનમાં અંધાપો આવ્યો છે તેમ કહું છું તો માફ કરજો.’

‘માફ કરવાનો સવાલ જ નથી. એની હું ચર્ચા કરવા માંગતો નથી. આ તો તમે વાત કાઢી ત્યારે મારે એટલું ય કહેવું પડ્યું.’

ભાભીમાથી આઘાત ન વેઠાયો હોય તેમ એ ચૂપ થઈ ગયાં. દાઝસાહેબના સ્ફટિક જેવા ચારિત્ર્યનાં એ સાક્ષી હતાં એટલે એમની એ વિચારસરણીથી એ ગેરમાર્ગે દોરવાઈ ન ગયાં. બાકી શંકા થયા વિના ન રહે કે આવા વર્તનનો જે બચાવ કરે છે તે પોતે પણ આચારમાં ઢીલા નહિ હોય તેમ કેમ માનવું? પરંતુ ગમે તેટલી આઘાતજનક પરિસ્થિતિ પણ સમય વહેવા સાથે સહ્ય બનતી બન્ય છે અને આઘાત આપનાર પાત્રો એપરવા બની વર્તન ચાલુ રાખે છે ત્યારે એ વિષય નિંદા રસ પણ ગુમાવે છે. રણજીતભાઈ અને પુષ્પાના સંબંધમાં પણ એવું બનતું ગયું હતું. બંને પોતાનો સંબંધ છુપાવતાં ન હતાં એટલું જ નહિ, પણ જાણે પતિપત્ની હોય તેવા હક્કથી વર્તન કરતાં હતાં. એનું એક પરિણામ દાઝસાહેબે ભાખ્યું તે આવ્યું હતું કે બીજા જે સ્ત્રીઓ સાથે એમનું નામ ગવાતું હતું તે બંધ થઈ ગયું હતું અને કોઈ નવી સ્ત્રી સાથે એમનો સંબંધ જોડાયો ન હતો. પરિણામે, ભાભીમાએ ભાણાભાઈની સહાય અંગે વાત કરી ત્યારે એમની લોલુપ નજર મનોરમા ઉપર ઠરી હતી તેનો એમને ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. મનોરમા મહેમાન હતી તે કારણે એના રૂપને એમણે લોલુપ નજરે જોવા સિવાય બીજો વિચાર કયો ન હતો. પરંતુ એ આશ્રિત બને તેવા એના સંબંધો

હતા તેનો ખ્યાલ આવી જતા એમની ભુદ્ધિને પાખો આવી હતી. લાભીમા એમનો સાથ મળતો કે નહિ તેનો વમવમો મેવતા દતા, તેને બદલે એ તો એમના પક્ષમાં ભેગી ગયાં હોય તેવી ગિચ્છિતિ ચર્ચ હતી.

લાભુભાઈ નિકટતમ હિતેચ્છુ હોય તેમ એમને ભામીમાને સલાહ આપવા માડી : ‘૫૦-૭૫ ની નોકરી લાભુભાઈને અપાવવી એ તો રમત વાત છે. દાંડુકુળતુ પુખ્ત પગવાયું નથી કે જગા હોય અને કાર્ક ના પાડે. પગંતુ આ મોઘવાગીમા એમા પૂરું શું થાય ?’

લાભીમાને યજ્ઞ એ વિચાર આવ્યો હતો એટલે એમા મુગ પુરાવતા બોલ્યા : ‘એ તો હું ય સમજું છું, પણ એ વિના ખીને ઉપાય પણ શો છે ?’

‘ઉપાય તો છે ..’ બોલ્યોને અટકી જઈ રહ્યોભાઈ મૂંગા રહ્યા.

‘શો ઉપાય છે ?’

‘ઉપાય છે પણ નથી એમ જ માનો ને.’

‘તમે ય અવળવાણી જેવું બોલો છો.’

‘સવળવાણી ઘણી ય બોલવી હોય પણ ચોમેરનો વિચાર કરવો જોઈએ.’

‘ચોમેરનો વિચાર કરીને કહો.’

‘ચોમેરનો વિચાર આવતા અટકી ગયો. વાત બહાર જાય અને કાર્ક અર્થને અનર્થ કરે તો ઘરમાં વિખવાદ પેસે વિખવાદ ન પેસે તો ય મન હિંચા થાય અને માગ વિગે જોગમમ થાય.’

‘વાત બહાર નહિ જાય.’

વાતને પાછી કરવા રણજીતભાઈએ ખેંચનાં દ્યુ : ‘દાંડુ-

દુઃખ થાય તેવું માગ્યું કશું ન થાય.

ગણુજીતભાઈ લાંબીમાના માનૃત્વને પામી જતા એને પ્રશ્ન કરતા બોલ્યા : ‘નાનાભાઈ તમારી ઇચ્છાને કાઈ પણ બેાગે ન સંતોષે તેમ હું માનતો નથી.’

‘નાનાભાઈ તો મારે માટે જીવ આપે, પણ શાન્તાગૌરી...’

‘દુનિયામાં દરેકને રાજ કરી શકાતા નથી આને ને આને એણે કંઈ કરવું છે. લાંબા ગાળાની યોજના કરવાની એટલે શાન્તાગૌરીના હાથ પણ દેઠા પડે !’

પ્રકરણ અગિયારમું

શાન્તાગૌરીનો ભ્રમ ભાંગ્યો

દાઝસાહેબને આવકાર આપતાં શાન્તાગૌરીએ કહ્યું : ‘કિંકેટ-મેચનું’ નિમિત્ત છે એટલે તમે આવ્યા વિના નહિ રહો તેમ મેં માન્યું હતું.

‘ભાલીમાને એ નિમિત્તની જ ખબર છે. મેં એમને કહ્યું નથી કે જાદુ જોવા જઈ છું.’ દાઝસાહેબ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે કટાક્ષમાં બોલતાં હસ્યા.

‘શાનો જાદુ?’ આશ્ચર્ય પામતાં શાન્તાગૌરીએ પૂછ્યું.

‘તમે અને નાનાભાઈએ શરૂ કર્યો છે તે.’

‘અમે જાદુ શરૂ કર્યો છે!’

‘ત્યારે કોણે મેં શરૂ કર્યો છે?’

‘કંઈ સમજ પડે તેવી તો વાત કરો.’

‘વાત તો તમારે મને સમજ પડે તેવી કરવી જોઈએ. ભાઈ તરીકેનો સંબંધ તમે લોકોએ અમારી સાથે કાપી નાખ્યો તેનું કારણ?’

‘દાઝસાહેબ! તમારી અવળવાણીમાં મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી! ભાઈ તરીકેનો સંબંધ અમે કાપી નાખીએ અને તે થ કેટલા લોકોનાં પુણ્ય કર્યા હોય ત્યારે તમારા જેવા મોટાભાઈ મળે તેમની સાથે! અને તે થ વાત તમે ભાઈને ઘેર પ્રેમપૂર્વક આવીને

કરે છે ।’

‘હું તો આવું જ શુ કામ ન આવું કેમ લાઈ ન જાય કાપી નાખ્યો નથી અને તમે કાપી નાખ્યો તો ય એવી જ કાપી નાખીશ એમ ના માનજો.’

બે હાથ લેડતા શાન્તાગૌરી બોલ્યા : ‘આ અવગણનાની અમ-જવાનું મારું ગળું નથી.’

મીઠી વાત ઉપર આવતા દાદામાદેએ પઠ્યું : ‘તમે લોટો હવા લગખીને છવો છો ? એ કિમિયા સગકરને બનાવો તે એ પર-દેશથી લાખો દન અનાજ મંગાવવાની હાડમારીમાથી કાગરી વળ્ય.’

વાતને પામી જતા શાન્તાગૌરી હસતા હસતા બોલ્યા : ‘ચેઘથી હમણાના પૈસા નથી મગાવ્યા તે માટે પૂછો છો ?’

‘હમણાના એટલે ખામ્મા તણ માસથી.’

‘એનો આરો અર્થ તમે કયો એવી લે અમને ખમજ દોન તો ખુલાસો પણ કરત મે તો માન્યું કે વધુ ખર્ચનું કાર્ડ ઓડીટ લે, ખર્ચ ઘટે એનું ઓડીટ લેના તો દાદામાદેએને જ લેયા.’

‘કાર્ડ વખત લિસામમા બૂલ ચર્ચિ હોય તોપણ ખર્ચ ઘટેનું દેખાય અને તેથી ઓડીટની નજરે ન લેવાય તો બૂલ પડાય નહિ.’

‘હમણાની વધીલાન આગી ચાલે છે અને ખર્ચ જતા ખચત થાય તેવું બન્યું છે.’

‘એનો અર્થ તો એ કે તમે ઓડીટ લીધું છે અને નાના-લાઈ તરફથી આ ખુલાસો મળેલો છે એમ માની લઉં છું.’

‘ખોટો ખુલાસો ચલેલો છે એમ માનો છો ?’

‘તમે એને સાચા માન્યો છો ?’

‘તમારા લાઈ જુઠું જોલે તેમ હું ચી રીતે માનું ?’

‘માણસને મોહિની ચઝ થાય તે પછી એવું કંઈ તો નવાઈ

ન ગણાય. ’

‘ પણ એમ કરવાનું કારણ ? ’

‘ મોટાભાઈ જે પોતાની દરખાસ્ત માન્ય ન રાખે તો એમની પાસેથી રકમ મંગાવવાનું બંધ કરવું. ’

‘ પણ ખર્ચ એનું એ છે, પછી આવક ન વધી હોય તો એ પૈસા લાવે ક્યાંથી ? ’

‘ એ તો મને શી ખબર પડે ? ’

‘ એટલે વકીલાતમાં આવક વધી નથી એમ તમારું કહેવું છે ? ’

‘ મારું શું, વકીલાતના ધંધાને જેને અનુભવ કે ખ્યાલ હોય તે દરેકને એમ જ લાગે. આ ધંધો એવો નથી કે જેઠામાં નદી સૂકી હોય અને અષાઢમાં ઓચિતું પૂર આવીને કાંઠા છલકાઈ જાય. ’

શાન્તાગૌરીને દાજીસાહેબની આ દલીલે વિચાર કરતાં કરી મૂક્યાં. પરંતુ નાનાભાઈ દર મહિને વધુ રૂપિયા લાવતા હતા તે પણ સાચું હતું. એ કોઈનું દેવું કરીને લાવે તે પણ શાન્તાગૌરીના માન્યામાં આવતું ન હતું. વળી પોતાની સમક્ષ એ જૂઠું બોલે તે પણ એ કદપી શકતાં ન હતાં. દાજીસાહેબને કોઈ પણ વાતમાં શંકાની નજરે જોવાનો સ્વભાવ હતો તે પણ એમની જાણ બહાર ન હતું. પરંતુ એમની શંકા મોટે ભાગે સાચી પડતી હતી એટલે એનો ધનકાર કરવાની પણ શાન્તાગૌરી હિંમત કરતાં ન હતાં.

એમને દીગ્ધામાં પડેલાં જોઈ સખળ દલીલ શોધી કાઢતાં દાજીસાહેબે પૂછ્યું : ‘ કામ વધ્યું તેમ નાનાભાઈ કહે છે ને ? ’

‘ હા. ’

‘ તો એ પ્રમાણે એમને ચાલતા કેસની તૈયારી કરવાની પણ વધી હોય ને ? ’

‘ હા. ’

‘તો એ પહેલા કરતા પેર વડુ તૈયારી કરે છે ?’

શાન્તાગૌરીની રડીમડી શકા હવે નિર્મૂળ થઈ ગઈ. નાના-ભાઈ એવા વધુ કામમા પડેવાયેલા જોવા મળતા ન હતા. ઊંચડ, સવારના પહોંચા ઊપા વાચવામા એ જંટલો વખત ગાળતા તેના કરતા વધેા હતો. દાઝસાહેમની બુદ્ધિ ઉપર વારી જતા એમણે કહ્યું : ‘તમે જો વડીલ થાય હોત તો ...’

શાન્તાગૌરીને આગળ બોલવા દીધા વિના દાઝસાહેમે કહ્યું : ‘વધારે જુઠાણુ ઠોટે બાધ્યુ હોત. મને તો પહેલેથી વડીલાત તગ્ન નફગત છે. નાનાભાઈને એલએલ.બી. કનવેશુ તે વડીલાત ફટવા નહિ, પણ જાહેરજીવનમા પહેલા મોટા ભાગના વડીલો છે અને દેશની વડીલાત એમણે સારી જી હતા એટલે એ પાત્ર ભવિ'યમા નેતા થાય એ મહેચ્છા હતી પરંતુ નાનાભાઈને એ મહેચ્છા મારફત ન આવી અને શહેરમા રહેવા વડીલાતનુ શરૂ કરી લીધું. વડીલાત ખાસ આવતી નથી હતા એ પત્નીને છેતરે છે, તે પાછો વડીલ હોત તો એ શુ ન કરે ? વેઢ, વડીલ અને વેમ્યાને સગા ગણ્યા છે તે અનુભવ વગર તો ન જ હોય ને ?’

વડીલો તગ્નનો દાઝસાહેમનો પૂર્વગ્રહ શાન્તાગૌરી જાણતા હતા એટલે આકરા પ્રહારથી એમને આશ્ચર્ય થયુ ન હતુ. નાના-ભાઈ એ એમનાથી કંઈ છુપાવ્યુ હતુ તેમ વસી ગયું અને તે દાઝસાહેબ ગોધી કાઢ્યા વિના નહિ રહે તેની પણ એમને ખાતરી હતી અને તેને ટેકા આપ્યા દાઝસાહેમના મૂચને : ‘આ વાત હમણું આપણી ખેતી વચ્ચે જ ગમજો ?’

દાઝસાહેબ આનાસ્તાથી પગવારીને માગના શુરંગત ક્લગમાં ઊપડી ગયા. આ પહેલી જ વાર ત્યા જતા હતા એવું ન હતું. દરેક વખત અમદાવાદ આવે ત્યારે કવજના એક આટો એ માર-

વાનું ચૂકતા ન હતા. નાનાભાઈના જે મિત્રો હોય તેમની સાથે વાતચીત કરતા અને નવાજૂતી જાણી લેતા હતા. નાનાભાઈ વિષે એમને કંઈ શંકા રહેતી અને સી.આઈ.ડી. તરીકે એ કલ્પમાં જતા એવું કંઈ ન હતું. પરંતુ જેમની સાથે પરિચય હોય તેમને મળવાનો અને સંબંધ તાબે રાખવાનો જમીનદાર તરીકે દાઝકુટુંબમાં જે સંસ્કાર હતો તેને વશ વર્તીને એ સૌને મળતા હતા. એમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થાય તે માટે વરસે-એ વરસે એ મોટી ઊંધિયા પાટી રાખતા અને નાનાભાઈ એમના બધા મિત્રોને લગ્નપ્રસંગ હોય તેમ આગ્રહ કરીને લઈ જતા. ઊંધિયું તો નિમિત્ત, બાકી સાંજે જમણુવાર એ મુખ્ય કાર્યક્રમ રહેતો. વળી દાઝસાહેબ એમના મગ્ગકબોર સ્વભાવને લીધે ધ્યાન ખેંચતા અને છાપ પાડતા એટલે સૌ નાનાભાઈને કહેતા : ‘ ગામડે આવી પાટીઓમાં જવાનું અવારનવાર બને છે, પણ અહીં જેટલી મઝા આવે છે તેટલી બીજે નથી આવતી અને તેનો બધો યશ દાઝસાહેબને છે. ’

આમ દાઝસાહેબે પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું એટલે કલ્પમાં એ જતા ત્યારે નાનાભાઈના મિત્રો રમત છોડી એમની સાથે એક ટેબલ ઉપર એકઠા થઈ જતા હતા. વળી વરસમાં એકાદ વખતથી વધારે એ ભાગ્યે અમદાવાદ જતા હતા એટલે લાંબે ગાળે મળ્યાનો આનંદ સૌના ચહેરા ઉપર જોવા મળતો હતો. એ કલ્પમાં ગયા ત્યારે નાનાભાઈ ત્યાં ન હતા. એમના મિત્રોને પૂછ્યું : ‘ કેમ લાઈ જણાતા નથી ? કોર્ટના કામમાં ફૂંચેલા છે કે શું ? ’

‘ દરબાર અત્યાર સુધી કોર્ટમાં ગોંધાઈ રહે તેમ બને ખરું ? ’

‘ કામ હોય તો ગોંધાઈ રહેવું પડે. ’

‘ કામ તો જેમને હતું તે પણ બગાસાં ખાતા થઈ ગયા છે, તો પછી દરબારને એવી ઘડાપીડી શું કામ હોય ? ’

‘હું તો માનુ છું કાયદા વધે તેટલા વકીલોને વધુ ઘી-કેળા’

‘આ તો એવા કાયદા વધે છે કે જેમા મરકાગી અમલદારોને જ ઘી-કેળા થાય. પરમીટો અને લાયસન્સોનો આ યુગ છે. વકીલો અત્યારે મોટા ભાગના માખો મારે છે.’

દાઝસાહેબે તુકો લગાવતા કયું. ‘તમે દોઢો પાણુ દૂ ઢમ માનું ? અમારા ગામના નરસિંહભાઈને તો તમે બધા નામથી ઓળખતા હશે જ’

‘એવા કોચેસી વકીલોને ઘી-કેળા છે એ વાત સાચી લોકો સત્તાથી અંજનય છે અને અમલદારો પણ નોકરીની સલામતી અને ઉપલી શ્રેણી લાલચે કોચેસી આગેવાનોની ખુશામન કરતા થઈ ગયા છે. પગિણામે, જે વકીલો કોચેમી છે અને તેમા ય જે કોચેસના આગેવાનો છે તેમની લાગવગ પછાચે એ ગાનુનરીએ અમીનો એમને ઢેસો આપે છે એનો લાલ લઈ એ ચીંગી નાખે તેવી આકરી ફી પાણુ લે છે. બાકી બીજા વકીલો તો ઓટમા જ નાવદ કરે છે.’

નાનાભાઈની ગેરહાજરીનું કારણુ ગોઘતા એકે પૂછ્યું : ‘તમે આન્યા છો તે નાનાભાઈને ખબર તો છે ને ?’

‘મેં લખ્યુ જ નહોતું કે હું આવવાનો છું.’ દાઝસાહેબ આમ તો આગળથી લખીને આવતા હતા. નાનાભાઈએ માન્યું હતું કે પત્ર નથી એટલે એ આવશે નહિ. નાનાભાઈ ન જાણે તે માટે જ એમણે લખ્યું ન હતું. શાન્તાગૌરી સાથે એમની ગેરહાજરીમા પ્રથમ એ વાતચીત કરી લઈ ઘેરથી પૈસા મંગાવતા ન હતા તે ભેદ જાણી લેવો હતો. એમનું અનુમાન એવું હતું કે નાનાભાઈએ પોતાની ઉપર એહનું દણાણુ લાવવા શાન્તાગૌરીને પોતાના પક્ષમા લીધાં હશે અને જમીન વેચવાની દરખાસ્ત ન ગ્રીકરે ત્યાં સુધી અમારે ઘરની ગકમ જોઈતી નથી તેમ દરાવ કર્યો હશે. શહેંગા

વસવાટને લીધે શાન્તાગૌરીનું માનસ જો બદલાયું હોય તો છ દીકરીઓની મા તરીકે એની શી જવાબદારી હતી તે ખ્યાલ આપી દાજીસાહેબ એમને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા માગતા હતા. પરંતુ અહીં આવીને એમણે જોયું તો શાન્તાગૌરી ખુદ અંધારામાં હતાં. દાજીસાહેબનું કામ એથી સહેલું બની ગયું હતું. એ પામી ગયા કે શાન્તાગૌરીના વિચારો બદલાયા ન હતા અને નાનાભાઈના પક્ષે નહોતાં એટલે એમને સાચી વાત કરવામાં આવી ન હતી. નાનાભાઈએ ઘેરથી રકમ ન મંગાવવા માટે જ કમાણી વધી હતી તેવો ભેદ જાણે કર્યો હતો તે શોધીને શાન્તાગૌરી સમક્ષ મૂકતાં દાજીસાહેબનું કામ સહેલું થઈ જવાનું હતું.

ક્રિકેટ-મેચના નિમિત્તે શાન્તાગૌરીએ જેમ દાજીસાહેબને આવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, તેમ એ પણ પોતાની ગણતરી લઈને આવ્યા હતા. નાનાભાઈને હવે લાંબો વખત શહેરમાં વસવા દેવા તે જોખમ હતું. કદાચ પોતાને લીધે હાલ એ જમીન વેચી ન શકે તેમ બને, પરંતુ શહેરનો આજનો મોહ ઉત્તરોત્તર વધતો ચાલે તો પોતાની હયાતી બાદ હવેલીની હરાજ કરતાં નાનાભાઈ અચકાય નહિ. દાજીસાહેબ શહેરના વિરોધી ન હતા, પરંતુ કુટુંબનાં મૂળિયાં વતનમાં-ગામમાં રહેવાં જોઈએ અને ડાળીઓ લલે શહેર સુધી લંગાય. પરંતુ ડાળીઓ માથાભારે થઈ મૂળિયાંને જમીનમાંથી ઉઠાવી નાખે તેવી જ થઈ પડે તો એને કાપી નાખવી જોઈએ અને પૃથ્વીને હલકું કરવાથી એનું હિત થાય તેમ એ માનતા હતા. આથી નાનાભાઈને વડીલાત બંધ કરાવીને ઘેર લઈ જવાની યુક્તિ શી રીતે પાર પાડવી તે મિશન લઈને અમદાવાદ આવ્યા હતા.

કોર્ટનું કામકાજ બંધ થઈ ગયું હતું અને ક્ષણમાં આવનાર લગભગ બધા આવી ગયા હતા એટલે એક જણે કહ્યું : ‘નાના-

1. લાઈ બહાર નીકળી ગયા હોવા લેઈએ.’

1. ખીન્ને: ‘હમણાના એ કવચમા આવે છે પણ ઓછા.’

1. દાજસાહેબ ‘એમને કામ ઓછું’ હોય તે તો કવચમા વધુ આવે.’

‘નાનાલાઈ પાનાં રમવાના નહિ એટલે લાગેા વખત તો આમે ય રોકાતા ન હતા. ગેડમિગ્ટનની બેચાર રમત રમીને એ પેર વિદાય થઈ જતા હતા.’

દાજસાહેબને આનંદ થયો કે પાનાનો જુગાર ન રમવાનો સંસ્કાર નાનાલાઈ એ સાચી રાખ્યો હતો.

દાજસાહેબને લેઈ તો જવાબ એકે વળી ઉચ્ચાર્યો: ‘રમત તો ફીક, પણ દગ્બારનું ચિત્ત હમણાનું’ વડીલાતમા પણ લેઈએ તેટલું દેખાતું નથી.’

ખીન્ને: ‘કામ ખાસ ન હોય ત્યારે દગ્બારનું એવું જ માનસ થાય’

ત્રીજે: ‘એમને કામ ન હોય તેની ચિતા કયા છે? દાજસાહેબની હવેલી કયા ઓછી સધ્ધર છે?’

‘એ તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ. પરંતુ એમને ચટપટી થઈ લાગે છે કે કંઈક ધધો કગ્વો લેઈએ’

‘દરબારના સ્વભાવમા જ વળી ળ્યા ધધો છે? આમ તો હોશિયાર છે, પહેલેથી ચિત્ત દઈને વડીલાત ફરી હોન તો ધધો શોધવાની જરૂર જ ન રહેત.’

દાજસાહેબ: જમીનના કાયદા આગ્યા એટલે હવેલીની આવક કયા મુખી સલામત રહેવાની હતી? એ આવક લવિષ્યમા બંધ થાય તે પહેલા ધધો શોધી લે નો દીર્ઘદિટિ રહેવાય.’

‘પણ આ તો અમદાવાદ છે. દગ્બાર જેવા ગાદશાહી સ્વભા-

સટો શંખદ પડતાં દાઝસાહેબને મેચનો રસ ઊડી ગયો. નાના-ભાઈ રમી જેવો જુગાર ન રમે અને ખીજ બાજુ સટો કરે એ તો નસીબની જ બલિહારી કહી શકાય! મેચમાં વખતસર પહોંચાય તેમ એ ઘરેથી નીકળ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં જવાને બદલે એ ઘરની મેચ ખેલવા શહેર ભણી ઊપડી ગયા. કોઈ ક્ષેત્રમાં એમનો ઓળખીતો ન હોય તેમ ભાગ્યે બને. ત્રણ વર્ષ ઉપર શેર બજારના એક દલાલ ગામમાં એક જન આવેલી તેમાં આવ્યા હતા. ગામના નગર-શેઠ ગણાય તેમને ઘેર જન આવેલી એટલે થોડા પ્રતિષ્ઠિત જન-યાઓને હવેલીમાં ઉતારવાની વ્યવસ્થા શેઠે કરી હતી. દાઝસાહેબનો સ્વભાવ પૂછપરછવાળો એટલે શેઠ આવ્યા તો નાખો વખારે તેમ ખીજના મહેમાન હોય તોપણ એ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખતા ન હતા. હવેલીમાં આગતાસ્વાગતા તો થાય જ, પણ દાઝસાહેબ અજાણ્યા હોય તેમની સાથે ઓળખાણ કરતા અને આત્મીયજન હોય તેવો ઉમળકો બતાવતા હતા. પરિણામે, જતી વખતે દરેક મહેમાન આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર આવવા આમંત્રણ આપતા હતા.

એ આમંત્રણ અત્યારે દાઝસાહેબને ઉપયોગી થઈ પડ્યું. એમણે ઘરનું ફેકાણું આપ્યું હતું, પરંતુ એ યાદ નહોતું, પેઢીનું જ યાદ હતું. એ ત્યાં ગયા ત્યારે શેઠ આવ્યા ન હતા પણ પેઢી ઊઘડી હતી. દાઝસાહેબનો દેખાવ એવો દેહકર્મી હતો કે અજાણ્યા મુની-મોએ શેઠ નથી એટલું કહીને અટકી ન ગયા. ગાદીએ એસાડ્યા અને કામ અંગે પૂછપરછ કરી. શેઠને સ્નેહી તરીકે મળવાનું કામ-કાજ હતું તેમ કહી દાઝસાહેબ બજારમાં કેવી તેજમંદી ચાલતી હતી તેની પૂછપરછમાં પડી ગયા. શેઠે અણધાર્યા એમને જોતાં આનંદ વ્યક્ત કરતાં સામેથી કહ્યું: ‘હવે તો તમારે પણ અમારા ધંધા જોડે વ્યવહાર બંધાયો છે.’

પોતે અજ્ઞપણ નથી તેવો દેખાવ કરતા દાદામાદેવ બોલ્યા :
‘ નાનાભાઈ આ ધંધામાં ઓઝીવતી લેવેય કંઈ છે એમ જાણ્યું
એટલે મને થયું તમને મળું તમે આ ધંધામાં અનુભવી એટલે
ખ્યાલ તો આવે કે કેવું બજાર ચાલે છે. ’

ગૃહ : ‘ મને તો ખબર નહિ કે એ તમારો નાના ભાઈ થતા
હશે, પરંતુ તમે તે દિવસે કહેવું કે નાનાભાઈ ત્યાં વડીલાન કરે
છે એટલે એમને નામે શેઠની ખરીદીવેચાણ દવાન માગ્યન આવવા
લાગી એટલે ઠાઈ નવો ધગક પ્રવેશે ત્યારે સામાન્ય રીતે દલાલ
સાથે અમે પૂછપૂછ કરી લઈએ. આ ધંધામાં તેજ દોષ ત્યાં મુઠ્ઠી
કંઈ વાધો નહિ પણ મદી આવે ત્યારે માર ખાવાની તાકાત ન
હોય તો દલાલને માથે જોખમ આવે. સદર વડીલાનુ જોઈને કે જી
પેંછ વડીલ આ ધંધામાં આવે તો માર ખાઈએ. એ દલાલ તો
તમને ઓળખતા નથી પણ એણે વિગત આપી એટલે મેં એને
સધગતાનો ટેકો આપ્યો—એમની બાહેબલાલી મેં નજરે નહોતી
જોઈ છે. ’ અને ધંધાનો ખ્યાલ આવતા હોયું : ‘ હમણાં તેજ છે
એટલે નવાસવા નિશાળિયાને પણ હમાણીના દલાલ છે ’

શેઠે ઘેર જમવા આવવાનો આગ્રહ કર્યો પણ પોતે આજે જ
ગામ પાછા જવાના હતા તેમ બહાનુ કાઢીને દાદામાદેવે વિદાય
લીધી. શેઠને કે મુઠ્ઠી એવો જ ખ્યાલ બાધેયો. મલો કે નાના-
ભાઈ શેરનો ધંધો કરતા હતા તે એમની જાણમાં હતું અને એમાં
એમની સંમતિ હતી.

ગમતના લય સમયે પોતે જમવા આવે તેમ દાદામાદેવ
શાન્તાગૌરીને કહીને ગયા હતા, પણ એમને વહેણ આવેલા નેઈ
એમણે પૂછ્યું : ‘ ગમતમાં રસ ન પડ્યો કે શું ? ’

‘ હું મેં જોવા ગયો જ નથી. ’

‘કેમ?’

‘કેમ તે તમને જ આટલા મહિના બિંધ આવી શકે...’

વાતનો દોર પકડી લેતાં શાન્તાગૌરી બોલ્યાં: ‘મારી રાતે બિંધ જ બિડી ગઈ હતી.’

‘મને જો આવી કંઈક ગંધ આવી હોત તો હું આટલા દહાડા ધીરજ ન ધરત. પરંતુ મેં તો માનેલું કે ધણીધણિયાણીએ એક થઈને મારા સામે જંગ માંડ્યો છે, તો ભલે એ લડીને મને હરાવે.’

‘એવો જંગ માંડવાની એમની તાકાત હોય તો તમે રૂબરૂ જ આવ્યા છો, ફેંસલો ન કરી લે. પરંતુ એવી કોઈ તૈયારી નથી એટલે પત્ર લખ્યો અને હું એમાં સંમતિ નહિ આપું તેમ માનીને મારાથી છાનો.’

‘આજે જે જંગ માંડ્યો છે તેના કરતાં મારી સામે માંડ્યો હોત તો વધારે સારું થાત.’

‘શો જંગ માંડ્યો છે?’

‘તમે શું કલ્પો છો?’

‘હું અત્યાર સુધી કંઈ સમજી નહિ તેથી ઠોઠ ગણાઉં. કલ્પીને વળી શું કામ નપાસ થાઉં?’

‘તમે કલ્પો તો નપાસ જ થાઓ.’ અને દાખલો આપી આંચકો આપતાં ઉમેયું: ‘નાનાભાઈ દારૂ પીએ તેમ તમે માનો?’

‘દારૂ!’ શાન્તાગૌરીના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

‘આ તો હું તમને દાખલો આપું છું. દારૂ એમણે નથી પીધો.’

‘મને તમે ખોટી ભડકાવી મૂકી.’

‘જાણશો ત્યારે ખોટાં ભડકાવ્યાં હતાં તેમ નહિ કહો.’

‘એટલે?’

‘દારનાં પિત્રાર્ધ દોણ?’

‘જુગાર અને રંડીયાણ.’

‘મોટા રમે તેને જુગાર ન કહેવાય પણ સગા ...’

‘સટો!’ શાન્તાગૌરીને એ નજીના ઓઠો આધાન નહોતો
છાગ્યો.

‘ધરમા ને થોડા મદિનાથી કમાણી આવે છે તે એની છે.’

‘એમને એ ગમવાની શી જરૂર પડી?’

‘એ તો એ જાગે પણ એ ગમે છે તેની ખાતરી પૂરી જીને
આગ્યો છું. આ દુવે અનુમાન નથી, દરીકન છે.’

જાગે પતિને ગેરમાર્ગે દોગ્ગામા ખાતાનો દિગ્ગે દોાય તેમ
શાન્તાગૌરી દાણમાદેય સમક્ષ નાનાભાર્થના એ નૃત્ય બદલ શર-
માર્ધ ગયા અને નીચેથી જ ચુ નેર્ધ શકયા નહિ!

પ્રકરણ પારમું

ભાઈભાભીનું સુખ

દાજીસાહેબનો પત્ર વાંચી નાનાભાઈ ધુંઆપુંઆ થઈ ગયા. પત્ર ટીપોય ઉપર પછાડતાં બોલ્યા : ‘એનો શો અર્થ છે? અહીં આવ્યા ત્યારે જત્રા કરવા જવાની વાતનો ઇશારો સરખો કર્યો નહિ. ઘેર જઈને ઓચિંતો નિર્ણય ઓછો કર્યો હશે? અને એ જત્રાએ જય એમાં મારે ઘેર રહેવાની શી જરૂર છે? નાથા મુનીમ શું બધું સંભાળી શકે તેવા નથી? હવેલીનાં દ્વાર ઉઘાડાં જ રહેવાં જોઈએ અને એમની ગેરહાજરીમાં પણ મહેમાનગતિ ચાલુ રાખવી જોઈએ તેવો એમનો આગ્રહ હોય તો ભાણુભાઈ અને એમનાં વહુ છે. પરંતુ કોઈ નિમિત્ત કાઢી મને ઘેર બોલાવવાની આ યુક્તિ જ છે. ભલું હશે તો જત્રા કરવાનું પણ એ બહાનું ઊભું કર્યું હશે.’

ઠંડે કલેજે જવાબ શાન્તાગૌરીએ આપ્યો : ‘મારી સમક્ષ ઉકળાટ કાઢવાનો શું અર્થ છે? દાજીસાહેબ ન બોલ્યા એમ કહો છો તો તમે પણ ક્યાં બોલ્યા છો? એમને જો પત્ર લખ્યો હતો, તો પછી અહીં આવ્યા ત્યારે એની સાથે ચર્ચા શું કામ ન કરી?’

‘ચર્ચા કરવાથી શું વળવાનું હતું?’

‘તો પછી મારી સમક્ષ ગુસ્સો ઠાલવવાથી શું વળવાનું છે?’

‘હું સમજીને ઉકળાટ ઠાલવું છું.’

‘તો પછી કહેતા કેમ નથી?’

‘દાઝસાહેબને હું ઓળખું છું. એ અગ્રેનેની ગજનીતિ પ્રમાણે ભાગલા પાડીને ધાર્યું કરવાની બાઝ ગોઠવનાના. તમને વાત કરીને એ જાણી લે કે તમારો મત મો છે પત્ની આગળ વધે આ અંગે, તમને વાત ન કરી હોય તેમ હું માનું નહિ.’

શાન્તાગૌરી એ સ્વીકારી લેના હોય તેમ બોલ્યા: ‘એમજે જે વાતો કરી તેથી મારાથી ઘ્રંચું પણ ન બેવાયું તમારે વિશ્વાસે હું રહી અને એમની સમક્ષ મારે મગ્ગ બનવું પડ્યું.’

નાનાભાઈ તરત વાત પામી ગયા. દાઝસાહેબ કવચમા ગયા હતા અને વકીલ મિત્રોને મળ્યા હતા તે એમને ખગર હતી. એમના સ્વભાવ પ્રમાણે પૂછપૂછ કરીને એમણે જાણી લીધું હોયું જોઈએ કે વકીલાત વધુ ચાલતી ન હતી. પરંતુ પોતે ઈન્તે ધધે કરતા હતા તે એમની ખ્યાલમા આવ્યું હોય તેમ સી રીતે અને કોઈ વકીલ મિત્ર એ બીના જાણતા ન હતા વળી ગેબજનરમા દાઝસાહેબનો કોઈ ઓળખીતો ન હતો કે એ ત્યા ગયા હોય અને વાત જાણે. છતાં નાનાભાઈને ખીકે પૈસા મર્ક કે દાઝસાહેબ જાણી તો નહિ ગયા હોય? એ જાણી ગયા હોય કે નહિ, પરંતુ શાન્તાગૌરીથી હવે વધુ હ્રષ્ટ રાખવું તે ઈચ્છ ન ગણાય માની એ બોલ્યા: ‘તમને વાત ન કરવાનું ખીચું કઈ કાગલું ન હતું પરંતુ દાઝસાહેબને તમે કલા વગર ન રહો એટલે છાનું ગમ્યું હતું.’

‘બચાવ કરવાનું હવે કોઈ કાગલું નથી મીડું એમ જ કહેો ને કે કોઈ પણ ખરાબ કામ માણસ બને ત્યાં સુધી છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.’

‘એમા ખગળ કામ શું છે?’

‘હું નથી જાણતી એમ માનીને પૂછો છો?’

‘જાણવાની શક્યતા તો નથી. પરંતુ મારે હવે તમાગથી

છપુ' રાખીને ગેરસમજ વધારવી નથી.'

શાન્તાગૌરી ધીમેથી, ખીજ ખંડમાં બાળકો ન સાંભળે તેમ બોલ્યાં : 'તમે કયા દલાલ મારફત ધંધો કરો છો તેનું નામઠામ આપું તો ખાતરી થશે ને કે દાજીસાહેબ એક દિવસમાં જ બધું બાણીને પાકું કરી લાવ્યા હતા.

એ હકીકત સાચી હતી તે જાણતાં નાનાભાઈને આશ્ચર્ય થયું. પૂછ્યું—'એમને કાણે કહ્યું?' અને દાજીસાહેબની એ શોધ જાણતાં ઉમેર્યું : 'કોઈ સી.આઈ. ડી. પણ જે ઝડપથી આ માહિતી મેળવી ન શકે તે એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ બતાવે છે. પરંતુ એ બુદ્ધિ અત્યારે વપરાઈ રહી છે જૂની પરંપરામાં જીવવાની મથામણમાં. એને લીધે જ એ મને ત્યાં બોલાવી એમની પરંપરામાં નાખવા ફરે છે.

શાન્તાગૌરી બહુ જ ધીમેથી બોલ્યાં : 'તમે સટો રમો પછી એમનો ય શો વાંક? એમણે એ માહિતી મને આપી ત્યારે હું એવી શરમિંદી પડી ગઈ કે જાણે ગુનેગાર હોઉં તેમ એમની સામે જોઈ ન શકી. અને તમે અત્યારે જાણે એમાં કંઈ અનુગતું ન હોય તેમ મારી સમક્ષ વાત કરી રહ્યા છો.'

તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરતા હોય તેમ નાનાભાઈ બોલ્યા : 'અનુગતું જો આ હોય તો જમીનદારી પણ એટલી જ અનુગતી છે! નાનપણથી જમીનદારી જેતાં આવ્યાં છીએ એટલે એ અનુગતી નથી લાગતી. વંશપરંપરાથી એ ચાલી આવે છે એટલે એ ન્યાયી પણ લાગે છે. એ જ રીતે જે કુટુંબોનો શેરખજારનો ધંધો છે તેમનાં બાળકોને એ પણ જમીનદારી જેટલું જ સહજ લાગે છે અને તે શરમાવનારું છે તેમ લાગતું નથી.'

શાન્તાગૌરીએ સામી દલીલ કરતાં કહ્યું : 'તમે જો એને એટલું ન્યાયી માનો છો તો મારાથી છુપાવ્યું શું કામ?'

‘તમારું માન્ય હું જાણતો હતો.’

‘અમારું એ માન્ય અમને મુશ્કેલ છે મશાયા પૈમાતર થવાનું હું પસંદ કરતી નથી અને મારે દાકરે ખડુ એનાથી દુર રહે તેમ ઇચ્છું છું.’

‘એટલે જ તમે અને દાકરેએ એક ચર્ચને અને એમથી છોડાવવા થેર જવાનું ગોઠવ્યું છે એમ ને ?’

‘એ હું કાર્ક જાણતી નથી દાકરેએ એ અંગે મને કંઈ વાત કહી ન હતી પરંતુ જે મદિના આ નિમિત્તે નમે થેર જાયો છો તેમ હું ઇચ્છું છું ખરી.’

નાનાભાઈ ધડી પડેનાને! મુન્સે વીમરી બજારે બોલ્યા : ‘તમને નો ગામડાનો મોડ હોય નો પછી દાકરેએ મારું લગાડવાનું કાગળુ લેતો નથી.’

‘મારે ઉપર હોય ટોચા વિના મીડુ કહે’ ને કે તમારી દાકરે સાહેબને મારું લગાડવાની તૈયારી નથી.’

‘મારું લગાડવાની જાંવી તૈયારી છે, પણ ને એકના જે ન થવાના હોય તેમને મારું લગાડવાથી ફાયદો થ જો ?’

‘ફાયદો એ કે તમારા લાગની જમીન વેચી દેવા તો તમે અત્યંત છે. શા માટે તેમ કરતા નથી ?’

‘વેચીને થ અતે તો પૈસા જ લેઈએ છે ને ? તે માટે મેં ખીજે ગતો લીધો, જે જમીનદારી જેટલો જ નૈતિક છે. જમીનદારીમાં જેમ વગર મહેનતે મેળવવાની વૃત્તિ છે તેમ આમા પણ છે.....’

વચ્ચે શાન્તાગૌરી બોલી કહ્યા : ‘જમીનની મિલકતના બદલામાં આવક મળે છે, નહિ કે એમ ને એમ ?’

નાનાભાઈ : ‘સરમા પણ ખોટ વેચવાની તૈયારી હોય તેને

લાલ મળે છે કોઈ વખત પાયમાલ પણ થવું પડે છે.’

‘જમીનમાં એ સ્થિતિ નથી આવતી?’

‘આવે છે, પણ એ જમીનદારની નહિ, ખેડૂતની.’

‘હવે એ સ્થિતિમાં સુધારો થવાનો છે. જમીનદાર હવે કેવળ જમીનદાર રહેવાનો નથી, ખેડૂત પણ બનવાનો છે.’

‘દાજસાહેબ ખેતી ઘેર કરાવવા માગે છે?’

‘દાજસાહેબ તો તમારા ઉપર છોડવા માગે છે. જમીનનો કાયદો આવવાથી જમીન જશે તેવી ખીક તમે એમને પત્રમાં બતાવી હતી તે નકામી છે તેમ એમણે કહ્યું હતું. ભવિષ્યમાં એ સ્થિતિ થવાની છે એથી એતી જમીને એમણે ભાગથી ખેતી કરનાર ખેડૂતનાં નામ સરકારને ચોપડે હતાં ત્યાં ગઈ સાલથી ખેડૂત તરીકે પોતાનું નામ દાખલ કરાવી દીધું છે. ખેતી તો પૂર્વવત્ ચાલે છે, પણ કાયદેસર સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે. હવે એ રીતે ખેડૂતોને જમીન ખેડવા દેવી કે ઘેર બેસી ખેડવી તે તમારે નક્કી કરવાનું છે.’

નાનાભાઈ હસી પડતાં બોલ્યા : ‘મારે એટલું થ હવે શું કામ નક્કી કરવું પડે? તમે બંનેએ એ અંગે જે નક્કી કર્યું હશે તે મારે મંજૂર છે.’

સામે એવો જ હાસ્યનો પડઘો પાડતાં શાન્તાગૌરીએ કહ્યું : ‘અમે એટલું જ નક્કી કર્યું છે કે શેર-સટો આપણાં ઘરમાં ન બેઠાં.’

‘ગામડે હું બે મહિના બહિર એટલે ચાલુ કેસનું શું?’

‘મિત્રને સોંપવાનાં.’

‘દાજસાહેબ ફરી કોઈ નિમિત્ત કાઢી મને નહિ બોલાવે તેમ માનો છો?’

‘એ નિમિત્ત ન કાઢે તોપણ જો જમીન વેચવી ન હોય અને

હાવિધ્યમાં ખેડૂતના હાથમાં જળી રોકતી હોય તો જતે ખેતી કરવી પડવાની. અને એ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો દાઝભાઈએ પાગે એ આશા રાખવી આપણને શોભે નહિ. એ જગજગદારી આપણે સભાળી લેવી જોઈએ ’

‘ એની ય મારી તો તૈયારી છે, પરંતુ એમાં થે એ પોતાનું ધાયું કરે અને સ્વતંત્ર રીતે આપણને કંઈ કરવા ન દે નાથા મુનીમ કાયમ ખૂમ પાડે છે કે વખતસગ પાક ન વેચીને કાયમખેપાય હજારની ખોટ સહન કરવી પડે છે દરેક ચીજ વધારે ભાવ આવશે તે આશાએ સધરી ચૂકે. જગાની તગી નહિ એટલે ખેતરણ વર્ષનો સામટો પાક ભેગો થવા દે અને થાકીને પડી ઓછા ભાવે વેચે. ’

‘ નાથા મુનીમનું દાજસાહેબ ન સાલજે, પણ તમે વડીવટ કરો એટલે એમને પૂછ્યા વિના વેચી દો તો એ ઓછા ના પાડવાના હતા? નાથા મુનીમની વાત સાચી હોય તો વરમે એ જ પાંચ હજારનો ફાયદો થશે. ’

‘ એટલે તમારી ઈચ્છા પણ મને ધકેલવાની છે એમ જ કહેા ને ત્યારે ! ’

‘ આ વખતે તો ખરી જ. ’

‘ આ વખતે કંઈ મહિમા છે ? ’

‘ મહિમા છે એ માટે તો મેં દાજસાહેબને મેચ લેવાને બદલે અહીં આવવા આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ એમણે આવીને તમારા જેર-સટાની વાત કરીને મને એવી શર્મિદી કરી દીધી કે હું મારી વાત કરી શકી નહિ ’

નાનાભાઈ જીતમાં આવ્યા હોય તેના હિલ્લાકથી ગોદાસ : ‘ તમે પણ ત્યારે મારાથી જાનું ગણો છો ખજા. ’

‘ ભાભીમાની વાત હોય એટલે શું થાય ? ’

‘લાલીમાએ બિચારાંએ તમારું શું બગાડ્યું છે?’

‘તમે એમના અંધલકત છો તે.’

‘દાજસાહેબનાં તમે પણ ક્યાં નથી?’

‘દાજસાહેબ પાસે કામ કઢાવવા હું તૈયાર છું. એ જ રીતે આ વખતે ઘેર જઈને તમે લાલીમાને ચેતવતા આવજો.’

‘ભેદ શું છે તે જાણ્યા પહેલાં?’

‘લાલીમાને ય ભેદની ખબર નથી. નિશાન તાક્યું છે સુમી-બહેને. જમીનનો કાયદો આવે છે અને નાનાભાઈ ઘેર આવી તે ખેડવાના નથી તો ખેડૂતો પાસે એ જાય તે કરતાં ભાણુભાઈને દત્તક લઈને શું કામ વારસો ન અપાવવો.....’

‘સ્વપ્નની વાત હજી લુલાઈ નથી એમ ને?’

‘એ સ્વપ્નું ન હતું. મેં તમારો પ્રથમ પ્રત્યાઘાત જાણવા સારું સ્વપ્નું આવ્યું હતું તેમ કહ્યું હતું એટલું જ. મુંબઈથી સુમીબહેનને ઓળખતાં એક બહેન આવ્યાં હતાં તેમની સાથે એમને વાત થઈ હતી તે એમણે મને કહી હતી. એમણે પોતાનું નામ કોઈને ય ન કહેવાના મને સોગન દીધા છે.’

સ્વપ્નાની વાત હતી ત્યાં સુધી નાનાભાઈએ એના ઉપર વિચાર કરવાની તસ્દી લીધી ન હતી. એ માસથી ભાણુભાઈ અને મનો-રમા આવીને ત્યાં રહ્યાં હતાં તે તરફ શાન્તાગૌરીએ ધ્યાન દોર્યું તોપણ એમણે એનું કારણ શોધવા તસ્દી લીધી ન હતી. એ વાતને ય આજે પાછો દોઢ મહિનો વહી ગયો હતો. ચાર-ચાર મહિનાથી ભાણુભાઈ કોઈ કારણ વગર બેઠી પથારીએ પડ્યા રહે ત્યારે કંઈ ભેદ તો હોવો જોઈએ. દાજસાહેબને એ અંગે કંઈ વિચાર ન આવ્યો હોય તેમ પણ કેમ બને? જોકે ભાણુભાઈની વાત નીકળી ત્યારે એમણે હવાફેર માટે આવ્યા હતા તેમ જ જવાબ આપ્યો

હતો. એમના મનમાં કંઈ ખીલું હોય તેમ પણ તે વખતે અખુમાર દેખાયો ન હતો. તો શુ દાઝસાહેબ એ જાણતમા અગ્નિશુ દગે કે આ પત્ર લખી ત્યા બોલાવવા પાછળ એ કાગળ દગે? સુમીજહેન લાણાભાઈને પાછા ન બોલાવી લે ત્યા સુધી દલેલીમાથી એમને કાણ કહે કે તમે જાવ? કેવળ જમવા માટે એ જાવ ત્યા વગર સુધી પડી રહે તોપણ કાઈને ભારે ન પડે. પરંતુ દાઝસાહેબે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ વિચાર્યું હોય કે જાવ કરવા જતી વખતે એમને સાથે લેશે અને મુળઈ ઉતારી દેશે કદાચ પોતે જાવ કરવા નીકળે છે તે પત્ર સુમીજહેન ઉપર એવી રીતે લખ્યો દગે કે એમને સામેથી લખવું પડે કે લાણાભાઈ અને મનોરમાને સાથે મુળઈ લેતા આવજો ! ન બોલે તેને મોમા આગળા નાખી બોલાવવામાં દાઝસાહેબ પાવરધા હતા એટલે આ જાવ પાછળ પોતાને ઘેર બોલાવી લેવાનો હિંદેશ હોય તેમ લાણાભાઈને મુળઈ મોકલવાનો હેતુ પણ હોય !

સુમીજહેન આવું ન કરે તેમ સ્વપ્નની વાત હતી ત્યા સુધી નાનાભાઈએ સહેજે માની લીધું હતું, તે હદતા આવતે એમનામાં ન જન્મી. ચાર માસથી લાણાભાઈ હતા તે એનો મોટા પુત્રવો હતો. સ્ત્રીઓ શું ખટપટ બિલી કરે છે તે વિચારે નાનાભાઈબોલી બિઠ્યા : ‘દાઝકુટુંબમાં જાણે સ્ત્રીઓ જ કર્તાહિની હોય તેવો તાલ થયો ગણાય આ તો. સુમીજહેન લાભીમાને સાધવાનું વિચારે અને માહિતી આપનાર પણ શાન્તાગૌરીને આપે. એનો અર્થ તો હવેલીમા દાઝસાહેબ કે નાનાભાઈ તો છે સુધી અધાગમા જ ગદો’

‘મોટા ધરોની શોભા જેમ સ્ત્રીઓને લીધે છે તેમ એનો દોરીસંગાર પણ એમની પાસે હોય તેમાં નવાઈ શી છે?’

‘એમાં કાઈ વખત ભારે બિધું વાગી જાય.’

છે એટલે માધવી ભણે અને ખીજને ભાણાવીને ઘર સાંભાળી શકે.’

‘આપણા વગર નરી છોકરીઓને દાજીસાહેબ કે ભાલીમા અહીં રહેવા દે તેમાં શો માલ છે. ખીજ પગલા તરીકે એ માધવીને પરણાવવાનો આગ્રહ કરશે અને મરતાંજીવતાં હું લગ્ન ઊજવી લઉં માની કોણુ જાણે કટલી યે ધમાલ કરી મૂકશે.’

‘એમને ધમાલ કરવાનો સ્વભાવ છે તે કખૂલ, પરન્તુ હવેલીનું કુટુંબ પાછળ રહે તે પણ એમને પસંદ નથી. માધવી ગ્રેન્ડ્યુએટ ન થાય ત્યાં સુધી એ વિવાહની વાત કરે તેમ હું નથી માનતી. ઘેર જવાની સીધી વાત વિનાના ખીજ તક ખાલી શું કામ દોડાવો છો?’

નાનાભાઈએ તેની ગંભીરતા સમજીને તે પછી જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એમની પાસે જે કેસ હતા તે એમણે મિત્રને સોંપી દીધા. જાણે એ મહિના પછી યે વકીલાત કરવા ન આવવાના હોય તેમ એ વાત કરતા હતા. એમને એ વાત ગળે તો ઊતરી હતી કે જો જમીન ન જ છોડવી હોય અને દાજીસાહેબનું વેણ ઉથાપીને પગલું ભરવાની તૈયારી ન હોય તો એમના ઉપર હવેલીનો બોળે ચાલુ રાખવો એ વિવેક ન ગણાય. વળી એ જેમ વેણ નહોતા ઉથાપતા તેમ મોટાભાઈ હોવા છતાં દાજીસાહેબ પણ ઓછું માન રાખતા ન હતા. શેરના ધંધાનું તો એ નામ પડે અને ઊભા ન રહે. દારૂ અને જુગાર જેવું એને વ્યસન ગણે. એ પગેરું એમણે શોધી કાઢ્યું અને એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એ જાણતાં તડાપીડ કર્યા વગર પણ ન રહે. છતાં ઘેર ગયા ત્યાં સુધી એમણે એનો અણસાર આવવા ન દીધો અને પત્રમાં પણ એનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં ન કર્યો! નાનાભાઈ પ્રત્યેની એમની એ ઊંડી લાગણી ખતાવે છે કે ખીજું? પ્રભુની એવી જ હસ્થ હશે કે શહેરી જીવનને બદલે જૂનો વારસો જે છે તે જ ભોગવવો તો એના બદલામાં દાજીસાહેબ જેવા

મોટાભાઈનું અને ભાણીમાનું મુખ લખાયું છે એ મુંઝવે જોઈ મદ-
ભાગ્યની વાત છે ! કેવળ પેસાથી જ મુખી થવાય છે તેનું જોઈ
છે ? પોતાની અર્ધાં જિંદગી તો ગઈ. હવે પોતે ગ્રામજન ગામી
મોટાભાઈની મજા સતોષગે અને ગામની એવા કમગે તોપણ જોઈ
ન હતું. હવેથીને પણ અત્યંત થવાનો હોય તો પોતાનાથી બધું ન
માય અને દીકરાથી માય.

આમ નાનાભાઈ ઘેર જવા નૈયાગ થયા ત્યારે ઘરની પરિસ્થિતિ
પ્રમાણે એમનું મન નૈયાગ થઈ ગયું હતું. જાણે જુદા પ્રકારની
વિદાય આપતા હોય તેમ શાન્તાગૌરીનો કંઈ ભગઈ નયો દતો.
જાત્રાએ જવાના આગલા દિવસે પોતે ભાણીમાને અને દાદામાટેમને
વિદાય આપવા બાળકો સાથે આવી પહોંચ્યો તે દુર્ગતી યાદ દેવડા-
વવા એમનો કંઈ ઊઘડી શક્યો નહિ. પરંપા ઘેર તો અવાગનગર
જતા જ હતા, છતાં મમ્મી ક્યારેય નહિ અને આજે કેમ આખ
સૂછતી હતી તે બાળકોને સમજાયું ન હતું !

પ્રકરણ તેરમું

મકનના ખૂનના પહેલા

ગઈ રાત્રે ગામમાં એવી ઘટના બની ગઈ હતી કે નાનાભાઈ સાંજના ઘેર આવી પહોંચ્યા ત્યારે એમને એ વાતાવરણે ઘેરી લીધા ગામના માથાભારે માનવી મકનનું ખૂન થયું હતું. ચોરામાં ફેજદાર, ઇન્સ્પેક્ટર અને ડેપ્યુટી ડી.એસ.પી. એમ ત્રણ અમલદાર આવીને પડ્યા હતા. શબ ચારાની એક ચોરડીમાં રાખ્યું હતું. તેણે ગંધ મારવા માંડી હતી તેથી નીચલા બે અમલદારોએ મોટા સાહેબની સગવડ સાચવવા તેમના મુકામની સગવડ હવેલીમાં કરી હતી. એ તકનો લાભ લઈને દાજીસાહેબે મકનનો ત્રાસ ગામને કેવો હતો તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. સીમમાં ઘાસની ગંજીએ બાળી દેવામાં આવતી હતી અને પોલીસ નિષ્ક્રીય હતી તેવા હેવાલ છાપામાં ચમકી ગયા હતા. આજે અહીં આવેલા ડેપ્યુટી ડી.એસ.પી. રાયવરે ઇન્સ્પેક્ટરને તાકીદે બંદોબસ્ત કરવાની સૂચના આપી હતી. પરંતુ આ બાળવાના કાર્ય પાછળ કોણ હતું તેનું નામ અને પુરાવા આપવા કોઈ તૈયાર ન હતું. ફક્ત રણજીતભાઈ એ ખાનગી સલાહ આપી હતી કે મકનને ગુંડા એક્ટમાં લઈને હદપાર કરો. ઇન્સ્પેક્ટર તે વખતે સાંભળી રહ્યા હતા અને કંઈ એ અંગે હા-ના કરી ન હતી એટલે એમણે એમ માન્યું હતું કે મકનને હદપાર કરશે. પરંતુ એવું કંઈ ન બન્યું એટલે રણજીતભાઈ ને વહેમ ગયો.

હતો, નરસિંહભાઈ ઉપર એમના જ ગામની વાત જોડવે પોલીસ ખાતું એમની સલાહ લીધા વિના રહે નહિ. દમગૂદા દમગૂદા જે ધામ સીમમાં બાંધ્યું હતું તે ગામના આગેવાનોનું હતું. એ આગેવાનો એટલે જે કુળવાન ગણાતા તેવા. આ કારણે નરસિંહભાઈની એ તરફ ટોળી નજર હતી એમ ગળુજીતભાઈએ અર્થ તારવ્યો હતો. એ ઇશારો કરે કે તરત પોલીસપાટી ગામમાં આવીને પડે અને કંદે એને પકડી લેાય. અગ્રેજ સરકારનું ગત્ય હોત તો એ જ પગલું પોતે ક્યારનું ય ભરાવી દીધું હોત તેમ એ માનતા હતા. મકન તે વખતે ય આવો જ માયાભારે હતો અને તેનાં કૃત્ય ગળુજીતભાઈ પોષતા હતા. ગામથી ગાઉ છેટે સીમની સગદરે એ પહેલેથી છાપડું બાંધીને પડી રહેતો હતો. એનો ઉપયોગ જેમ એમણે ક્યો દેના તેમ નરસિંહભાઈ અત્યારે કરી ન્હા હતા એમ ગળુજીતભાઈ માની બેઠા હતા.

એ માન્યતાને દડ કરી હતી પણ પોલીસ ખાતાએ જ. ગળુજીતભાઈ કોજદાગને આ અંગે કહેતા ત્યારે એ જવાબ આપતા કે અમે તો ચીકીના ચાકર. ઉપરથી ડી. એસ. પી. માહેમનો હુકમ કે ખાનગી સુચના આવે તો અમે એને પકડી જોડ ભેગો નરીએ નરસિંહભાઈ સહેજ ઇશારો સાહેબને કરે તો એ કાગેમ આગેવાનને નાખુશ કરવા સહેજ પણ તૈયાર નથી. આ તો દરીદ્રતા માયી છે પણ એક વખત ખોટી હોય તોપણ એને ખોટી ઘાલે. આથી ગળુજીતભાઈએ નરસિંહભાઈને એ કહી પણ બેધું હતું.

નરસિંહભાઈએ એ સાબળી પોતાના પહેથી સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું હતું - ' પોલીસ ખાતાની આ એક જાતની બંધાર્થ છે. સરકારી બધા ખાતાના અમલદારો આ રીતે કાનૂનને જાદનામ નરે છે. પ્રજાને ન્યાય અપાવવા કોએસ કાર્યકર બે અમલદાર પાસે જાય

તો એ લોકો ખોટો પ્રચાર કરે છે કે સરકારી વહીવટમાં કોન્ગ્રેસીઓ દબાવ કરે છે. અને પ્રજા એમની આગળ ફરિયાદ કરે છે ત્યારે એ કોન્ગ્રેસીઓ તરફ આંગળી ચીંધી આપે છે—ફલાણા આગેવાનને કહો કે તરત થઈ જશે! અને એ કહેવા છતાં ન થાય તો પ્રજાને લાગે કે કોન્ગ્રેસ આગેવાનો આપણું કામ કરતા નથી. મારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે જે કોન્ગ્રેસને વધારે ખરાબ કાર્ક દેખાડતું હોય તો સરકારી અમલદારો છે. અને કોંગ્રેસી આગેવાનો પણ અતે તો માણસ છે. કોઈનું કામ ઝડપથી થાય એ ઉત્સાહમાં એમની પાસે જે દાદ માગે તેનું કામ કરાવી આપવા ઝટ અમલદાર પાસે દોડી જાય છે. ન્યાય માટે દોડી જાય ત્યાં સુધી ઠીક છે, પરંતુ લાગવગ માટે પણ દોડી જાય છે. અમલદારો એ તક શોધતા હોય છે એટલે એ કામ કરી આપે છે અને નિર્ભય બની એ ખીજાં એવાં કામ કરી આપી લાંચ પણ ખાય છે. આથી વહીવટમાં અમલદારને કંઈ પણ કહેવાની વાતથી હું દૂર રહું છું.’ અને એ સાંભળી રણજીતભાઈને સંતોષ નથી થયો તેમ દેખાતાં એમણે ઉમેર્યું હતું : ‘ડી. એસ. પી. જે મારા કહેવાથી કરી શકતા હોય તો વગર કહે એમને એ પગલું ભરતાં કોણ રોકે છે? હું વિરોધ કરવાનો છું એવું તો એ પણ માનતા નથી. મારા ગામમાં જમરસા બંધ થાય તેમ હું ઈચ્છું છું એવું એ જાણે છે. પરંતુ હું કહું એટલે જ એ જ પાછા કહેતા ફરે કે કોન્ગ્રેસીઓ વહીવટમાં માથું મારે છે! અને હું માથું મારતો નથી તે એમને ખૂંચે છે એટલે એ આવી તક શોધે છે.’

એક વાત સાચી હતી કે એ ખીજા કોંગ્રેસીઓની જેમ વધુ પડતું માથું નહોતા મારતા અને અંગત સ્વાર્થ માટે પણ નહોતા મારતા. પરંતુ કોંગ્રેસ પક્ષને સ્પર્શે તેવી બાબત હોય ત્યારે એ

જોડું કરતાં અચકાતા ન હતા. અગત્ય પછીની પડેલી ચૂંટણી લઝાઈ તેમા જિલ્લામા અને એમના તાવુકામા જે ગેરરીતિઓ અજમાવાઈ હતી તેમા ખીજ પક્ષો જેમ બાકાત ન હતા તેમ કોંગ્રેસ પક્ષ પણ બાકાત ન હતો. એટલા મુધી તો ફીફ પણ ચૂંટણીઓનાં પરિણામ જાહેર થયા પછી જિલ્લામા એક જ કોંગ્રેસ ઉમેદવારની હાર થઈ હતી અને સ્વતંત્ર ઉમેદવાર ચૂંટાયો હતો. તે પણ એમનાથી સહુ ન ગયું હોય તેમ એ ચૂંટણીમા ગેરરીતિઓ અજમાવી હતી તે કારણ રજૂ કરી એક નાગરિક પામે ચૂંટણી નફ કગવવા અરજ દાખલ કરાવી હતી. તેમા પોલીસ ખાતાની પણ માદી હતી અને એ સાક્ષી તે ઘડીએ હાજરની દાલી હતી તેમ ન દેખાય તે માટે ચૂંટણીને દહાડે ચૂંટણીના મથકની મો વારની અદર પ્રચાર કાર્ય કર્યું હતું તેની ફગિયાદ પોલીસે કરી ગાખી હતી. અરજના ઘરડાઓને ચૂંટણી મથકે લાવવા મોટગના વાહનની વ્યવસ્થા કરી હતી તેમા ખીજઓ પણ એસીને આવ્યા હતા, તેની સાબિતીમાં મોટરના ફાઈવરની સાક્ષી મૂકેલી હતી. મનદારોને વ્યક્તિગત લાલચ અને સમૂદગત લાલચ, ગામના સાર્વજનિક કામમાં આર્થિક મદદ આપવાના પુરાવા રજૂ થયા હતા.

આ બધી હકીકત ખોટી હતી તેમ કોઈ માનવું ન હતું. પરંતુ આવી ગેરરીતિઓ એટલીવત્તી ગોધવા જાય તો કોંગ્રેસી ઉમેદવારોમાં પણ નીકળી આવે અને દરેક ચૂંટણીને કોર્ટમાં ચેલેન્જ કરવી હોય તો કરી શકાય. પરિણામ કદાચ બધામા ધાર્કું ન આવે પણ ઉમેદવારને ખાતર પાછળ દિવેલ જેવો ઘાટ થાય. એક તો ચૂંટણીમા ખર્ચ લારે થયું હોય અને કેમ લડવામાં ખર્ચ થાય. આ બાબતમા રજુહતલાર્ક એકલા નહિ પણ ખીજ પણ નગમિંદ લાઈની પીઠ પાછળ ટીકા કરતા હતા. આખા જિલ્લામાં કોંગ્રેસે

એક જગા ગુમાવી તે કાનખજૂરાનો એક પગ ભાંગ્યા જેવું કહેવાય. એ માટે આવો કેસ લડવો એ કોઈ રીતે ઠીક ન ગણાય. નરસિંહભાઈ જેવાએ આવું પગલું ન ભરવું જોઈએ. વકીલ તરીકે નરસિંહભાઈને બચાવ કરવો હોય તો કરી શકે કે મેં ક્યાં કેસ કર્યો છે? કોઈ પણ મતદારને એ હક છે અને તે એ ભોગવે તો રોક ટોક શી રીતે થઈ શકે? પરંતુ રાજકીય હિત એમાં જો ન હોય તો આવો હક ભોગવવા કોઈ તૈયાર ન થાય, એવું ન સમજો તેટલા લોક અબુધ પણ નથી.

સામાન્ય રીતે તો લાગે કે આમાં નરસિંહભાઈનો શો હેતુ હોય? પંદર જગામાંથી એક હાર્યા તે કંઈ હાર કહેવાતી હશે? અને જો કોંગ્રેસ સોએ સો ટકા જીતે તો વિરોધ પક્ષ વગર લોકશાહી ચાલે કેમ? પરંતુ જિલ્લામાં કોંગ્રેસે પંદરમાંથી ચૌદ બેઠકો કબજો કરી હતી તે સાચું, પરંતુ એ માટે જંગ ઓછો જામ્યો ન હતો. કોંગ્રેસ સામે જે મોરચો મંડાયો હતો તે જોતાં ખુદ નરસિંહભાઈને ભીતી રહ્યા કરતી હતી કે ચારેક બેઠકો જાય તો નવાઈ નહિ. કોંગ્રેસને માટે પહેલી ચૂંટણી જ જો આટલી વસમી નીવડે તો ભાવિ ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસનાં ઓસરતાં પાણી વખતે નાવ હંકારવાનું કેટલું વસમું થઈ પડે? પરિણામ તો ધાર્યા કરતાં ઘણું લાભદાયી આવ્યું હતું, પરંતુ ગેરરીતિઓ અને આર્થિક બાબતોના હિસાબ માંડતાં કોંગ્રેસ પક્ષને માર ઓછો નહોતો પડ્યો. એવો માર ભવિષ્યમાં ન આવો પડે અને કોંગ્રેસ સામે ઊભા રહેવાની કોઈ હિંમત ન કરે તે માટે એક બીજા કોંગ્રેસની ચૂંટણી રદ કરાવવાનો મોરચો મંડાયો હતો. સ્વતંત્ર ઉમેદવાર આમ જીત્યો હતો ખરો, પરંતુ આર્થિક રીતે હાર્યો ઓછું ન હતો. દાવો દાખલ થયો ત્યારે એને ચૂંટણી ઉપર એવો વૈરાગ્ય આવી ગયો કે મારા

કયા ભોગ લાગ્યા તે હું ચૂંટણીમાં પડ્યો! આ વંચગ્ય આવે તે પૂરતું ન હતું, બીન કોંગ્રેસી બધાને જિલ્લામાં આવેા વંચગ્ય આવે તે નરસિંહભાઈનું નિશાન હતું. એ નિશાનમાં પોલીસ ખાતાના પણ સાથ લીધો હતો.

પછી રણજીતભાઈ શી રીતે માને કે નરસિંહભાઈ પોલીસ ખાતામાં ડી.એસ.પી.ને કડીને માથું મારવાથી ૫૦ ગેરે તેટલા તટગ્ય હતા? એમને કહેવાનું મન તો થઈ ગયું કે આવા ધર્મ-રાજા છો તો પછી ચૂંટણીના કેમ વખતે એ નીતિ કયા ગઈ હતી?

એનો ખુલાસો દાઝસાહેબે ક્યો 'કેટલાક માણસો પોતાનો અંગત અર્થ સાધવા કાળાધોળા કરતા હોય છે, તો કેટલાક નરસિંહભાઈ જેવા અગ્રમમાં નિષ્પાર્થી હોય છે પણ પોતાના પક્ષ માટે બીજી રીતે એટલા જ કાળાધોળા કરતા હોય છે. એવા દાખલા કેવળ કોંગ્રેસ કે બીજા રાજકીય સેત્રો પૂરતા મર્યાદિત હોય છે એવું પણ નહિ. આપણા ધર્મગુરુઓ બધું ત્યાગીને બેઠા પડી ધર્મને નામે એવા કૃત્યો કરતા કયા પાછા પડ્યા છે? કોર્ટે ગયાના દાખલા પણ છે અને ખૂન કરાવ્યાના દાખલા પણ છે. એ જ રીતે જે સેવકો સરકારો લઈને બેઠા છે તે પણ આવું જ કરતા હોય છે. બીજા કોર્સનો દાખલો શું કામ, તમે જે સંસ્થાના પ્રમુખ છો અને નરસિંહભાઈ મંત્રી છે તે હાઈન્ડ્રલમાં શું આવે છે? પટ્ટાવાળાનો પગાર સરકારે ઠરાવ્યો છે તે ઉપર તમે મંત્રી એની લ્યો છો અને આપો છો ફક્ત રૂ. ૩૫૫૫૫. હાઈન્ડ્રલ પહેલા ધર્મશાળામાં બેસતી ત્યારે ગામને ભાડું એનું અપાવું હતું ૨૫૦ રૂપિયા અને સરકાર પાસે ગ્રાન્ટ લેવા ચોપડે ઉધાગતું હતું ૧૫૦૦. આ તો આખો જોઈએ કાળાધોળા કરીએ છીએ પણ ગહેરામાં તો શિક્ષકોને પણ પગાર જોઈએ અપાય છે અને સહી વધારા ઉપર લેવાય છે. જે

નરસિંહભાઈ ખોદું કરે તેવા ન હતા તો પટાવાળાને શો પગાર અપાય છે તે એ જાણતા ન હતા ?’ અને દાજીસાહેબે એના મજબૂબોર સ્વભાવ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : ‘લાડુ ના અભડાય અને દાજી-ભાત અભડાય એ ઘાટ જૂનાનવા રૂપે ચાલ્યા જ કરવાનો!’

એનો અર્થ તારવતાં રણજીતભાઈએ પૂછ્યું : ‘એટલે શું આપણે મકનની ગુંડાગીરીને મૂંઝે મોંઝે વેડી લેવાની? કોંગ્રેસ સરકારને બદલે બ્રિટિશ સરકાર હોત તો મેં એને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જલ લેગો કર્યો હોત.’

‘તો એ તમારું ઘાસ બાળવાની મૂખાઈ કરત જ નહિ. કંઈ આજે તમારું ઘાસ સીમમાં રહે છે અને ભૂતકાળમાં નહોતું રહેતું?’

‘એનો અર્થ એમ પણ હું તો કરું છું કે નરસિંહભાઈ આવાં તોફાન અંગે આંખ આડા કાન કરીને આડકતરી રીતે આપણી ઉપર વેર લે છે—ગઈ કાલના કુળવાન આગેવાનોની નવા યુગમાં શી સ્થિતિ થવાની છે તે સમજી લ્યો. હજુ તો ઘાસ જ બળે છે પણ એક દિવસ એવો આવશે કે તમારાથી પેશાબ કરવા પણ ઘરની બહાર નહિ નીકળાય.’

‘કાયર પ્રજા હોય તો બીજું શું થાય? બધા જાણે છે કે મકનની આ ડાકુગીરી છે. છતાં કોઈ એનો દુશ્મન થવું પડે તે ખાતર પોલીસને ખુલ્લી રીતે નામ આપવા તૈયાર નથી. પછી એ કાયરતાની શિક્ષા ભોગવે તો એમાં નવાઈ શી છે?’

‘પોલીસને નામ આપી મકનનાં દુશ્મન થવું એ તો કેવળ મૂખાઈ છે. આ પોલીસનું લાંચિયું તંત્ર અને તેમાં ય નરસિંહભાઈની ટાઢી નજર, પછી એને થવાનું શું હતું? એના કરતાં એને પૂરો કરી નાખે તો એને કાયમનો ન્યાય મળી જાય.’

‘લોક એટલા વીર હોય તો એ રસ્તો લેતા એમને કાણે

ગેકયા છે ? ગાંધીજીની અહિંસા ગામ પાળે છે માટે મકન જીવતા છે એવું થોડું છે ?

દાજસાહેબે એ દિશા મુઅન ક્યું ત્યારે એમને ખબર નહોતી કે લોકોને એથી પાણી ચડી જશે. લોકોને પાણી ચડે તેમ એમને જાહેરમાં થે એ કશું પણ ન હતું. પરંતુ ત્યાંથી મીમમા ઘાસ બળવા માંડ્યું ત્યારથી ગામનું ગ્હણ કંવા ગામરક્ષક દળ વ્યપાયું હતું અને રાત્રે દુકડીઓ ગામમા ફગતી હતી. રાત્રે દસ વાગ્યે જેમના વાગ હોય તે દરેક ગાંધીચોકમાં ભેગા થતા અને આ દુકડીઓમા વહેચાઈ જઈ અગિયાર વાગેથી ગેન શરૂ થતી. એ રક્ષકદળ પાસે દાજસાહેબ અને ગણજીતભાઈ વચ્ચે થયેલી વાતચીત અવાતી અવાતી આવી પહોંચી એને મારી નાખ્યો હોય તો પાપ જાય તેમ માર્તુમતે માન્ય પણ થયું. એને માગ્વે શી રીતે ? કોઈ પકડાય તો ? પરંતુ સમૂહમા એને મારી નાખવામા આવે અને કોઈ પુગવે ન હોય તો કોને પકડે ? પકડયા છતાં કેટલા થે ખૂનના ગુન્હેગાર છૂટી જતા હતા. જાહેર સેવકોને—કોનસીને ડાકુગીરી કરનાગઓએ રેશનેથી ઘેર જતા મારી નાખ્યો અને વેરવૃત્તિને વશ થઈ તરવારથી દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા. એ ત્રિકમભાઈનો ગુનો શો ? જે ડાકુઓ પ્રજાના ઢોગ ચોરી જતા હતા તેમને એમણે પડકાર કર્યો. થોડા ડાકુઓને જે કર્યા એટલે ચોરી બધ થઈ ગઈ. પ્રજા દરખાઈ પણ ડાકુઓએ એના બદલા લેવા ત્રિકમભાઈને વધેરી નાખ્યા ત્યારે હાહાકાર થઈ જવા છતાં પરિણામ શું આવ્યું ? ખૂનીઓને શું થયું ? જેમને પકડયા હતા તે પણ પુગવાના અભાવે છૂટી ગયા. સેવક અને કોંગ્રેસીના ખૂની ડાકુઓ છૂટી જતા હોય તો મકનના ખૂનથી કોને દુઃખ થવાનું હતું ? પોલીસ કર્મ કરતી નથી તેમ બન્નીને લમણે હાથ દઈને બેસી રહેવું એ પણ કાયરતા જ હતી. તે.

નરસિંહભાઈ ખોટું કરે તેવા ન હતા તો પટાવાળાને શો પગાર અપાય છે તે એ જાણતા ન હતા ?’ અને દાજીસાહેબે એના મગ્નક-ખોર સ્વભાવ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : ‘લાડુ ના અભડાય અને દાળ-ભાત અભડાય એ ઘાટ જૂનાનવા રૂપે આલ્યા જ કરવાનો.’

એનો અર્થ તારવતાં રણજીતભાઈએ પૂછ્યું : ‘એટલે શું આપણે મકનની ગુંડાગીરીને મૂંઝે મોંઝે વેડી લેવાની ? કોંગ્રેસ સરકારને બદલે બ્રિટિશ સરકાર હોત તો મેં એને ઘડીના છદ્મ-ભાગમાં જોડ લેગો ક્યો હોત.’

‘તો એ તમારું ઘાસ બાળવાની મૂખાઈ કરત જ નહિ. કંઈ આજે તમારું ઘાસ સીમમાં રહે છે અને ભૂતકાળમાં નહોતું રહેતું?’

‘એનો અર્થ એમ પણ હું તો કરું છું કે નરસિંહભાઈ આવાં તોફાન અંગે આંખ આડા કાન કરીને આડકતરી રીતે આપણી ઉપર વેર લે છે—ગઈ કાલના કુળવાન આગેવાનોની નવા યુગમાં શી સ્થિતિ થવાની છે તે સમજી લ્યો. હજુ તો ઘાસ જ બળે છે પણ એક દિવસ એવો આવશે કે તમારાથી પેશાબ કરત્રા પણ ઘરની બહાર નહિ નીકળાય.’

‘કાયર પ્રજા હોય તો બીજું શું થાય ? બધા જાણે છે કે મકનની આ ડાકુમીરી છે. છતાં કોઈ એનો દુશ્મન થવું પડે તે ખાતર પોલીસને ખુલ્લી રીતે નામ આપવા તૈયાર નથી. પછી એ કાયરતાની શિક્ષા ભોગવે તો એમાં નવાઈ શી છે ?’

‘પોલીસને નામ આપી મકનના દુશ્મન થવું એ તો કેવળ મૂખાઈ છે. આ પોલીસનું લાંચિયું તંત્ર અને તેમાં ય નરસિંહ-ભાઈની ટાઢી નજર, પછી એને થવાનું શું હતું ? એના કરતાં એને પૂરો કરી નાખે તો એને કાયમનો ન્યાય મળી જાય.’

‘લોક એટલા વીર હોય તો એ રસ્તો લેતા એમને કાણે

પાપ ગયુ. એક તો પોલીસ એની ગુડગીરીને ડાખી ગયતી નથી અને લોહાએ પોતાનુ દુઃખ ફર કયું ત્યાં એમને જેવમા એમાડવા તૈયાર થઈ!

આ ખૂન થઈ ગયા પછી દાજીસાહેબ અને ગુજીતમાર્કએ જાણ્યું હતું. જે થયુ તે ખોટુ થયુ તેમ એ નહોતા માનતા, પરંતુ જે રીતે થયુ તે રીત હતાવળા હતી માર્ક નજરે જેના માફી હોય તેવી તક શું કામ આપવી નેઈએ? અનુગમા પૂરું નગસિંહભાઈ ઘેર નહતા ગઈ કાલના મુજર્ક ગયા હતા મામે આવીને પોલીસ ખાતાને કહેવા જવાનું દાજીસાહેમે કોઝમી તત્ત આપ્યુ તે પછી છોડી દીધુ હતુ.

ડેપુટી ડી.એસ.પી ગાયવડ એમમા પડેલા રાગની નધથી જાયવા હવેલીએ આજ્યા એ તક ઝડપી લેતા દાજીસાહેમે એમને કહ્યુ : 'આ તો ધર્મ કળા ધાડ આવી એના જેવો ઘાટ થયો જોવાય.'

રાયવરે એનો ખીકા કરતાં કયું : 'પચ્ચીમ વર્ષ માગે પોલીસ ખાતામાં ગયા છે. અંગ્રજ ગત્ય હોત તો મેં જ અડી બધું રાળા નાખ્યુ હોત. એની બાઈને દબડારી હોત કે તારો ધાડી લોહાને ત્રાસ આપતો હતો. તે એને વાળ્યો કેમ નહિ? એના પાપે એનુ મોત આપ્યું તેમા અમે શું કરીએ? એના મડદાને બાળીને પુણ્ય લેવુ હોય તો એટલી તક હતુ છે, બાકી પોલીસ ખાતાને હાથે પડશે તો ગીધ ફેલી ખાશે. પરંતુ આ તો તમે જાણો છો કે કોએસનું રાજ્ય છે. વેદિયા લોહાનું ગત્ય છે. જે કામ શુનેગા અને ડાખીસ છે તેને કનડવાની ફરિયાદ પોલીસ વિરુદ્ધ ગઈ તો ય અમારો જવાબ માગે છે! મકનની વડુ જર્નને કોઝસ સમિતિમા ફરિયાદ કરે કે પોલીસ માનું સાલળની નથી તો અમારું આવી બને' દાજીસાહેબ : 'કોએસી આગેવાન નરસિંહભાઈ બંધી પરિસ્થિતિ

રાત્રે જો વાત મુલતવી રહી હોત તો એ ચવાતી ચવાતી મકન સુધી વહેલીમોડી પહોંચી જવા સંભવ માની શકાય. પરંતુ એ ચર્ચાએ એવી ગરમી આણી દીધી કે અગિયાર વાગ્યે ટુકડીઓ પડી ગામમાં રોન ફરવાને બદલે આખું રક્ષકદળ ઊપડ્યું સીમમાં—મકન જ્યાં રહેતો હતો તે છાપરીએ. બાર વાગ્યા હતા. એ તો નિર્ભય હોય તેમ બહાર ખાટલામાં સૂઈ રહ્યો હતો. એના પુખ્ત ઉમરના ત્રણ દીકરાઓ પરણીને જુદા રહી ધંધો-મજૂરી કરતા હતા અને તેમને એનું આ કર્મ પસંદ ન હતું એટલે એ દૂર રહેતા હતા. આમેય ખેડૂતો પોતપોતાના ખેતરમાં છાપરું બાંધતાં એટલે સીમમાં છાપરાં ખેતરવા દૂર હોતાં એટલે બાજુમાં તરત કોઈ જગી જઈ ને સાક્ષી તરીકે હાજર થાય તેવું પણ ન હતું. મકનને ટોળાએ ઊંઘતો ટીપી નાખ્યો. એ લાકડી પડતાં ઊભો થવા તો ગયો પરંતુ સામટી દસ-બંદર લાકડીઓ પડતાં એ પટકાઈ ગયો અને ઊભો થઈ શક્યો નહિ. છાપરમાં સૂતેલી એની સ્ત્રી તરત ચીસ પાડી ઊઠી પણ ટોળાને જોતાં એ બહાર નીકળવાની હિંમત ન કરી શકી. પરંતુ અંધારામાં ય ગામના લોક હતા તેમ તો એ તરત પામી ગઈ હતી.

રાત્રે અને રાત્રે અર્ધા ગામને ખબર પડી ગઈ હતી કે રક્ષકદળે મકનને ઠેકાણે કરી દીધો. સૌએ એક જ શ્વાસ કાઢ્યો—પાપ ગયું! પરંતુ બીજે દિવસે પોલીસ આવી પહોંચી અને શબને ચોરામાં લાવી એની વહુનો જવાબ લીધો. તેણે અમુકને ઓળખ્યા હતા તે નામ લખાવ્યાં તે ઉપરથી એમને પકડવામાં આવ્યા ત્યારે ગામમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. સાત જણાંને પકડ્યા તેમાં ચાર જુવાનો હતા તો ત્રણ ગામના આગેવાન ગણાતા આદેડ પુરુષો હતા. લોકોને તો એમ જ થયું કે બાઈ માણસ તો નામ દે પણ પોલીસ ખાતાએ એમને શું કામ દાદ આપવી જોઈ એ? મકન મર્યો તે તો

વચ્ચે બોલતાં ગયવરે કહ્યું : ‘આમને પકડી જઈએ તો પગાત લોકોને, મકન જે નાતનો છે તેમને લાગે કે પોલીસ ફાર્મની ગેલ-શગમ રાખતી નથી એમને હાથકડી નહિ ઢગીએ, અને જેવાં પણ બદામ જમવાનું તમે આપી શકો તેની સગવડ પોલીસ આપશે. વાત તો બે દિવસની છે. તમે કોન કગાથો છે એટલે નગમિંદભાઈ આવતી કાલે તો મુંબઈથી આવી પહોંચશે.’

રણુજીતભાઈને બોલવાની દાજીસાહેબે ના કહી હતી એટલે એમણે વાણીને મહાપગલે મંચમમા ગમી હતી. નગમિંદભાઈની બોલબાલા સગવડમાં હતી તે એમનાથી અગળ્યું ન હતું પરંતુ અત્યારે દાજીસાહેબનો બોલ પાછો ઠેવાયો તે એમનાથી મનુ ન ગયું. રાયવગને એમણે કંઈ મલગાવ્યું નહિ પણ મનમાં તે મનમાં નરસિંહભાઈને એમણે મુણાવી : ‘એના દાદાને ત્રીસ વર્ષ મુઘી પગલુવાનું મળ્યું ન હતું તે કુંવાગ નાતનું કરેલું તે ગર્હ દાલતી વાત. એના બાપ કાઠિયાવાડથી ઊંરુ લાવેલા તે તો આજ મુંબી જીવતું હતું. કાઠિયાવાડમાંથી તો કુંવાગી કહીને આણેવી પચુકુવારી હશે કે કેમ તેની કાલે ખાતરી કરી હતી? અને પાટીદાર હશે તે પણ લગવાનું બળે છે! એ નગમિંદભાઈ આજે મરદારનો થાલસો થઈ ગયા કે હવેલીને અવગણવાની પોલીસ હિમત કરતી હતી! ખૂન જેવો ભાગે ગુનો ન હોત તો રણુજીતભાઈ બોલ્યા વગર ગંહી શક્યા ન હોત. પરંતુ સહેજ વાત કરવામાં આટલું પગિણામ ટાળું લાવી બેઠું હતું અને કંઈકે મમત કગાથી એનું પરિણામ ખગળ આવી બેઠે તો કપાળે કાળા દીલી રહી જાય તેવી એ ગમ ખાઈ ગયા.

નાનાભાઈ આજી તે બહુના રણુજીતભાઈ એમની પામે દોડી ગયા એમને બસમાં બેઠા ત્યાંથી સમાચાર મળી ગયા હતા એટલે રણુજીતભાઈને સાગનો માગ કહી દેતાં એ બોલ્યા • ‘જામા કર્ન યુ. ૧-૧૨.

જાણે છે. એમના પક્ષેથી વાંધો ઊભો થાય તેવો નથી. ’

રાયવરે પેટનું પાણી હાલવા દીધા વગર કહ્યું : ‘કોંગ્રેસી આગેવાનોને પ્રજા જેટલું ઝાળખે તેના કરતાં અમે અમલદારો વધારે ઝાળખીએ છીએ. પ્રજાને સારું લગાડવા એક વાત કરે અને અમને એથી ભળતી જ વાત કરે. ’ અને એ વાત નરસિંહભાઈ સુધી પહોંચે તો...એ વિચાર આવતાં એમણે ફેરવી તોળતાં કહ્યું : ‘નરસિંહભાઈ એવા છે એવું મારું કહેવું નથી. એ તો મારા અનુભવમાં આવેલા આગેવાનોમાં ઘણાં સીધા માણસ છે પણ એમના જેવા બધા કોંગ્રેસીઓ હોત તો આજે અહીં રામરાજ્ય ઊતર્યું હોત.....’

દાજસાહેબ રાયવરને ચકાસી જોવા બોલ્યા : ‘એ તો દૂરથી કુંગરા રળિયામણા. નરસિંહભાઈને અમે ઝાળખીએ તેટલું તમે શી રીતે ઝાળખો ? ’

મંદ મંદ હસીને એનો સ્વીકાર કરતાં રાયવર બોલ્યા : ‘તમારા ગામના એટલે મેં માન્યું કે તમને કંઈ માહું લાગશે, બાકી અમારી પોલીસની નજર તો સહેજમાં ઘણું બધું સમજી જાય. છેવટ નરસિંહભાઈના મનમાં બીજું કંઈ ન હોય તોપણ એમને મોટાભાઈ ન કરીએ તે ય પેટમાં દુઃખે. એમનું ગામ એટલે એમને પૂછ્યા વિના જો બીજાની સલાહ લઈએ તો ય એમને અપમાન લાગે. અમને તો આવા અનુભવ પેટ ભરીને થયા છે. સરકારી અમલદાર બીજાને મહત્ત્વ આપે તે કોંગ્રેસી વેડી શકતા નથી. અમારે તોફારી કરવી છે એટલે જે સત્તા ઉપર હોય તેને સલામ કરીએ. નરસિંહભાઈ મુંબઈથી આવશે ત્યાં સુધી કાગળિયાં અમે પોલાં રાખીશું પછી તમારે ફિકર કરવાની શી જરૂર છે ? ’

દાજસાહેબ : ‘પણ આ બધાને તમે પકડી જાવ તે...’

દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ ચોથે દિવસે ખુદ ગુણ્ણતભાઈને એ તપાસના સધાનમાં પકડયા!

પોલીસે એની ખાતમી ભેગી કરી હતી કે મકનને મારી નાખવાનું બ્યવસ્થિત કાવત્રું ગોઠવાયું હતું અને તેની યોજના અજીતભાઈએ કરી હતી! જે સાત પકડયા હતા તેમાંથી ત્રણ બાળાને પોલીસે છોડી મૂક્યા હતા અને ગુણ્ણતભાઈ ઉપર ~~પકડાવવા~~ ન બે તપાસ પકડયા હતા.

નગસિંહભાઈના મુખર્જી આખા પગી આ બન્યું હતું એટલે હવેલીમાં તો એવું જ વસી ગયું કે એમણે જ આ કન્યા હતું! બાકી રણ્ણતભાઈ જેવા આગેવાનની ધરપકડ કરવાની પોલીસની હિંમત ન જ આત્રે એમની સાથે બે પગડાવા હતા તે પધુ ગુણ્ણતભાઈના પક્ષના હતા. બ્યારે ત્રણ છટકા હતા તે નગસિંહભાઈના લાગતાવળગતા ન હતા, પરંતુ એ અકુળવાન ગણાતી ખડકીના હતા એટલે હવેલીએ બેસતું કર્યું કે નગસિંહભાઈએ સંમો સાધીને વેર વાળ્યું હતું. રણ્ણતભાઈએ જે ગુમાનથી દીવગની વટ્ટુ ન તેડીને એમનું અપમાન કર્યું હતું, તેનો બદલો ત્રણે ચ કુળવાનને પકડાવીને એમણે વાળ્યો હતો.

અને બાણે એ જ વાત સાચી હોય તેમ ગામમાં એ વાતાવરણ સરળતાં વાર ન લાગી અને જે હોય તે અફમોસ કરતું સભળાતું હતું—નગસિંહભાઈની આમાં મર્દાઈ ન કહેવાય. ગામમાં આવી અદર અંદરની કૂટ યાય તેથી તો બીજા હલકા લોક ચડી વાગશે!

જાણો છો ?

‘કાણુ ગણુજીતભાઈ?’

‘દાદા સાહેબના પિત્રાઈ અને માદા મુખી.’

‘પોલીસે બીજા બેત્રણ જાગૃતે પકડ્યા છે તેમા એ દુગે. પોલીસ પામે જે લોકો પકડ્યા હતા તેમાથી એક જાગૃ નેટમેન્ટ આપ્યું છે કે મકનનું ખૂન કરવાનું કાવત્રુ ગોઠવાયું હતું અને તે ચોજના કરનાર આપ કહો છો તે ગણુજીતભાઈ હતા તેથી એમને પકડ્યા છે.’

‘મૂળ વાત તો એ છે કે એવું કાઈ કાવત્રુ ખરી રીતે થયું ન હતું. અને ગણુજીતભાઈ તે વખતે દાજર પાયું ન હતા.’

‘એવું હશે તો પોલીસ એમને તપાસ કરીને છોડી મુકશે.’

‘છોડી તો મુકશે, પણ એથી મારી ગિયતિ ગામમા કંકોડી થઈ પડી છે, તેનો ખ્યાલ આપને આવ્યો વાગતો નથી.’

‘આપ તો એમા કંઈ જાણતા નથી, પત્ની એમા આપનો ગો દોષ?’

‘હું કંઈ નથી જાણતો એ તો આપ અને પોલીસ ખાતુ જાણો છો, પરંતુ લોકો તો એમ જ માને છે કે પોલીસ ખાતુ અને સરકારી અમલદારો કાગરસના પ્રમુખ-મંત્રીને પૂંછીને જ બંદુ પગથું ભરે છે.’

‘આપણી પ્રજાની વગર ખાતગીએ માની લેવાનો આ દેવ ભયંકર છે.’

‘એમા કેવળ પ્રજાનો દોષ નથી, એમા સરકારી અમલદારો ચ મોટો ભાગ ભજવે છે. મકનના ખૂન વખતે ગયવર સાહેબ ગામમા ગયા ત્યારે એમનો હવેલીમા મુકામ હતો મકનની સીના જવાબ ઉપરથી એમણે સાત જણને પકડ્યા ત્યારે દાદાસાહેબ અને ગણુ-

પ્રકરણ ચૌદમું

અંદર અંદરનો ધૂંધવાટ

‘એલાવ, કાણુ દેસાઈ સાહેબ? હું નરસિંહભાઈ.’

જૂની આદત પ્રમાણે ‘ગુડ મોર્નિંગ’ ઓઠે આવી ગયું, પણ સ્વરાન્ય પછી વિવેકની નવી પરિભાષા વાપરતાં ડી. એસ. પી. દેસાઈએ કહ્યું : ‘નમસ્તે ! નરસિંહભાઈ સાહેબ. ફરમાવો શી આજ્ઞા છે.’

‘આજ્ઞા મારે કંઈ ફરમાવવાની નથી, પરંતુ તમારા પોલીસ ખાતાએ મારા ગામમાં આગ ફેલાવી દીધી છે તે કથની મારે કહેવાની છે. આપને ખીજે બહાર ન જવાનું હોય તો હું રૂબરૂ આવવા માગું છું.’

એનો પ્રત્યુત્તર ગળી જતાં દેસાઈએ કહ્યું : ‘મકનના ખૂન સંબંધી વાત છે ને?’

ખીજ ઉતારતાં નરસિંહભાઈ બોલ્યા : ‘મારા ખૂનની વાત છે.’

‘આપને એવી કોઈએ ધમકી આપી છે?’

‘હા, પોલીસ ખાતાએ.’

‘મારી પોલીસથી એવો કોઈ અવિવેક થયો હોય તો હું માફી માગું છું.’

‘એથી કંઈ મારી સ્થિતિ સુધરતી નથી.’

‘આપ કહો તે કરવા હું તૈયાર છું.’

‘મકનના ખૂન બદલ રણજીતભાઈને પકડ્યા છે તે આપ

દેસાઈ મહેજ અટકીને બોલ્યા : 'જોસો, આપ જ કહે, પછી અમારે શું કરવું ? રાજીવભાઈને નથી પડતો તે પોલીસ ખાતું અમમપોલીસ કરે છે તેવું દેખાય છે. અને રાજીવભાઈ વિશે આપ કહો એટલે અમે માની લઈએ તે જુદી વાત છે. પરંતુ પોલીસ ખાતા પામે જે છપી માહિતી હોય છે, તે જોતા એ ખાતું કાવતું ન કરે તેમ માનવાને પણ કોઈ કાળુ નથી આપની આંખે એમણે સામાજિક દુર્ગતના બંધો અવકાશ કર્યો છે અને તે જોવાની ભૂલ હવે સુધારી નથી, તે પુરવ મદન જેવા માણસ માટે શું ન કરે ? આપ સત્કારન માણસ છો એટલે એમના પ્રત્યે વેગમાન ન ગમે પણ પોલીસને વાસ્તવિકતાનો ત્યાગ કર્યો વિના છટકા શી રીતે થાય ?'

દેસાઈ સાહેબે છેલ્લે જે ઉલ્લેખ કર્યો તેના અનુમધાનમાં નગર સિંહભાઈએ કહ્યું : 'માગી આવેલા એમના સામાજિક વર્તવને લક્ષમાં લઈ પોલીસે જો એમ માની લીધું હોય કે તેથી જ મોટું થઈશ તો એ ખરાબ નથી.' ત્યારે હવે કચ્છાઈ હોય તેમ દેસાઈ બોલ્યા : 'અરે સાહેબ, આપ એ શું બોલ્યા ? આપના એવી વેરવૃત્તિ હોય તો આપ બદલો લેવા સમર્થ છો અને ક્યાંતો વ બદલો લીધો હોત આપને આ નહિ ગમે તેની ખબર નથી એટલે આપને કાને વાત નાખી ન હતી.'

'આપ જાણો છો કે હું સરકારી વકીલતમાં માથું માગવાના સ્વભાવનો નથી. પરંતુ આ માગ ગામનો પ્રશ્ન છે અને હું તે બાબતે હું એટલે કહું છું કે રાજીવભાઈ આમ નથી પ્રત્યક્ષ તપાસ પતાવી જાગતો વાઘ ન બની ત્યારે તે પાંદડા એમને પીડી શકાય તે જોગો.'

દેસાઈ મનમાં બમડ્યા. 'જો એટલા વાજા અનેવારી નહિવડ

જીતભાઈને કહ્યું હતું કે આ અંગે અમે નરસિંહભાઈને મળ્યા પહેલાં કંઈ પણ પગલાં આગળ લઈશું નહિ. તે પછી હું મુંબઈથી આવ્યો ત્યારે એમને મળવાનું કોઈ કારણ ન હતું. વહીવટમાં દાખલ કરે છે તેવું લાગે એથી મેં આપને એ અંગે જે હકીકત સાચી હતી તે જણાવી હતી.’

‘ખરી રીતે તો આપના ઉપર કંઈ દોષ ન આવે માટે મી. રાયવરે આપની સાથે કંઈ વાતચીત કરી નથી. રણજીતભાઈને પકડવાના હોય અને આપ આગળથી જાણતા હો તો આપને એ પસંદ ન પડે. અને ગામ લોકોને આપ અજાણ હતા તેમ પણ ન કહી શકો. જ્યારે આજે તો આપ સ્પષ્ટ અને ભારપૂર્વક કહી શકો કે હું કંઈ જાણતો ન હતો.’

‘પણ મારું માને કોણ?’

‘રણજીતભાઈને ન પકડીએ તે પણ બને તેમ ન હતું. તમે જાણે છો કે સાર્વજનિક કાર્યકરોએ પછાત લોકો ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા ‘ગિરાદર ખેડૂત મંડળ’ સ્થાપ્યું છે. એના મંત્રી મારી પાસે આવી ગયા અને રૂબરૂ નિવેદન આપી ગયા છે કે મકનના ખૂન પાછળ જમીનદારી સ્થાપિત હિત રહેલું છે. જે પછાત લોકો ગણોતિયા છે તે જમીન માલિકને કબજે કરી દે તેની ધાકે એસાડવા માટે મકનનું ખૂન કર્યું છે. ગણોતિયા ખેડૂતોને એ બતાવવા કે જો તમે જમીન નહિ છોડો તો જે વલે મકનની થઈ તે તમારી થશે. મને આપેલા એ નિવેદનની એક નકલ એમણે ગૃહ પ્રધાનને પણ મોકલી આપી છે. અને તેમાં છેલ્લે પોલીસ ખાતે ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે કે કોંગ્રેસી જમીનદારો અને પોલીસખાતે મળી ગયેલ છે અને મકનના ખૂનના ગુનેગારોને શિક્ષા થાય તે સંબંધિત પોલીસ ખાતું બતાવતું નથી’

ગામને હેરાન કરતો હતો તેનું જરૂર જણાઈ આવ્યું એ તો ટાંકાપાળીએ ખસ ગઈ. રણછતભાઈને જૂનું વેર રાખીને નગમિંદભાઈ પકડાવે અને તે ય ખોટી ગીતે એ તો ગામને ગમવાનું મનુષ્ય પોતે એમાં કંઈ જાણતા નથી એમ કહેતા ફરે તોપણ કાંઈ માને નહિ, અને ગુનેગાર હતા એટલે મામે ચાવીને જવાબ કરતા હતા તેમ શંકા દૂર થાય.

એ શંકામાથી માવ મુક્ત હતા નાનાભાઈ. નગમિંદભાઈને પૂછીને ખાતરી કર્યા સિવાય એમણે દાઝસાહેબને કંઈ હતું : ‘નગમિંદભાઈનો આમા હાથ હોય તેમ હું માનતો નથી.’

દાઝસાહેબ એનો અગ્વીકાર કરતા ખોવા. ‘એ માધુ મદાત્મા છે એમ તમે માનીને ચાલો છો એ તમારી મનુષ્યપરીક્ષાની કચાશ છે.’

નાનાભાઈ. ‘તમે મનુષ્યપરીક્ષક તરીકે એમને અન્યાય કરતા હો તેમ કેમ ન બને ?’

દાઝસાહેબ : ‘એવું પણ બનવા સંભવ છે. પરંતુ તમે એમને એક કોંગ્રેસ કાર્યકર, દેશભક્તિ, ત્યાગી અને ભાવનાવાળા પુરુષ તરીકે નાનપણથી જોતા આવ્યા છો એટલે તમને એમની નમજાઈઓ ન દેખાય એમ બનવા પૂરો જલન છે. પરંતુ અમે સમકક્ષ છીએ એટલે એમને નેતા થતા પડેલા સામાન્ય માણસ તરીકે પણ જોયા છે. અને તે વખતનું તેમનું વર્તન કેવું હતું તેનો પણ પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ છે.’

‘એનો અર્થ તો એ થયો કે અમે જેમ નમજાઈઓ ન જોઈ શકીએ તેમ તમે એમની મોટાઈ ન જોઈ શકો. તમે જે વર્તન જોયેલું એમાં સાચી મોટાઈ પ્રાપ્ત થતા પરિવર્તન ન આવે તેમ શું કામ માનો છો ?’

હો તો કોણ કોણ મકનને મારવામાં હતા, તે કહેતા કમ નથી? કોણ નહોતો તે કહેવાય છે, તો કોણ હતા એ તમારા ગામનો પ્રશ્ન છે તો શું તમને ખબર નથી? વહીવટમાં માથું ન મારવું એટલું પૂરતું નથી, વહીવટમાં મદદ કરવી એ શું ફરજ નથી? પરંતુ એ ભાવ મનમાં રાખી એમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘રણજીતભાઈને પકડયા છે તે પોલીસ ખાતાએ પોતાની સલામતી માટે. લાલ બિરાદરો ખેડૂત મંડળ દ્વારા ઉહાપોહ ન કરે કે પોલીસ ગામના આગેવાનો સાથે ભળી ગઈ છે! રણજીતભાઈ સામે કોઈ પુરાવો નથી તેવાં કાગળિયાં કરી પોલીસ એમને છોડી મૂકશે. એ અંગે આપ કંઈ ફિક્કર કરશો નહિ અને એ માટે આપને રૂબરૂ મળવા આવવાની તસ્દી લેવાની જરૂર પણ નથી.’

નરસિંહભાઈએ ટેલિફોનનું રિસીવર નીચે મૂકી દેતાં અફસોસ કર્યો : ‘પોલીસ ખાતું એટલે કમખખતની એલાદ!’

અને આ દુઃખ એ કોને કહેતા ફરે? અગાઉ એમણે ગૃહ-પ્રધાનને ફરિયાદ કરી જોઈ હતી, પરંતુ અમલદારો કાગળિયાંના ઘોડા એવા તૈયાર રાખે છે કે વહીવટી તંત્રમાં પ્રધાનનું પણ કંઈ બિપજતું ન હતું. બહુ તો એ અમલદારની ખીજે બદલી કરી શકે એટલું જ. આ કિસ્સામાં પણ નરસિંહભાઈએ જોઈ લીધું કે રણજીતભાઈને પકડવા માટે પોલીસે ભૂમિકા તૈયાર કરી લીધી હતી. કાવત્રું ગોઠવ્યું હતું તેવું એક નિવેદન લઈ લીધું હતું એ બચાવ માટે પૂરતું હતું. રણજીતભાઈ પકડાયા તેનું અંતરથી નરસિંહભાઈને કંઈ દુઃખ ન હતું. ખરી રીતે પોતાને ગામના ખેરખાં માનતા પુરુષને જોલમાં જવું પડ્યું એથી નરસિંહભાઈનું અહમ્ સંતોષાયું હતું. પરંતુ જોલમાં જવાનું જે નિમિત્ત હતું તે એમના અંગે ગામમાં ગેરસમજ ઊભી કરે તેવું હતું. ગામ લોકોને એમ થાય કે મકન

આપણી પણ સગમ નો મર્યાદ . . .

નાનાભાઈને આગળ બોલવા દીધા વિના દાઝભાઈએ કહ્યું :
‘એનો ઇન્કાર આપણે કરી ગઈએ તેમ છીએ જ નહિ.’ અને
નરસિંહભાઈનું મન જાણવા એમણે પૂછ્યું . ‘તમારી આગળ તેમણે
કોઈ દિવસ એ વાત કાઢી છે ?’

‘ના.’ નાનાભાઈએ એ માથે પોતાનો અલિપ્રાય આપના
કહ્યું ; ‘એ પછી તો ઘણા પાણી વહી ગયાં બૃનદાળને બૂની જઈ
હવે રણુજીતભાઈએ પોતાની બૂલ મુધારી લેઈ એ; તમારે પણ
આગ્રહ કરવો જોઈએ.’

તત્ત્વજ્ઞાનીની માફક નાનાભાઈના હિત્વાદ, હિપ્ત રમના દાઝ-
સાહેબ બોલ્યા : ‘બૂલ મુધારી લેવી જોઈએ એમ સમજવું એક
વાત છે અને એનું આચરણ કરવું એ બીજી વાત છે માત્ર ગણ-
જીતભાઈ સાથે વાત નથી થઈ, પરંતુ એમના હાથની વાત હોત તો
હું માનું છું કે એમણે ક્યાંની ય ગઈ ગુમરી બૂલી જઈ એ પગલું
ભર્યું હોત. વખત પાક્યો છે તેમ લેતા મેં પણ ટોર કરી લેતા.’

દાઝભાઈએ આગળ ન બોલ્યા એટલે નાનાભાઈએ પૂછ્યું :
‘રણુજીતભાઈના હાથમા નથી તો હવે કેના હાથમા છે ?’

‘પુષ્પાના’ એ કહેવામા જાણે રણુજીતભાઈની કૃથક્ષોનો હોય
વહોરવો પડે તો હોય તેમ દાઝસાહેબે એક શબ્દમા મમાપ્ત કર્યું.

નાનાભાઈને આ અંગે ક્યારેય દાઝભાઈએ આથે વાત નીકળી
ન હતી એ વાત કાઢવાથી કે મલાહ આપવાથી રણુજીતભાઈ સુધરે
તેમ પણ એ માનતા ન હતા. પરંતુ એમને ફેટી ય વખત થતું
કે જો સસરા-પુત્રવધૂ વચ્ચે આવો નિષ્ઠ વ્યવહાર કાયમ રહેનારો
હોય તો અવિતાને તેડવી એ હિતાવહ ગણાય. જગમોડન પુષ્પાની
નજરમા પતિ તરીકે ન વચ્ચો ને જીવન, પણ અવિતાએ એની વફા-

‘મારો વાંધો જ ત્યાં છે. એમનામાં સાચી મોટાઈ આવી જ નથી. ગામમાં સામાજિક રીતે એમનું કુટુંબ આગેવાનનો મોલો પ્રાપ્ત કરી શકેલું નથી, એથી લઘુગ્રંથિથી પીડાય છે અને તેને વશ વર્તી એ વર્ત્યા કરે છે. કોંગ્રેસમાં એ હોદ્દા ઉપર હોવા છતાં ખીજા કોંગ્રેસીની પેઠે એમણે હોદ્દાનો દુરુપયોગ નથી કર્યો એ કારણે એ સાત્ત્વિક માણસ છે તેમ માની લેવું ખરાબર નથી. સાત્ત્વિક માણસ જેમ હોદ્દાનો દુરુપયોગ નથી કરતો તેમ કાયર માણસ પણ એવી હિંમત નથી કરી શકતો. અહિંસા જેમ વીર અને કાયરની હોઈ શકે તેના જેવો આ ઘાટ છે. નરસિંહભાઈની સાત્ત્વિકતા કાયરની લઘુગ્રંથિમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. એવો પુરુષ તક મળે ત્યારે અંગૂઠે ખારણું ન ઠેલી આપે તેમ માનવાનો કારણ નથી.’

નાનાભાઈએ ખીજી દલીલ કરતાં કહ્યું : ‘એમ માની લઈએ તોપણ નરસિંહભાઈ રાજકારણી માણસ છે તે તો કખૂલ કરશો ને? આ પ્રસંગે જો એમણે અંગૂઠે કમાડ ઠેલી આપ્યું હોય તો એ રાજકારણનો કક્કો નથી જાણતા એમ જ માનવું પડે. આ પ્રશ્ન સાથે આખા ગામને લાગેવાળગે છે. ગામનો પ્રેમ ગુમાવવા જેવી એ મૂર્ખાંમી કરે તેમ તમે માનો છો?

દાજીસાહેબ પોતાની સાન્યતાને વળગી રહેતાં બોલ્યા : ‘ભણ્યો ભૂલે અને તારો ડૂબે, એ કહેવત આવા વખતે સાચી પડે છે. માણસ ગમે તેટલો રાજકારણી હોય પણ અંગત વેરને વશ થઈ એ વિવેક ચૂકી જાય છે. નરસિંહભાઈનું આજે રાજકીય આટલું મોટું સ્થાન હોય છતાં એમને ઊતરતા ગણી રણજીતભાઈ પુત્રવધૂને ન તેડે, એ વેર શું એ ભૂલી ગયા હોય તેમ તમે માનો છો?’

તક મળી એટલે સીધો એ અંગે સવાલ કરતાં નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘અરું પૂછો તો, રણજીતભાઈને લીધે પિત્રાઈ તરીકે એ

માને છે તો તમને જે અનુભવ થયો તે એમને કહી મનાવો.’

રણુજીતભાઈનો શુભે દરજી બિનથી ન હતો, જતાં બિનગંતે
ય સવાલ હતો. ‘આ હિચકગપણું કહેવાય કે બીજું ? મને જેનમા
પૂરે તેથી હું માનલગ થઈ ગયો તેવું હું માની વડે તેણે જતા
જમાનાનો નથી. નરમિદભાઈ પોતે અગત્યની અગવળમાં જેન
જઈ આન્યા બદલ ગારવ લેના હોય, તો માટે પાનું એથી જોઈ
ગોચર લેવાનું કઈ કારણ નથી આમ તો હું એમા કઈ જાણો
ન હતો, પરંતુ જેમણે મકનનું કામજા બાંધ્યું હતું તેમણે કંઈ જોઈ
કયું ન હતું. પોલીસની જોડી આશામાં હાથ આવીને જેમી રહેવા
કરતાં જવાનોને એ મદદી બદલ ધન્યવાદ આપવા બેઠે એ એને
બદલે જ પોલીસ ખૂનતા આગેપસર અમુક પોલીસને પડે તો ગામે
સગઠિત થઈ એમનો બચાવ કરવો જોઈએ એને બદલે નરમિદ-
ભાઈ જેવા જે માગ જેવાને ધકેલી આપવા પોલીસને ધથાગે કરી
આપે તો પ્રજા શું ડાઓનો, ડાકુઓનો, ચોરોનો મામનો કન્યા દિ મન
શી રીતે કરશે ?’

નાનાભાઈ મૂળ મુદ્દાનો પ્રશ્ન કરતા બોલ્યા : ‘નરમિદભાઈનો
આમા હાથ હતો તેમ તમે શા ઉપગ્રથી કહો છો ?’

‘ખુદ ફોજદારે મને કહ્યું તે જોડું ?’

‘પોલીસ ખાતું ધણીને કહેશે ધા અને ચોરને કહેશે નાશ
એવો ઘાટ કરતા પાછું પડે એવું હોતું નથી. વધીલ તરીકે મને
એનો પૂરો અનુભવ છે.’

‘એ હશે.’ રણુજીતભાઈએ એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું ;
‘પરંતુ મારા જેવાને પડતા પડેલા એને વિચાર થઈ પડે તેમ તો
માનો છો ને ? પોલીસ ખાતું મને નાવ ન જોગખતું હોય તેમ
તો ન બને ને ? વળી હું એમાં કઈ બાણતો પણ નથી એ બે

દારીમાં પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું હતું. રણછતભાઈએ એને ઉપર નજર નહિ જગાડી હોય તેમ કાઈ માનતું ન હતું. પરંતુ એ નજરને તાળે એ નહોતી થઈ એ હકીકત હતી. હવે એને જો તેડે તો એનું હિત તો હીક પણ દીકરાનું હિત સંધાય. એને પતિપરાયણ પત્ની મળે. એ આવે એટલે પુખ્તાને ય પતિની પોતે ઉપેક્ષા કરતી હતી તે ઓછું સાલે છતાં એ જ સવિતા આવે તેના વિરોધમાં હોય તે નાનાભાઈને વિચિત્ર લાગ્યું.

વાત સહજ નીકળી હતી એટલે એને લગાવવા નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘પુખ્તાને ઊલટું સવિતા આવે તો જગમોહનની ચિંતા જ ટળી જાય. એ તો ધગ્ગે કે સવિતાને તેડે તો સારું, એમ હું માનું છું.’

‘પુખ્તાને જો તમે સમજવતા હો અને એ કબૂલ થાય તો રણછતભાઈને હું સમજવી લઈશ.’

‘રણછતભાઈ હમણાં તો સમજે જ નહિ. જો ગામ એમ માનતું હોય કે એમને નરસિંહભાઈએ પકડાવ્યા છે અને તે ય એવું માનવા થઈ જાય તો વેરની ગાંઠ કહણુ જની ગઈ ગણાય.’

‘એ તો છે જ, પરંતુ મારી સમજ પ્રમાણે પ્રથમ તો પુખ્તા જ તૈયાર ન થાય. સવિતા પતિપરાયણ અને એની શોકચ તરીકે પોતે બેવશ, એ સ્થિતિમાં, લોકો સવિતાનાં ગુણ ગાય અને એની નિંદા કરે તેવી સ્થિતિ એ પસંદ ન કરે.’

એ કરે કે ન કરે, પણ રણછતભાઈ ત્રીજે દિવસે જલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે એમના મનમાં નરસિંહભાઈ સાથે વેરની ગાંઠ નવી બંધાઈ ગઈ હતી. નરસિંહભાઈનો આમાં હાથ ન હોય તેમ નાનાભાઈ દૃઢતાપૂર્વક માનતા હતા એટલે દાણસાહેબે એમને આગળ ધરતાં કહ્યું : ‘રણછતભાઈ, આપણા નાનાભાઈએમને દેવના દીકરા

નરસિંહભાઈ જાણતા હોય તો પોલીસ ખાતાને વાત થઈ ત્યારે એમણે કહ્યું જ હોય ને? પોલીસને મારા ઉપર એવું ક્યું વેર હતું કે મને સંડોવે? મકનની વહુએ પણ મારું નામ દીધું નથી. પછી કોઈની ચાલ ન હોય તો મને પકડવાનું શું કારણ?’

નાનાભાઈએ કંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો એટલે રણજીતભાઈએ સવાલ કર્યો : ‘તમે એમ માનો છો કે તમે મારા વતી જે વકીલાત કરી એથી મને છોડ્યો છે? તમારી વાત ડી.વાય.ડી.એસ.પી. ને ગળે ઊતરી માટે મને મુક્ત કર્યો છે, તેમ તમે જે માનતા હો તો ભીંત ભૂલો છો.’

આશ્ચર્ય પામતાં નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘ત્યારે?’

રણજીતભાઈ : ‘નરસિંહભાઈએ લાગવગ કરી તેથી મને ખોટો પકડ્યો તો એમની લાગવગ લૂલી પડે તેવી ચાંપ મેં કરી.’

‘કયી જાતની!’

‘પોલીસ ખાતામાં સૌથી મોટી લાગવગ કયી?’

‘લાંચ.’

‘બસ ત્યારે; એ પેટમાં પડ્યું એટલે છુટકારો થયો. બાકી નરસિંહભાઈની દાનત એવી ખરી કે ખૂનનો કેસ પોલીસ મૂકે તેમાં મને સામેલ કરી દેવો. છેવટ ભલે હું છૂટી જાઉં, પણ ત્યાં સુધી હિરાન થાઉં, બદનામ થાઉં, એટલે એમનું વેર વળે. નબળો માટી ખેરી ઉપર શરો તેવી નરસિંહભાઈની શૂરવીરતા કહેવાય. સામી છાતીએ ઘા કરવાની હિંમત નથી ત્યારે આ નીચતા બતાવી.’

નાનાભાઈને હજી પણ આ ગળે ઊતરતું ન હતું. પોલીસ લાંચ ખાવાની તક ઊભી કરવા નિર્દોષ માણસોને પણ કેવી રીતે સંડોવી દેતી હતી તે નાનાભાઈને વકીલ તરીકે જોવા મળતું હતું. પોલીસ ખાતું એટલું તો જાણતું હોય કે નરસિંહભાઈ અને રણ-

હતી તેનો કોઈ ખ્યાલ ન હતો. અને પોતે એવા નિસહાય હતા કે એ કંઈ કરી શકે તેમ ન હતા. લોક તો એમ માનતું કે સરકારી વહીવટમાં એ ધારે તે કરી શકે તેમ હતા, પરંતુ એ ચોક્કસ જ એવું હતું કે મુદ્દ પ્રધાનોનું પણ કંઈ જોખળતું ન હતું. રજીશ્તભાઈને પકડવાનો પુરાવો ન હતો. સરકારી તંત્રમાં સાચી વાત હોય પણ પુરવાર ન થઈ શકે એટલે કાયદેસર કંઈ થઈ શકે નહિ. સ્વરાજ્ય મળતાની સાથે વહીવટ સુધારવાના ઉત્સાહમાં કાર્યકરોએ આવી બધી વિગત પ્રધાનના ઉપર લખી મોકલવા માડી હતી, પરંતુ એ સાબિત ન થતાં એમને જ ઇપ્કો મળ્યો હતો નરસિંહભાઈ વકીલ હતા એટલે પ્રધાનનોની એ મુયનાને એ સમજી શક્યા હતા. પરંતુ પ્રજા એ બધું માનવા કયા તૈયાર હતી?

નરસિંહભાઈ પોતાની નિઃસહાયતા બતાવતા બોલ્યા: ‘નાનાભાઈ, તમે તો વકીલ છો, તંત્રને સમજો છો, પુરાવા વગર શું થઈ શકે? બહુ બહુ તો રજીશ્તભાઈ સમક્ષ હું એકરાગ કરી શકું કે મારો આમાં હાથ નથી. પોલીસના આ કાવાદાવા છે’

નાનાભાઈ: ‘એ તો મેં એમને તે સિવાય પણ કહ્યું છે. પરંતુ એ અત્યારે એવા ધૂધવાટમાં છે કે તમે ખુલાસો કરો તે પણ માને નહિ અને અર્થના અનર્થ કરે એટલે તેની દાલ જરૂર હું જોતો નથી.’

નરસિંહભાઈની અંદર દબાઈ ગયેલી લઘુમતી બિજાળી આતી: ‘એ ધૂધવાટમાં છે એટલે હું શું એમનો દબાયેલો છું એમ એ માને છે? એમને જે અપમાન કર્યું છે અને ચાલુ ગમ્યું છે તે હું ગળી ગયો છું એટલે મને એ એમનો વસવાયો મમળો છે શું? મારી સીધી વાતનો એ અનર્થ કઢવાના હોય અને કહેતા હોય તો એમને કહી દેજો કે તમારો ધૂધવાટ તમને ભારે, મને એની કંઈ

પાસે સત્તા છે એટલે જ એમને ઉઘાડા પાડે તેને એ કચરી નાંખ્યા વગર ન મૂકે.’

‘એ વાત અમુક અંગે સાચી હશે. પરંતુ અમલદારો એમને નાહક બદનામ કરે છે તે પણ ભૂલવું ન જોઈએ.’

‘પણ આમાં હું અમલદારને જૂઠો માનવા તૈયાર નથી. આ વાત તો આજે બની પણ મકનને પકડાવા અગાઉ એમણે શું કયું હતું? સ્વરાન્ય આવ્યા પછી હું જોયા કરું છું કે એ હલકા લોકોને ઉશ્કેરવાનું કામ કરતા રહ્યા છે. આગેવાનો શી રીતે માનભંગ થાય એ જ એમનું લક્ષ રહ્યું છે. મને પકડાવવા પાછળ પણ માનભંગ કરવાનો જ હેતુ હું જોઈ શકું છું.’

નાનાભાઈ ચુપ થઈ ગયા. દાજીસાહેબ તો એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એકે ય બાજુ બોલતા ન હતા અને તેમનો મૂંગો ટેકો રણજીતભાઈ તરફ હતો એટલે નાનાભાઈએ આવેગવાળા વાતાવણમાં દલીલ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પરંતુ નરસિંહભાઈને કાને હકીકત નાખવાની ફરજે સમજીને એમણે પોલીસ ખાતાની ખંધાઈની વાત કરી. રણજીતભાઈએ લાંચ આપી તે ન ‘કહ્યું’. પણ અગાઉ જે ચાર જણ છૂટ્યા હતા તેમણે લાંચ આપી હતી તે ગામમાં જાહેર થયેલી હકીકત હતી તે તરફ ધ્યાન ખેંચતાં ઉમેર્યું હતું : ‘તમે જે ગામમાં બેઠ છો તે કેસમાં પણ જો પોલીસ લાંચ લેતી હોય તો ખીજે શું નહિ કરતી હોય? ખૂનની તપાસ કરવા ખીજે દિવસ એ આવી ત્યારે ફકીરને ઘેર મરઘી રંધાવી અને જ્યાંસુત ઉડાવી તે પોલીસને સ્વરાન્યની પોલીસ કહેવાય ખરી?’

ખરી રીતે ગામમાં સૌથી વધુ કોઈ બેચેન હોય તો નરસિંહભાઈ હતા. જીવાનોએ આવેગમાં આવી જઈને અવિચારી રીતે ભલે કાયદો હાથમાં લીધો, પરંતુ એથી પોલીસ જે રીતે વર્તી રહી

પ્રકરણ પંદરમું

નાનાભાઈની વકીલી નજર

નાનાભાઈ આવ્યા એવા ખૂન-કેસના કામમા રોકાઈ ગયા હતા તે સાચું, છતાં શાન્તાગૌરીએ એમને એતવ્યા હતા એટલે એમની નજર ભાણાભાઈ અને મનોરમાની યોગી કરતી હતી. ભાણાભાઈની તળિયતને કંઈ આચ આવેલી ન હતી તેમ એમને જોતા જ ગમે તે કહી આપે. છતાં આટલો લાંબો સમય નોકરી-કામ છોડી એ અહીં રહ્યા હતા એ જ ચિહ્ન જતાવતા હતા કે એની પાછળ કંઈક યોજના હતી. જોકે એમનું વર્તન આમ તો મહેમાન જેવું હતું, કોઈ કામકાજમા એ માથું મારતા ન હતા કે રસ પણ લેતા ન હતા. દાજીસાહેબ પણ એમને કંઈ કામ સૂચવતા ન હતા. પરંતુ મનોરમા આ ઘરની વહુ હોય તેમ જવાબદારીપૂર્વક દરેક કામ કરતી જોવા મળતી હતી.

એક તોંધ નાનાભાઈએ મનથી સ્વીકારી લીધી હતી કે હવેથી આટલી વ્યવસ્થિત અને ગ્વચ્છ એમણે અગાઉ નોંધી ન હતી. ભાભી-મામા એ ચીવટ નહોતી એમ નહિ પણ બિમર વધતાં એ કામને પહોંચી વળતા ન હતા અને ગામડાના નોકરો સહેર નોટથી રવ-ચ્છતા અને વ્યવસ્થા રાખી શકતા ન હતા.

મનોરમા નોકર પાસે કામ લેતી હતી અને જે ખામી ગ્દેતે એ પોતે સુધારી લેતી હતી. ગામડામાં મોટામા મોટી હેગનગતિ

પડી નથી.’

નરસિંહભાઈને અકારણ એલેન્જ ફેંકતા અને સમતોલપણું ગુમાવી ગેઠેલા જોતાં નાનાભાઈ વિસ્મયમાં પડી ગયા. ઘડીભર એમને ય દિધા જન્મી કે નરસિંહભાઈનો જો એમાં મુદ્દલ હાથ ન હોય તો એમને આમ મારી સમક્ષ ખિન્નઈ ઊઠવાનું કારણ શું ?

ખાર દીકરો હિપાડી લે તેમ ઇચ્છે છે, તેમ નાથા મુનીમ ઝખતા હતા કે હવેલીનો વડીવટ પોતાને માથેથી ઓછો થવો જોઈએ. દાણસાહેબે એ પ્રયત્ન કરી જોયો હતો. એક જુવાનિયાને એમની હાથ-લાકડી તરીકે ગખ્યો હતો. પગ્ન પેલો મહિનામાં ભાગી ગયો હતો. નાથા મુનીમ એને ગોકચ માનતા હોય તેમ દાલિયા કરતા હતા અને કંઈ કામ મોખતા ન હતા. એ જાને કંઈ કરી લે તો એમાં એ ખૂધગ કાઢતા હતા. આથી ભાગીમાં એ મનોમ્માનો હિસાહ જોઈ અનાજના પાકની વ્યવસ્થા એને મોખી હતી. એ કારણે એના તરફ નાથા મુનીમ ઘરમાં કાઈ વર્ષમાં ધરાવતો નવો નોકર આવ્યો હોય તેમ કતરાતી આખે જોતા હતા. અને એ પડયો ઘેર શેઠાણી આગળ એ પાડતા પણુ હતા.

‘ભૂખે મરી જવું સારું, પણ પેટ ભરવા સમાને ઘેર ગરુ’
તે જોડું.’

પૂર્વાપર સંબંધ વિનાની વાત ન સમજાયાથી ગંગા શેઠાણી પૂછતા: ‘કાની વાત કરો છો?’

‘આ ભાણાઈની વહુ...’

વાતને ત્યાં કાપી નાખતા શેઠાણી બોલી હિતાં: ‘મોટા લોકની વાત આપણે કરીને શું કામ છે?’

‘પણ હું બહાર ઓઢી કરું છું? આ તો તારી આગળ જ.’

પોતાનું અહમ્ સંતોષાતાં શેઠાણીએ પૂછ્યું: ‘શું છે?’

‘જાણે ધરની વહુ હોય તેમ એ કેડે ચાલીઓનો બૂટા લઈને ફરે છે એને એ જાન નથી કે એ હકવાળી બાગ વર્ષની અમદાવાદમાં બેઠી છે. ભયો ધરની અને ખાલી ધરની વહુમાં ફેર પણુ પડયા વગર રહેતો નથી. ચાન્તાગૌરીએ કાઈ વખત ધરમાં શું આવે છે તેમાં માથું માથું નથી અને આને કંઈ લેવાદેવા નહિ

ધૂળની છે. એનો કોઈ ઉપાય પણ નથી. નાનાભાઈ એ જોયું કે મનોરમા ખાણનાં બંધ રાખવાનું કામ ચૂકતી ન હતી. મેડી ઉપરની ખેડ-રમો ખુલ્લી રહે તો ફેટલી ય ધૂળ ભરાઈ જાય છતાં એ અર્ધો દહાડો તો નકામી ખુલ્લી રહેતી. નાનાભાઈ એ નોકરને ટોક્યો પણ હશે પરન્તુ એને તો એક જ ગણતરી કે ખારી ઉઘાડી છે તેથી ક્યાં ચોર પેસી જવાનો હતો! ધૂળ પોતે સાફ કરશે એટલે જતી રહેશે. ખેડ-રમો જ શું કામ, જે દીવાનખાનું કાયમ ખુલ્લું રહેતું હતું તે પણ દાઝસાહેબ હવેલીમાંથી પગ બહાર મૂકે કે મનોરમા બંધ કરી દેતી હતી. અને ફક્ત ખારીખાણનાં બંધ કરતી હતી એટલું જ નહિ પણ પ્રથમ એ ગોઠવણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હોય તો સરખી કરીને આડુ મારવાની જરૂર લાગે તો જાતે એ કરી લેતી હતી. ચાના પ્યાલા ચા પીવાઈ ગઈ કે તરત નોકર ઉપાડી લેતો હતો તેની પાછળ પણ મનોરમાની નજર હતી.

ભાભીમાની કેડે ચાવીઓના ખૂડાને આંકડો લટકેલો રહેતો હતો તે મનોરમાની કેડે પહેંચી ગયો હતો. ખેડૂત કોઈ પાક લઈને આવતો તો ક્યાં તેને નાંખવો તે માટે એ મનોરમાને પૂછતો. મનોરમા એ અંગે જાતે નિર્ણય લેતી એવું પણ ન હતું, ભાભીમાને પૂછીને એમની સૂચના પ્રમાણે એનો અમલ કરતી. આ અંગે કોઈને પેટમાં દુઃખતું હોય તો નાથા મુનીમને. ખેડૂતો સાથે સીધું પાનું પાડવાનું કામ એ પોતાનું માનતા હતા અને એ રીતે જ એ જ ગોઠવણ કરતા હતા. એથી એ વારેવારે ફરિયાદ કરતા હતા કે પોતાની હવે ઉમર થઈ એટલે પહેલાં જોટલું કામ થતું ન હતું. નાથા મુનીમને ઘેર જવું તો પોષાય તેમ ન હતું. નાની સરખી જે હાટડી ચાલતી હતી તે પણ છેલ્લાં પાંચસાત વર્ષમાં લગલગ બંધ થઈ ગઈ હતી. પરન્તુ ઘરનો વડીલ જેમ ઉમર થતાં પોતાનો

મુસ્કેલી ઊભી થાય.'

‘મને શિખામણુ આપો છો પણ મેં જ તમને કંતુ હતું કે મોટા લોકની વાત કરીને શું કામ છો?’

‘લગવાને જે ખોટ ન પૂરી તે ભાભીમાએ પૂરવા ધારી દોય તેમ તને નથી લાગતું?’

‘દત્તક લઈને?’

‘ધીમેથી ખોલ.’

શેઠાણી વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ થોડી વારે બોલ્યાં : ‘એવું થાય તો ભારે ચર્ચ કહેવાય. નાનાભાઈને અર્પા મિલકતનું શુભાવવી પડે.’

‘મિલકતને રડે તેવા નાનાભાઈ નથી. પરંતુ બંને ભાઈઓ વચ્ચેના હેતને આચ આવી જ ગણાય નાનાભાઈનો દીકરો એમનો નથી જ એમ માન્યું ગણાય ને?’

‘આગળથી નખ વેગળા તે વેગળા એમાં નવું શું છે? નાનાભાઈને જે એક કરતા વધુ દીકરા હોત તો ભત્રીજાને દત્તક લેત, પરંતુ લગવાને છ દીકરીઓ પછી દીકરો આપ્યો તે વ વળી એક જ.’

‘લગવાનનો એમાં દોષ નથી.’

‘ત્યારે?’

‘શહેરના લોક હવે વધારે બાળક ચવા દેતા નથી.’

શેઠાણીને કાને કુટુંબનિયોજનની વાત ઝડપી આવી હતી એટલે સમજી જતાં એ બોલી ઊઠ્યા : ‘એક આંખ જેમ આંખમાં ન કહેવાય તેમ એક દીકરો તે દીકરામાં ન ગણાય. કંઈ ચણું તો પછી હાથ ધસવાના. આદમી ન સમજે પણ બેંગ માણસે સમજવું જોઈએ બીજો દીકરો હોત તો એને દત્તક આપી શકાત.’

છતાં દરેક વાતમાં આગલે હડે. ખાનદાન ઘરની વાત જ જુદી છે. ભાણુભાઈની માટી આમાંની છે એટલે એ કંઈ માથું મારવાના નહિ.’

એમાં સંમત ન થતાં ગંગા શેઠાણી બોલ્યાં : ‘ભાણુભાઈ ગમે તેટલા ખાનદાન ઘરના હોય પણ એમાં દહાડો શું વળ્યો? એમનામાં વળી છત હોત તો વહુને પારકે ઘેર આવી વેઠ શું કરવા કરવી પડે?’

શેઠાણીની વહેલમાં એસી જતાં નાથા મુનીમે કહ્યું : ‘તારું કહેવું સાચું છે. ભાણુભાઈમાં છત તો નથી દેખાતી.’

શેઠાણી : ‘હોત તો એ છાની જ ન રહે. વહુમાં છે એટલે ભાભીમાના મોંનું માન આટલા દહાડામાં થઈ પડી છે. ભાભીમાં એને પૂછીને પાણી પીએ છે. છે પણ એવી રૂપાળી કે જાણે એનું મોં જોઈને ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં એસી રહીએ! એના આંખ્યા પછી હું જ્યારે જ્યારે હવેલીએ જાઉં છું ત્યારે મને એાછું આવી જાય છે. ભગવાનને ઘેર શી ખોટ હતી કે ભાભીમાને એનાથી બાકાત રાખ્યાં! આજે એમને દીકરો હોત તો એણે ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો હોત. આજ વહુ ઘરમાં આવી હોત તો હવેલી કેવી શાભી ભૂંટત!’

નાથા મુનીમે આંગળી વતી ઇશારો કરી શેઠાણીને નજીક બોલાવ્યાં અને ધીમેથી કહ્યું : ‘તારા મનમાં એ મારા મનમાં. મનો-રમાગૌરી હવેલીની વહુ હોય તેમ વર્તે છે તે કંઈ ભેદ તો નહિ હોય?’

‘કેવો?’

‘રાયણની ખોટ ટાકડીઓમાં ભાંગવા જેવો.’

‘સમજ પડે એમ તો બોલો.’

‘મોટા લોકની વાત છે. ઐરાના પેટમાં વાત ન રહે તો

જિપર છૂટીને આવ્યા હતા. કોઈ એવો ઉદ્દેગ દલેવાંમા ન હતો કે ભાભીમાને નિગતે વાત કરવાનો અવસર ન હોય.

આટલા દિવસનું સાથુ મૌન નાથા મુનીમની ન મદેવાયું હોય તેમ એક દિવસ સાગ જોઈને એમણે તોડ્યું : 'નાનાભાઈ, મોટા લોકની વાતમા મારે માથુ ન મારવું જોઈએ તે હું સમજું છું પણ...'.

વચ્ચે બોલતા નાનાભાઈએ કહ્યું : 'તમને એ અધિકાર નથી એવું વર્તન મારું ક્યારેય તમે જોયું છે ખરું? અમાગ કામમાં તમે માથુ ન મારો તો અમારું ગાકું આલે શી ગીતો?'

'ગાકું ચલાવવાનું કામ મારું એ ખરું, પણ આ તો એરો-પ્લેનનો જમાનો આવ્યો. એમા બેસવાનું મારું ગજુ નહિ, તો ચલાવવાનું હોય જ ક્યાથી? ઘરડા માણસોનો જીવ છે એટલે બૂલચૂક થાય તો માફ કરજો અને વાત મનમા દાટી દેજો.'

'એવું તમારે કહેવાનું જ ન હોય.'

નાથા મુનીમે અનુમાનને બદલે વાગ્તવિદતા હોય તેમ કહી નાખ્યું : 'ભાણાભાઈને ભાભીમા દત્તક લેવાના છે તેમ સાબળ્યું છે તે સાચું છે?'

ગભીરતા ધારણ કરતા નાનાભાઈએ પૂછ્યું : 'તમને કાણે કશું?'

'ગામમા વાત ગધાય છે.'

'હું કંઈ જાણતો નથી.'

'સાચું હોય તો ભાભીમા આ સારું કરતાં નથી.'

'એવું હોય તો ભાભીમા મને વાત કર્યા વિના ન રહે.'

'કહેતા એમની જીલ જિપડતી ન હોય અને અંદરખાનેથી વાત આગળ વધે તે પહેલા તમારે ખાતરી કરી લેવી જોઈએ.'

‘આ તો મારું અનુમાન છે.

‘ચેતતા નર સદા સુખી. તમે નાનાભાઈને કાને વાત તો નાખજો.’

‘મને શિખામણુ આપી તો આપી પણ આ વાત કોઈને કરતી નહિ. મોટા લોકની વાતમાં આપણે પડીને શું કામ છે?’

પરંતુ નાથા સુનીમથી એ સ્થિતિ સહી જાય તેમ ન હતી. મનોરમાનું વર્તન એમની શંકાને વધુ ને વધુ દૃઢ કરતું હતું. નાનાભાઈ એ એ બધું પ્રત્યક્ષ જોયું હતું એટલું જ નહિ પણ મનોરમાએ ભાલીમાના અંતરને જીતી લીધું હોય તેવી નીકટતા પણ એ જોઈ શક્યા હતા. બધાં એને મનોરમાગૌરી કહીને સંબોધતાં હતાં ત્યારે ભાલીમા એમની લાડકી દીકરી હોય તેમ ‘મનુ’ કહીને બોલાવતાં હતાં. પહેલી વખતે એ સંબોધન એમણે સાંભળ્યું ત્યારે એમને સમજ ન પડી કે એ કાને બોલાવે છે. ખીજો પ્રસંગ હોત તો એમણે ભાલીમાને પૂછ્યું હોત કે નવું નામ પાડવાની તમારે કેમ જરૂર પડી? પરંતુ એ છૂપી નજરે નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા એટલે ચૂપ રહ્યા હતા.

નાનાભાઈએ ખીજો પટ્ટો ભાલીમામાં એ જોયો હતો કે પોતે જ્યારે આવતા ત્યારે બહાર ગામથી દીકરો આવ્યો હોય અને મા એની સાથે જે ઊઠતી વાત કરે તેમ એ દર વખત કરતાં હતાં. બન્ને એકલાં બેસીને નિરાંતે વાતો ન કરે ત્યાં સુધી ભાલીમાને સંતોષ થતો ન હતો. આ વખતે વીસ દિવસ વીતી ગયા પણ ભાલીમા નાનાભાઈથી દૂર રહેતાં હોય તેમ એમને લાગતું હતું. શરૂઆતમાં ખૂનના બનાવને લીધે ધમાલ હતી, પરંતુ રણજીતભાઈ છૂટીને આવ્યા પછી એવી ધમાલ રહી ન હતી. જેમના ઉપર પોલીસે ખૂનનો આરોપ મૂકીને ફરિયાદ દાખલ કરી હતી તે પણ જામીન

નરસિંહભાઈની અંતઃથી વકીલ નરીકે બોલા મટેવાની હજી હતી, પરંતુ ગામનું ખાનગી વાતવરણ જોના એમણે એથી દૂર મટેવામાં મુત્સદ્દીગીરી માની હતી. મકનની વહુની સાસી નજરે જોનાર તરીકેની હતી એથી કેસ ભારે થઈ જાય અને કોર્ટને મોટી સુન થાય તો વકીલ તરીકે પોતાની ગામમાં પ્રતિષ્ઠા જાય એમ પણ આશ્લેષ થાય કે જાણીને જગજગ હડયા નહિ એટલે આવું થયું. મકનની વહુની સાસી વૃદ્ધી જાય તો કેસ બેઠી જાય તેવો હતો. એને સમજાવી શકાશે એમ સરસ્વાતમાં ગણુનગી હતી તે ૪ મુશ્કેલ બન્યું હતું. કોમવાદે એનો ભાગ ભજવવા માડયો હતો. નાનવાળાએ બેગા થઈ નક્કી કર્યું હતું કે એની વહુએ મજબૂત સાસી પૂરી મકન જેવો શુકો જો પાટીદાર હોત તો હું એ લોકોએ એને મારી નાખ્યો હોત? દલદુલ લોહી દવાદવારું એટલે એ ખાઈએ દનો માટે એમણે મારી નાખ્યો. એ શુનો કગતો હતો તો પછી પોલીસ-કેસ શું કામ ન થયો? બિગદર ખેડૂત મરણ પણ વડાએ આપ્યું હતું અને એમણે આ ખૂનને વખોડી કાઢતો હંગામ થયો. જાનિ મંડળને પણ હંગામ કરવાની ગ્રેણી આપી

આથી કેસ ધાગવા કરતા ગંભીર બન્યો હતો નાનાભાઈ એ પણ જાણુતા હતા કે પોતે એકલા એનો ભાગ લઈને ફરે તે પણ સારું ન હતું. કોર્ટના કામોમાં જરા મજા એવું દરેક વખત બનતું ન હતું. વળી નરસિંહભાઈની લાગવગ ન્હી એટલે એ કંઈ ન કરે તોપણ એમની હાજરી હોય તે ૪ એ આખની ગરમની ગરમ સારે. આથી રણજીભાઈને નહોતું પસંદ છતાં એમણે આમાં નરસિંહભાઈની સલાહ અને મદદ લેવાનું આવું ગમ્યું હતું. વળી નરસિંહભાઈને એમના પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો એટલે એ જ સલાહ પૂછતા તેમાં રસ લેતા હતા. પરંતુ આ કેસમાં રસ લેવાની પોતાન

નાનાભાઈ વાત ગણી ગયા. પરંતુ શાંતાગૌરીને મળેલી વાતમાં ધાર્યા કરતાં વધુ તથ્ય હતું તેમ એમને લાગવા માંડ્યું હતું. દાજી-સાહેબના વર્તનમાં કંઈ તફાવત જોવા મળતો ન હતો. ગામમાં વાત ગંધાતી હોય અને એ ગંધ એમનું નાક ન ઝીલી શકે તેમ ભાગ્યે જ બને. ભાભીમાનો પાસો પોખાર ન પડે માટે વગર ખોલ્યે દાજી-સાહેબ શેતરંજ રમતા હશે? હું વકીલાત છોડી ઘેર રહી ખેતી સંભાળું તે કહેણુ જાત્રા નિમિત્તે મોકલવા પાછળ એ જ હેતુ હશે કે ખીજો? ગમે તે હેતુ હોય પણ નાનાભાઈને માટે હમણાં ખૂનનાં આરોપસર જે માણસો પકડાયા હતા તેમનો બચાવ કરવાનું કામ અગત્યનું હતું. એમની વકીલાત ફેજદારી કામની ન હતી એટલે એ ખોંતે ઊભા રહીને વકીલ તરીકે લડે તેમ ન હતું. પરંતુ એ ગામમાં હોય અને ફેજદારી વકીલને એ કેસ સમજાવે અને મુદતે હાજર રહે તેથી લોકોને મોટી દૂંડ રહેતી હતી. જમીન ઉપર છોડાવવાનું કામ એમણે જ કર્યું હતું.

નરસિંહભાઈની વકીલાત ફેજદારી ક્ષેત્રની હતી. એ કેસમાં ઊભા રહે તો વાંધો આવે તેમ ન હતો. પરંતુ ગામમાં એવી હવા ઊભી થઈ હતી કે એમના કહેવાથી પોલીસે અમુકને પકડ્યા હતા એટલે એમને એમાં રોકવાની તૈયારી ખાસ કાઢીની ન હતી. એક લાલચ હતી કે એ ઊભા રહે તો ફી આપવી ન પડે, પરંતુ રણ-જીતભાઈએ એ ખીક ન રાખવા આરોપીઓને નિર્ભય બનાવ્યા હતા. આ કામ ગામનું હતું અને તેથી જે ખર્ચ થાય એ ગામે ભોગવવું જોઈએ. સુપ્રીમ સુધી અપીલ કરીને લાખ રૂપિયા થશે તોપણ ગામ લડી લેશે. જોકે એ કહેતી વખતે એમણે ગામને પૂછ્યું ન હતું. પરંતુ એમાં પૂછવાની જરૂર નહિ તેમ એ માનીને ચાલતા હતા.

અહીં રહેશે એટલે એ મહત્વાકાંક્ષા હું પ્રદીપ્ત કરી આપીશ. અમ-
દાવાદમાં એ છે એટલે ખરી રીતે નગસિદ્ધાંત કરતા એમને મોટી
તક છે. એ બિલ્લાના કાર્યકર ધર્મને કરે છે તે નાનાભાઈ આખા
પ્રદેશના ધર્મને કરી શકે. વડીલાત ફગીને શું કામ છે? આખો
વખત એમાં ન આપે? આ- નિ.આવી કામ કરનાર કયા છે?
એટલે આગળ આવવાની તક મહેલા કરતા વધુ છે’

દાજસાહેબનો નકશો બીજો જ હતો, પરંતુ એ બોલવાની
જરૂર ન હોય તેમ એ બોલ્યા. ‘જત્રા કરવા હું જાઉં તેમાં અગુ-
ગતું તો નહિ ગણાય ને?’

રણજીતભાઈ: ‘નાનાભાઈ પોતાના ઉપર આરોપ આવ્યો હોય
અને જોટલી બચાવ માટે ચિંતા કરે તેટલી આમાં કરે છે, પત્રી
તમે જાઓ તેમાં અગુગતું કોઈ માને તો મૂખ જ ગણાય’

આમ જત્રાએ જવાનું પ્રોત્સાહન આપવાનું દાજસાહેબ રણજીત-
ભાઈનું જુદું હતું. એ જવાનું જોઈતું હતું દાજસાહેબે પોતે
નાનાભાઈને એ નિમિત્તે થેગ બોલાવી હવેલીના વડીલટમાં પસોટવાં
રણજીતભાઈએ એની તક ઝડપી લીધી હતી ભાભીમાની ઇચ્છાજ
લાવવા માટે. જત્રાનું વાનાવરણ જ લક્ષિત પ્રધાન અને લાગણીનીય
હોય છે. પ્રયાગ-અહલાબાદ પિતૃર્ષણનું ધામ છે દાજસાહેબને કોઈ
પિતૃતર્ષણ બાકી ન હતું. યગંતુ એ લાગણી જગાડીને ભાભીમાએ
ભાવિના તર્ષણની વાત છેડવી અને દેવે ગ્રંથામાં દત્તક લેવાની
વાત કહી તેમ વાત મૂકવી. કોને દત્તક લેવો એ વાત અધ્યાદાગ
રાખવી

ભાભીમાને નાનાભાઈ તરફ એટલું વાત્સલ્ય હતું કે એમને
દત્તક લેવાનો વિચાર આવ્યો ન હતો ભાણભાઈ તરફ વાત્સલ્ય
વહેવા માડ્યું ત્યારે ઘોડી મિલકત જક્ષીસ આવવાનો વિચાર ઉદ્-

ફરજ હતી તેમ એ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્સાહ ખતાવતા ન હતા, તે પણ નાનાભાઈની નજર ખહાર ન હતું. વળી ખીજે ફેરફાર નાનાભાઈને એ જોવા મળતો હતો કે એ પહેલાંની માફક હવેલીએ આવતા ન હતા. આખા એક મહિનાની અંદર ફક્ત એક વખત એ અમદાવાદથી આવ્યા ત્યારે મળવા નિમિત્ત આવ્યા હતા. પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે નાનાભાઈ એમની પાસે જતા હતા. રણજીતભાઈ અને દાજીસાહેબને આ સ્થિતિ પસંદ ન હતી. બંનેને અંદર અંદર વાત પણ થતી. પરંતુ નાનાભાઈને એકે યે હજી ટોક્યા ન હતા. નરસિંહભાઈ પ્રત્યે એમને જે સદ્ભાવ હતો તે આ વર્તનથી જ ઓછો થશે તેમ માની એ ચૂપ રહ્યા હતા. પરંતુ એક વસ્તુ બંનેને સમજાઈ ગઈ હતી કે ગામમાં પોતાની ચાલી આવતી પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખવી હશે તો જાહેરજીવનમાં પડ્યા વિના ચાલશે નહિ. અને જે એમાં નહિ પડે તો નરસિંહભાઈ જેવા એ પ્રાપ્ત કરતાં પોતાનો તેજોવધ કરવામાં પાછા નહિ પડે. નરસિંહભાઈ છેલ્લા એક માસથી ગામમાં આવો ગંભીર બનાવ બની ગયા છતાં હવેલીએ પગ નહોતા મૂકતા એ શું બતાવે છે ? નાનાભાઈને એમાં કંઈ લાગતું ન હોય, પણ એમને નરસિંહભાઈને ઘેર જતા જોઈને લોકો ઉપર શી અસર પડતી હશે ? નરસિંહભાઈ જ મારે તો ય અને ઉગારે તો ય. એને શરણે જાય તે જીતે.

દાજીસાહેબ અફસોસ કરતાં બોલ્યા હતા : ‘હું જમાનો ઝોળખી ગયો હતો. નાનાભાઈને વકીલ કર્યા હતા તે ય આ ગણતરીએ કે નવા જમાનામાં આપણી આગેવાનીને આંચ ન આવે. પરંતુ એ દરબાર માણસ શહેરમાં જઈ મહત્ત્વાક્ષા પ્રદીપ્ત રાખી શક્યા નહિ.’

રણજીતભાઈ : ‘તમે જત્રાએ જઈને આવશો ત્યાં સુધી એ

એટલે જ હું તમને જત્રાએ જવા દઉં છું, નહિ તો ઉનાળાની લાખી રજાએ વિના ખીજે સમય અનુકૂળ ન પડત એ વખતે જ શાન્તાગૌરી અહીં આવી શકે. પણ મહિનાથી હું જોઉં છું કે ખુદ શાન્તાગૌરીને કાનની ખૂટ પકડવી પડે કે મનુ જોડેલો લાગ માગથી ના ઉપાડાય.’

લાલીમા હરખાઈ જતા બોલ્યા : ‘મનુ ના હોત તો હું ય એમ હવેલી ચૂની મૂકીને ઝોઢી જાઉં ? આટલી નાબુક અને નાની વહુ આટલો લાર ઉપાડી શકે તેમ કોઈને ફરીએ તો માન્યામા પલુ ન આવે.’

નાનાભાઈએ ટીખળ કરતા કહ્યું : ‘મેં શાન્તાગૌરીને ક્યારનુ ય લખી દીધું છે કે મનુ અહીં છે એટલે મારી દયા ખાવાની તમારે કંઈ જરૂર નથી.’

‘સાચું કહો છો ?’

‘તમારા આગળ ખોટું બોલું ? મનુ અહીં છે ત્યાં મુઠ્ઠી તમે જત્રાએ જઈ આવવાનું જોઈશું તે ઉત્તમ છે.’

લાલીમા વિચારમા ગરકાવ થઈ ગયા હોય તેમ ગભીર બની ગયાં. એમની વહાળે ધાતા થોડી વાગ પછી નાનાભાઈ બોલ્યા : ‘મનુ યાદ આવી ? બોઝાવું એને ?’

હાથ વતી નાનો ઈશારો કરતા લાલીમા નીચું જોઈ બોલ્યા : ‘મનુ કાયમ અહીં રહે તો તમને ગમે ?’

‘તમારા મોમા જોળ લાલીમા. મને શું દામ ન ગમે ? હવેલીમા ક્યારે ય અન્ન ખૂટ્યું નથી કે કોઈને બકાગે દેવો પડે. પરંતુ ભાણુભાઈને નોકરી-ધંધો રચો એટલે એ જાય એટલે વહુ પણ જાય એ ગ્વાભાવિક છે’

લાલીમા હિંમત આવતા આગળ વધ્યાં : ‘ભાણુભાઈ તબિ-

લગ્યો. પણ રણજીતભાઈએ દત્તકતું આકર્ષણ એવું જગાડ્યું કે એ પ્રવાહમાં અબળણે ઘસડાવા માંડ્યાં હતાં. જત્રાએ જવાનો એમને ઉમંગ હતો તેમાં રણજીતભાઈએ નવો હેતુ પેરોવી આપ્યો એટલે એમના લોખા હૃદયે એમ જ માનવા માંડ્યું કે પ્રભુનો એ સંકેત નહિ હોય તેની કાને ખબર ? કેટલા ય વખતથી પોતે જત્રાએ જવાની વાત દાજીસાહેબને કરતાં હતાં છતાં એ કાને ધરતા ન હતા અને એચિંતાની એમને એ પ્રેરણા ક્યાંથી થઈ ? એની પાછળ પ્રભુનો કોઈ સંકેત હોવો જોઈએ !

આમ ભાભીમા જત્રાએ જવાના ઉત્સાહમાં હતાં, તેમ નાનાભાઈના ગુનેગાર હોય તેમ દુઃખી પણ હતાં. પોતે જત્રાએ જાય ત્યાં સુધી નાનાભાઈને કંઈ વાત ન કરે તો એમનો દ્રોહ કયો ગણાય. ભણે દત્તકની વાત ન કરે, બક્ષીસની વાત ન કરે, પરંતુ ભાણાભાઈને અને વહુને પોતે અહીં રાખવા સાગતાં હતાં, તેટલું તો કહેવું જોઈએ. એ આવ્યા પછી કંઈ પૂછશે તેમ માન્યું હતું, પરંતુ એમણે વાત જ કાઢી ન હતી. દર વખતની માફક નાનાભાઈ સાથે એસીને નિરાંતે વાત કરી ન હતી તે એમની ધ્યાન બહાર ન હતું. એ તક ઝડપી લેતાં ભાભીમાએ કહ્યું : ‘આ વખતે તો આપણે નિરાંતે એમાં પણ નથી.’

ભાભીમાના માનસને પોતે એાળખી ગયા હતા એમ ન લાગે માટે નાનાભાઈએ સામેથી બચાવ કરતાં કહ્યું : ‘આ વખતે એવી શાંતિ પણ ક્યાં હતી ? મકન એના પાપે મર્યો અને ખીજને હેરાન કરતો ગયો.’

ભાભીમા : ‘મને જે હોય તે કહે છે, નાનાભાઈ આ વખતે અહીં હાજર ન હોત તો પકડાયેલા વધારે હેરાન થાત.’

એ વાતને ગળી જતાં નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘મનુ અહીં છે

પ્રકરણ સોળમું

ઈર્ષ્યાની આગ

ભાભીમા જાત્રાએ વિદાય થયા ત્યારે મનોરમાએ ઉત્સાહપૂર્વક એમને વિદાય આપી હતી અને હવેલીની ચિંતા ન કરવાની જોખાધરી આપી હતી. પરંતુ એમની ગેરહાજરીમા એને આનિવાળા-પણ સાલવા માડયું. નાનાભાઈ તરફથી એ દુઃખ સામે તેવું કોઈ વર્તન થયું ન હતું, પરંતુ ભાણુભાઈ નિષ્ક્રિય બની એમી ગંદા હતા, તે એને સાલ્યા કંઈ હતું. પોતે હવેલીનું ગમે તેટલું દામ ઉપાડી લે, પરંતુ જેને આધારે એ અહીં આવી હતી તે ધાનીને કોઈ કામકાજ ન હોય તો એ કેવું બેહુકુ લાગે તે ભાણુભાઈને મુશ્કેલ દેખાતું ન હતું.

મનોરમા એ અગે એમને ટોકતી ત્યારે એ ચિડાઈને જવાબ આપતા: ‘મને અહીં કામ દેખાય તો કરું ને?’

‘કામ ન દેખાતું હોય તો તમારે હિબ્બ કંઈ એ નાથા મુનીમ હવે ધગડા થયા છે અને એ કામ કરી શકતા નથી. નામું લખવાનું તમે હાથમાં લ્યો તો ય દેખાગ કે તમે કંઈ કામ રંગે છે.’

‘નામું મેં ક્યારે ય લખ્યું છે કે મને આવડે?’

‘મુળાઈ ઓફિસમાં તમે ત્યારે શું કરતા હતા?’

મનોરમાને ખબર હતી કે જે કામ સોપે તેમા એ જમગડા વાળતા હતા. એ કામ કરી કરવું પડે એ ગણતરીએ કોઈ કામ
પૃ. ૧-૧૪

યત માટે અહીં નથી આવ્યા.’

‘મને તો એવી ખબર છે.’

‘કારણ કોઈને કહેવાય તેવું નથી. ખુદ દાજસાહેબને પણ મેં વાત કરી નથી.’

‘એવું તે શું દુઃખ છે?’

‘ભાણાભાઈ પણ જાણતા નથી.’

‘આ તો ભારે કહેવાય.’

‘મનુ રૂપાળી અને કામગરી છે એટલી જ ખાનદાન છે. એણે ઘરની લાજ ન જાય માટે મને જ ખાનગીમાં કહ્યું છે કે એ પોતે મુંબઈ જવા માગતી નથી.’ અને ભાભીમાએ સુમીબહેનના મોટા દીકરા સન્મુખે એના ઉપર કેવી રીતે નજર બગાડી હતી તે હકીકત કહી બતાવી. એને અહીં રહેવાનું પોતે અભયવચન આપ્યું હતું તે ય જણાવ્યું.

નાનાભાઈને ભાભીમા કંઈ બનાવટ કરે તેમ મુદ્દલ શંકા ન હતી. પરંતુ એ ભોળાં વત્સલ બહેનને સુમીબહેને પૂરેપૂરાં શીશામાં ઉતારવા ધાર્યાં હતાં તેની પ્રતીતિ નાનાભાઈને થઈ ગઈ. ભાભીમા વાત્સલ્યમાં તણાઈને ફૂગતાંને તારવા ફૂદી પડે તે માટે સન્મુખની કુદૃષ્ટિનો પ્રસંગ કલ્પિત રીતે ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો તેમ નાનાભાઈના વક્રીલી મગજને ઠસી ગયું. મનોરમાની એ બુદ્ધિ ન હતી. સુમીબહેને જે એને શીખવીને મોકલી હતી અને એણે આખાદ પાઠ ભજવ્યો હતો. ભાભીમા બિચારાં એમ માનતાં હતાં કે સુમીબહેન એમાંનું કંઈ જાણતાં ન હતાં, જ્યારે વાસ્તવમાં એમની જાળમાં ખુદ ભાભીમા સપડાયાં હતાં. નાનાભાઈ અત્યારે એનો રક્ષેટ કરી શકે તેમ ન હતા એટલે મૌન રહ્યા.

વધારે પગાર આપવાની વાત રૂંદે છે ત્યારે એ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે ..’

વચ્ચે લાણુભાઈ બોલી બિઠ્યા : ‘અહમીંના પડિયા કાણુ કહ્યા છે તે આતું નામ.’

‘એ શુ કહે છે તે નો સાલજો. મારગથી અવગ્યાને લીધે પહેલા જેવું કામ થતું નથી એટલે જોઈએ પગાર લેવો જોઈએ, તેને બદલે વધારે પગાર લઈ એ ક્યાનો ન્વાય? મારે તો આખા ગામની જૂખ હોય માટે દરમતુ કંઈ ન લેવાય.’

લાણુભાઈ : ‘હું તો એને પહેલા નંબરનો મૂખો કહું!’

મનોરમાના મનમા પડ્યો પડ્યો : ‘પહેલા નંબરનો મૂખ ખરી રીતે તો તમે છો!’ પરતુ એ લાવ બકાર વ્યક્ત કર્યા વિના એ બોલી : ‘જાભીમા એમની કદર રૂંદી ગેણાણીને છાની ગકમ આપે છે. એમને એક જ સતોષ છે કે મુનીમે વગીવટ પોતાના હાથમાં હોવા છતાં આડા હાથે એક પાઈ પણ ખિસ્સામા મળી ન હતી. નાથા મુનીમ હવે એપાય વરસના મહેમાન ગણાય, તેમની જરૂર ન પડે તેમ તમારે કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ’

લાણુભાઈએ તુચ્છકાર બતાવતા કહ્યું : ‘નાથા મુનીમના કામને તે કંઈ કામ કહેવાતું હશે? નામું તો ખાસ લખવાતું દોતું નથી. બાકી મોટા ભાગ જેટલો જોડે માથાફટ અને એતીની લાગગડ-તમાકુમા ખાતર મૂક્યું કે નહિ, પાણી પાધું કે નહિ, પોલા કાટ્યા કે નહિ. આને તે કંઈ કામ કહેવાતું હશે?’

મનોરમા શુએ થતાં બોલી : ‘નાતું કામ ગમતું નથી અને મોટું આવડતું નથી, એ બન્ને થી રીતે બને?’

રોફ કરતાં લાણુભાઈ બોલ્યા : ‘કેલે કહ્યું કે મોટું કામ આવડતું નથી?’

સોંપવા તૈયારી બતાવતું ન હતું. છેવટ ગોડાઉન ઉપર માલ આવે અને બહાર જાય તેની નોંધ રાખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. ભાણુભાઈએ શરૂઆતમાં તે સ્વીકારી લીધું હતું. પરંતુ પાછળથી બજાર ડાટ શરૂ કર્યો હતો અને પોતે એવું ચોક્કીદારનું કામ કરવા તૈયાર નથી તેમ એમણે બળભદ્રદાસને જુસ્સામાં આવીને કહી નાખ્યું હતું. ધંધાની બાબતમાં બળભદ્રદાસ સહેજે શરમ રાખે તેવા ન હતા. એટલે એમણે કહી દીધું હતું—તમે ખીજે સારી નોકરી શોધી શકો છો ! સુખીબહેનને પણ એમણે જણાવી દીધું હતું કે એ કોઈપણ જગ્યાએ નોકરીમાં મહિનો પૂરો કરે તો કહેવું !

છેલ્લા ઉપાય તરીકે સુખીબહેને એમને અહીં વિદાય કર્યા હતા. હવેલીમાં કંઈ કામ કરવાનું ન હતું. કેવળ દાજીસાહેબની પાસે રહી એમની મોટાઈમાં અભિવૃદ્ધિ કરવાની હતી તેમ ભાણુભાઈએ અહીં આવતાં માની લીધું હતું.

મનેરમાએ માર્ગ ચીંધતાં કહ્યું : ‘કોઈ કામ ન બતાવે તો પણ આપણે જાતે કામ શીખી લેવું જોઈએ. નાથા મુનીમ હિસાબ લખતા હોય ત્યારે પાસે બેસીને સમજાવ્યો તો એમાં શું ના આવડે તેવું છે? હું નામું લખવાની વાત કરું તે શોભે નહિ, બાકી મહિનામાં મારે નાથા મુનીમની જરૂર ન રહે.’

ભાણુભાઈએ મુનીમ પ્રત્યેની ખીજ ઉતારતાં કહ્યું : ‘મને એનું મોહું જોવું ગમતું નથી. જ્યારે હોય ત્યારે બસ બજાર કરતો હોય છે. હવેલીમાં વપરાય છે દાજીસાહેબનું અને એના બાપનું જાણે છૂંટાતું હોય તેમ મોં વીંઝતો ફરતો હોય છે. મારું ચાલે તો હું એક દહાડો એને ના રાખું !’

મનેરમા : ‘મુનીમ તો એવા જ જોઈએ. ભાભીમા વાત કરે છે તે જાણો છો? આજે એમને ગરીબાઈમાં જીવવું પડે છે તોપણ

તમને વિવેકપૂર્વક વિદાય કર્યો, પણ એમ ન દેખાવા દીધું કે અતી તમારું કામ નથી. અને હવેલીમા ઓલિયાગાપત્ર ન લાગે માટે કહ્યું કે લાભીમાને જરૂર છે.

લાણાલાઈ: 'એવું હોય તો મારે અગ્રી નથી નેવું આપને મુંબઈ પાછા જઈશું.'

મનોરમા: 'મારે નથી આવવું તમારે જવું હોય તો જાઓ.'

'કારણ ?'

'મુંબઈમા જઈને તમે ગુ ટવના દના ?'

'એ તારે જોવાની શી જરૂર છે ? હું જાણુ છું - તને અતી હવેલીનો કાગલાર કરવા આવોનો જડા મળી ગયો છે એટલે મુંબઈ જવું નથી. પરંતુ સુમીજહેન એ સુમીજહેન અને લાભીમા એ લાભીમા.'

'એટલે ?'

'સુમીજહેન જેટલા મારા યાય એટલા લાભીમા ન યાય.'

'શા ઉપરથી કહો છો ?'

'સુમીજહેને ઉછેરીને મને મોટો કર્યો છે, લાભીમાએ નહિ.'

'ત્રીસ વર્ષ સુધી માણુમ ધધે ન વળગે એટલે માણાપે ય યાકી જાય તો સુમીજહેનનો ગો દોષ ? એ હવે યાકી ગયા છે તે તમને દેખાતું લાગતું નથી.'

'એ તો નહિ, પણ તું યાકી ગઈ લાગે છે.'

'તમારું વર્તન જોતાં લાગે છે કે તમારા જેવાએ પરમ્પુરું ન જોઈએ.'

'તે હજી શું જગડી ગયું છે? હવે તો ઝટાઝટાનો કાયદો થયો છે પરણવાનો પરતાવો ધતો હોય તો ઝટાઝટા લે.'

એવો માર્ગ ખુદલો હોત તો મનોરમાને ઓટો આનંદ ન

મનોરમાએ શરમ છોડીને સંભળાવ્યું : ‘મુંબઈ છોડીને અહીં આવવું પડ્યું એ શું બતાવે છે?’

‘તને આવું ખોટું કાણે ભરાવ્યું છે?’

‘ત્યારે સાચું કારણ તમે મને કહો.’

‘સુમીબહેને આપણી બન્નેની સમક્ષ કહ્યું હતું એ ભૂલી ગઈ-ભાલીમાને મોટા વહીવટને લીધે ઘરના માણસ તરીકે આપણી જરૂર છે.’

‘એવી કચી જરૂર તમે એમની પૂરી એ જ હું તમને કહું છું કે બીજું? આપણે જો અહીં રહેતાં હોઈએ તો આપણે એવી રીતે કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ કે આપણે અહીં જરૂરનાં છીએ તેમ દેખાય.’

‘એટલે નાથા મુનીમ ખેડૂતો પાછળ ખેતરમાં રખડે છે તેમ હું જાઉં તેમ માને છે? મને એવું પસંદ નથી.’

‘પસંદ તો મને ય નથી,’ મનોરમા ભાણાભાઈના શબ્દોનો પડછો પાડતાં બોલી, ‘પરંતુ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જીવવું જોઈએ. થોડા દિવસ મહેમાન તરીકે રહેવું હોય તો કામ ન કરો તે ચાલે, પણ કાયમ અહીં રહેવું હોય તો પસંદ ન હોય તોપણ કામમાં રસ લેવો રહ્યો.’

‘તું કેવી વાત કરે છે? આપણે અહીં રહેવું છે કે ભાલી-માને અહીં રાખવાં છે?’

ચોખ્ખું સંભળાવી દેતાં મનોરમા બોલી : ‘ભાલીમા તમારા વગર શું કાચું ખાય છે?’

એનો અસ્વીકાર કરતાં ભાણાભાઈએ કહ્યું : ‘સુમીબહેને શું કામ કહ્યું હતું ત્યારે?’

મનોરમા : ‘સુમીબહેને ચાલાકી અને વિવેક વાપર્યાં હતાં

બતાવી હતી તેને હું તાબે થઈ હોત તો કોણ જાણવાતું હતું અને ઘનાં કોઈ જાણત તોપણ પોતાની આગળ ખુદસી કરવા કોણ મુજબે? આથી પુષ્પાની માથેક માગી પાછળ આગળી થવાની નિયતિ ન આવત અને પુષ્પા અહીં લહેર કરે છે તે કરના વધારે માન્યમી હું ભોગવી શકી હોત. પરંતુ એવો દેહ અલગવયો અને કાનગા-ફતરા જેવું છવવું એના કરતા ગામનો દુવોન્દવાડો શું ખોટો?

આમ મનોરમા પુષ્પા અંત્યે ધિક્કાર એવની હતી તેનું કાનગું એ જ સ્થિતિમાં એણે એ માર્ગ ન લીધો હતો તે અંતિ પામી કાનગું જૂત હતી. પરંતુ આને જ્યારે પતિએ એના ઉપર છટાએક લેવાનો અકારણ હુમલો કર્યો ત્યારે એ અંતિ હેઠાઈ ગઈ લાચાર સ્ત્રી તરીકે એને પુષ્પાના દર્શન શરૂ થયા. માગ્યા પ પગપાવની વખતે જમાઈની કોઈ લાયકાત ન જુએ ત્યારે આ પશ્ચિમ આવી તેમા પુષ્પાનો શો વાક? જગમોહનને પણ એ નિરખ્યા કરતી હતી બાપ અને દીકરા વચ્ચે આટલો બધો તફાવત હોય તેમ એને કોઈએ કંથું હોત તો એના માન્યામા ન આવત. એનો વિચાર કરતી ત્યારે મનોરમાને ભાણાભાઈ વિશે ઈર્ષ્ય સ્વતોષ થતો હતો અંદરથી એ ખાલીખમ હતા પરંતુ બહારથી તો એ જુગતે જોડી દોલ તેવા દેખાતા હતા. વળી મુબર્કના ઉછેરને લીધે અને મુમીબદેનના છવન-ધોરણને લીધે એ રહેતા પણ પૂગ ટાપટીપમા ન્યાયે જગમોહનના દેહાર જોઈને કોઈ એમ ન કહે કે રણુતભાઈનો દીકરો હશે. બહારના દેખાવ ઉપરથી પોતાના માગ્યાપ હેતુગથાં તે તો માદ કરી શકાય તેમ મનોરમાને લાગતું હતું, પરંતુ પુષ્પાના માગ્યાપે તો ખાલી ફૂલો જેવા છતાં ધોળે દિવસે દીવો વર્ષને એમા પરંતુ નાખ્યું હતું. એક પત્ની હયાત હોવા છતાં વરમા રણુતભાઈ દીકરાને પરણાવવા નીકળ્યા પણ એમા પુષ્પાનો ભોગ માગ્યાપે શું નામ

વૃત્તિ ભાભીમાને પસંદ ન હોય અને પોતાને વિષે સારી છાપ ન પડે તેમ માની એ ચૂપ રહી હતી. જોકે એણે ભાભીમાને પૂછ્યું હોત તોપણ આ કારણ એમણે એને કહ્યું ન હોત. ખાનદાન ઘરના સંસ્કારમાં જે ફેર હોય છે તે એનું નામ એવો એમણે જવાબ આપી મનનું સમાધાન કર્યું હોત.

મનોરમાને પુખ્ત તરફ જેમ ધિક્કાર હતો તેમ વેરભાવે એનું સ્મરણ પણ એણું થતું ન હતું. તક મળે એ એના ઘર ભણી એની હિલચાલ જેવા ડોકિયું કર્યા વિના રહેતી ન હતી. જોકે એ એને ઘેર જવા ઓછામાં ઓછી ખુશી હતી. ભાભીમા જતાં હોય અને એને કહે તોપણ પોતાને અમુક કામ હતું તેમ બહાનું કાઢીને એ છટકી જતી હતી. જોકે પોતાને એના પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો તેવું પુખ્તને દેખાઈ ન આવે માટે ભેગાં થતાં ત્યારે એ હસી-ખુશીને વાતચીત કરતી હતી. જોકે એ જે ઓશિયાળા ભાવ અનુભવતી હતી તેને બદલે સ્વતંત્ર હોત તો પુખ્ત પ્રત્યેનો તિરસ્કાર એણે છુપાવ્યો ન હોત. ભાભીમા જેવાં એની સાથે કે રણજીતભાઈ સાથે શું કામ સામે ચાલીને હળતાંમળતાં હશે? રણજીતભાઈ દાઝ-સાહેબના જમણા હાથ હતા તે પણ કેવું વિચિત્ર કહેવાય? ગામમાં પણ એ આગેવાન ગણાતા હતા એનું આશ્ચર્ય મનોરમાને એણું ન હતું.

પુખ્ત બનીદણીને બહાર જવા નીકળતી ત્યારે મનોરમા અંસોસ કરતી—ગદ્દો ગદ્દાને મને મસ્ત એના જેવો ઘાટ છે. પાછળ ગામ આખું આંગળીઓ કરે છે તેની એને કંઈ પડી નથી. આ ગામડું છે એટલે વાત ઘૂપી રહે નહિ પરંતુ સુંબઈમાં તો બાબુનાં બ્લોકમાં શું બને છે તેની ય કોઈ પરવા કરતું નથી. જાણે જ નહિ એટલે ટીકા પણ કોણ કરે? સન્મુખે જે સંબંધ માટે ઇચ્છા

પરંતુ વાઘ જેવા રણજીતભાઈ પુષ્પા સમક્ષ બકરી બની ગયા હતા. એને પસંદ ન પડે તેવું પગથું એ ભરી ચકતા ન હતા. પુષ્પાએ મનોરમાની આશ્રિત તરીકેની ટીકા એમની સમક્ષ પાડી હતી. એ મૂઠા સાલળી ગદ્દા હતા. મનોરમાનું મોંદર્ષ જોવાનું એમને આકર્ષણ હતું તે સ્થિતિ પુષ્પાની નજર પડી ન પાડે તેની તકેદારી રાખતા હતા. આમ એ જ ન્યા પુષ્પાથી બીને ચાલતા હતા ત્યાં એને શિખામણ શુ આપી શકે ?

મનોરમા અહીં કાયમ રહેવાની હતી તેવો ખ્યાલ પુષ્પાને આવતાં એના પ્રત્યે એ વધુ ઈર્ષ્યાળુ બની. લાણુભાઈમા કંઈ જ ન હતી એટલે એમણે જેમ અધીં જિંદગી મુબર્ક એક મામીને ત્યાં કાઢી તેમ બાકીની અધીં જિંદગી બીજા મામીને ત્યાં કાઢશે તેમ ગામમાં વાત થતી હતી. દત્તક લેવાની ગધ બદાગ કેવાઈ ન હતી. હવેલીમાં આણું એકાદ કુટુંબ કાયમનું આશ્રિત રહે તેમાં કોઈને નવાઈ લાગે તેમ ન હતું. એથી એની પાછળ કોઈ યોગના દગે તેમ તર્ક દોડાવવા પણ કોઈ પ્રવૃત્ત ન થયું.

પરંતુ પુષ્પાની ઈર્ષા કંઈને કંઈ તરફટ ગચ્ચા વિના શાની ઝપે? એ મનોરમાના ઇતિહાસની પરિચિત હોય તમે એણે વાત ફેલાવવા માડી—માબાપને ઘેર એ કુંવારી હતી ત્યારે મગસા બની હતી. શહેરમાં લઈ જઈને એ રોળીટાળી નાખ્યું હતું. આખા ગામમાં હો-હા ચર્ક ગઈ હતી. જો નજીકમાં વિવાહ કરે તો વહેલી-મોડી ગધ આવ્યા વિના ન રહે એટલે મુબર્ક એટલે દગ એને રહેવાનું થાય એ રીતે પરણાવી નજીક હોત તો પિયર વાગેવારે બતાવું થાય અને જૂનો સંબંધ આણું રહે તે બીકને લીધે લાણુભાઈમા કંઈ જ નથી તે જણ્યા છતાં એને પરણાવી દીધી હતી.

ગામડામાં જે આવા કુછંદે ચડી તે મુબર્ક જેવી નગરીમાં શું

આપ્યો?

આ સ્થિતિમાં પુષ્પા કાં તો સાધવી થઈ જાય કે અત્યારે જે રીતે નક્કટ થઈને જીવે છે તેમ બને. સાધવી થઈ શકે તેવી એની કક્ષા હોત તો એ શોકચ ઉપરં પરણવા જ શું કામ તૈયાર થઈ હોત? ભાભીમાની ગેરહાજરીમાં એને એસવા જવું હોય તો પુષ્પાની સોખત હતી. એને મૂકીને ખીજે ઘેર જાય તો એના પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ઉઘાડો પડી જાય તેમ હતો. એના તરફ એવો ધિક્કાર રાખી પોતે દૂર રહેતી હતી તે સારું નહોતું તેમ મનોરમાને લાગવા માંડ્યું.

એથી ઉલટું પુષ્પાને મનોરમા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાનો ભાવ જન્મેલો હતો. બન્ને સુંદર સ્ત્રીઓ હતી. કાણુ વધુ સુંદર હતી તેની સરખામણીમાં ન પડીએ તો એકની ખીલેલા પુષ્પ જેવી સુંદરતા હતી તો ખીજની ખીલતી કળી જેવી સુંદરતા હતી. પુષ્પને કળી તરફ અસુયા હોય તેમ પુષ્પાને ઈર્ષ્યા જન્મી હતી.

અકારણુ એ સાસુ સમક્ષ અને ખીજન આગળ બોલ્યા વગર ન રહેતી—આમ સગાને ત્યાં આશ્રિત થઈને જીવવું તે કરતાં ડૂબી મરવું સારું ગણાય!

સાસુને જે શિખામણુ આપવાનો હક હોત તો બન્ને કુટુંબ વચ્ચે જે પિત્રાઈ તરીકેનો ગાઢ સંબંધ—એકતા હતી તે લક્ષમાં લઈને એમણે કહ્યું હોત: ‘હવેલી વિષે કે એનાં સગાં વિષે ઘસાતું બોલવું આપણને શોભે નહિ.’ પરંતુ સ્થિતિ ઉલટી હતી, પુષ્પા સાસુપણું ભોગવતી હતી અને સાસુ દાસીપણું ભોગવતી હતી. છતાં સાસુથી ન વેઠાતું ત્યારે એ રણજીતભાઈને કહ્યા વિના ન રહેતાં: ‘તમારે જોરે વહુ ફાટી છે તે હવેલીનું ભૂંડું ન બોલે તેવી એને શિખામણુ આપજો.’

કરતા તારે લાજવું જોઈએ.’

રણજીતભાઈ હજુ ચુનામા આપ્યા ન હતા એટલે એવી આખ કાઢીને ખોલ્યા કે પુષ્પાની હિમત સામનો કરવાની આવી નહિ, પરંતુ એ છપી નજર બને ઉપર ગમ્મવાન ચૂકતી ન હતી. રણજીતભાઈ એથી સગ્નગ થઈ ગયા હતા અને નાનાભાઈની લાજગીમા પોતાની હોંહા થાય એવું જોખમ ખેડવા એ અડીંગ પડ્યું બન્યા ન હતા. એક વખત એને હવેલીના કાયમના વામી બનવું પડે તેવી મિથિતિ સર્જાય, પત્ની પાજગમા પુગયેલા પર્કોને પડડામાં શી મોટી વાત હતી તેમ એ લાખી ગણતરીમા પગગાયેના હતા. પુષ્પા વહેમાય નહિ તેમ માની એમણે નાનાભાઈને ખ્યાલમા ન આવે તેમ હવેલીમાં જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું.

મનોરમા સામે ચાલીને ખાસ આવતી ન હતી એટલે પુષ્પાને એક તરફી ચોકી કરવી પડતી હતી તેમાં વળી આવિતો નવો પડેડો આવેલો જોઈ એના વહેમના અગ્નિમા લી હોમાયું. મનોરમાને એના પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ રાઠ થઈ હતી એ કારણે એને થોડું મમ્મ કાઢીને ખેસવા ગઈ. વિદાય થતાં એણે પુષ્પાને આગ્રહ કરી હવેલીમા આવવા કહ્યું. આ ફેરફાર પુષ્પાથી છપો ન રહ્યો. એણે ખાસ ધ્યાન રાખ્યું હતું કે લાખીમા સાથે એ જ્યારે ખેમવા આવી હતી ત્યારે એણે હવેલીમા આવજો તેમ આમંત્રણ આપ્યું ન હતું. એક રીતે એ એતુ ઘર ન હતું એ સાચું પણ કેડે ચાવીઓનો ઝૂંડો લઈ એ ઘરની કર્તાહર્તા થઈ હતી એટલે એ એવો ઊમગકો ન જતાવી શકે તેમ પણ ન હતું. આ પહેલી જ વખત કોઈ આમ નિમિત્ત વગર એ ખેસવા આવી હતી અને સામેથી ખેસવા આવવાનું આમંત્રણ આપતી હતી.

પુષ્પા આમે ય હવેલીમાં ન છૂટકો જતી હતી. લાજસાહેબ

ન કરે? ઊડતાં પક્ષીને પાડવા લાગી. સુમીબહેનને બહાર મોંખતા-વવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એનાં માળાપને ફરિયાદ કરી પણ એમણે હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા એટલે સાપનો ભારો સંઘરવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. સુમીબહેન મહામુત્સદ્દી બાઈ એટલે મોટા ઘરની લાજ જળવવાનો એમણે રસ્તો શોધી કાઢ્યો. છેલ્લે વખત અહીં આવ્યાં ત્યારે ભાભીમા સાથે પેટ છૂટી વાત કરી અને હવેલીમાં રહેશે એટલે એ કંઈ છંદ કરી શકશે નહિ, તેવી સલામતી શોધીને શાણી સીતાને અહીં રવાના કરી દીધાં હતાં!

એક નિર્દોષ સ્ત્રી ઉપર આવું આળ મૂકતાં પુખ્તપણ સહેજ પણ આંચકો અનુભવતી ન હતી. પોતાના પગ તળે જ આગ હતી તે એ જ્ઞેતી ન હતી. કાઈ પોતાને મોઢે કહી સંભળાવશે તો નીચું ઘાલવું પડશે તેવો ભય પણ એ સેવતી ન હતી. સાંભળનાર પણ એટલી જ નિર્દય રીતે સાંભળી રહેતું! આ ઈર્ષાપ્રેરિત વાત બાળે આચ્છી હોય તેમ પુખ્તપણે મનોરમાને હવેલીના મેડા ઉપરથી એના ઘર તરફ તાકતાં જોઈ એટલે એનો વહેમ પાકે થયો; એની નજર રણુચતભાઈને શોધતી હોવી જોઈએ! અને એક વખત રણુચતભાઈ હવેલી ભણી મનોરમાને છૂપી રીતે જ્ઞેતાં પુખ્તપણે જોઈ લીધા એટલે એને હવે કાઈ પુરાવાની જરૂર ન રહી.

ભાવ ઊભરાવા માડ્યો તે કારણ તો હશે ને ?

‘કારણ ?’ મનોરમાનો અવાજ ફાટી ગયો.

એને ગણકાર્યા વગર પુષ્પાએ ગોલી નાખ્યું - ‘હવેલીની મેડીએ ગદ્દા રહ્યાં અહીં નજર માડી ગ્હો છો તે મારી ધ્યાન બહાર નથી’

પોતાના પગ નીચે સળગતા માણુક જોમ ફેટે તેમ મનોરમા બિછળી પડી : ‘કાની સામે મેં નજર માડી ?’

‘એ તો તમે માડતા હશો તે બાણુતા જ હશે ને ? આ ઘરમા નજર માંડનાર બીજું છે પણ કોણ ?’

રણુજીતભાઈને ઉદ્દેશી એ કહેતી હતી તેમ બાણુતા બાણુવાધે હલગ મારી હોય તેમ એમણી બચવા મનોરમા આખો મીચીને દોડી અને હવેલીના દરવાજામાં દાખલ થતા એ લાખી થઈને પજ-ઝાઈ અને ભયની ચીસ એના મોમણી એટલી બધી જોરમાંથી નીકળી ગઈ કે હવેલીમાના નોકરચાકર, નાનાભાઈ, લાણુભાઈ અને નાથા મુનીમ દોડી આવ્યા !

અને રણજીતભાઈ વચ્ચે પિત્રાઈ સંબંધમાં વાંધો નહોતો આવ્યો પણ પુત્રવધૂ અને સસરા વચ્ચેનો અઘટિત સંબંધ એમને પસંદ ન હતો, એ એની ધ્યાન બહાર ન હતું. પસંદ તો કોઈને ન હોય પણ જ્યારે ખીજા કાયર ભીરુ તરીકે મૂંગા રહેતા હતા, જ્યારે દાજી સાહેબ વીર તરીકે ઉપેક્ષા સેવતા હતા. આ ભેદ પુખ્તાએ એ ઉપરથી પારખ્યો હતો કે રણજીતભાઈ ખીજા આગળ જે છાતી કાઢીને બોલી શકતા હતા, તે દાજીસાહેબ સમક્ષ દબાઈ જતા હતા. એ ભેદને લીધે પુખ્તા ખીજાને ઘેર જે જોસથી પગ મૂકતી હતી તે બળ હવેલીમાં પગ મૂકતાં ઘટી જતું હતું. જાણે પોતે ગુનેગાર હોય તેમ દબાતે પગલે એ ચાલતી હતી. આ કારણે એ હવેલીમાં જવાનું ટાળતી હતી.

આમંત્રણ છતાં પુખ્તા હવેલીમાં ન ગઈ એટલે એક દિવસ જવા દઈને ખીજે દિવસે મનોરમા ફરી એની પાસે ગઈ. જાણે એની બહેનપણી થતી હોય તેમ હકપૂર્વક ઠપકો આપતાં બોલી : ‘કંઈ બહુ માન માગો છો કે શું?’

પુખ્તાએ વ્યંગમાં બોલતાં કહ્યું : ‘અમારે વળી શાના ઉપર માન માગવાનું હતું? માન તો તમે હવેલીનાં રહેવાસી એટલે તમને હોય.’

આ ચાળખો મનોરમાને ચમચમ્યો પણ એને ગણકાર્યા વગર એ બોલી : ‘હું તો પરમ દિવસે આવી હતી અને આજે વગર બોલાવ્યે આવીને ઊભી રહી.’

પુખ્તાની ઈર્ષ્યા સળગ્યા વિના રહી ન શકી : ‘મતલબ વગર કોઈ કંઈ આવે છે?’

ધક્કો અનુભવતાં મનોરમાથી બોલાઈ ગયું : ‘મતલબ?’

‘હારતો. આજ સુધી નહોતાં આવતાં અને હવે ઓચિંતો

ખાલ ન રહી. પુખ્પાએ એને કેવું ખીલત્સ મડેણું માયું હતું તે ખીખું જાણે તો પોતાની જ એમા ફજેતી થાય તેમ મનોરમાને ખ્યાલમા આવી ગયું હતું. એની ચીસને લીધે પુખ્પા પણ સીની જોમ હવેલીમા દોડી આવી હતી. પરન્તુ મનોરમાએ ખુલાસામાં જ્યારે કહ્યું કે કૂતરો એને કરડવા દોડ્યો હતો એટલે એ ખી ગઈ હતી. એને ધન્ય થાય તેવું વાગ્યું ન હતું એટલે કૂતરા ઉપર ચર્ચાનો ઝોક વળી ગયો હતો.

‘હવે આ કૂતરાને મારી નાખવો જોઈએ.’

‘કેટલાં જાણુને કરડ્યો?’

‘પણુ આજ સુધી તો એ ચોરીછપીથી ફગડતો હતો ને તેમાંથી આગળ વધી ધસીને કરડવા સુધી વાત પહોંચી’

‘એને છૂટું મેદાન મળી ગયું એટલે શું કામ ન વકરે?’

‘ગામલોક હજુ સાગ છે, નહિ તો આવો ત્રાસ કોઈ વેફતા હશે?’

‘આ વહુ એની ખીકથી આવતાં ગભરાઈ મર્યાં તો એ કરડ્યો હોત તો ખેલાન થઈ ગયા વગર ન રતા હોત.’

‘મરવાની થાય ત્યારે થો વાઘરીવાડે જાય.’

સૌ વિખરાયા ત્યારે પુખ્પાએ મનોરમાના એ ખોટા બદ્દાનાનો જુદો અર્થ કર્યો. બે એના મનમાં મે કહ્યું તેવું કંઈ પાપ ન હોત તો એ મારા ઉપર ચડી બેઠા વિના ગઈ હોત? પોતાને આવું ખોટું આજ મૂક્યું તેમ જવાને કહેતા એ પાછી પડે? અને એ ખોટું હોય તો જોમ ચીસ પાડીને કયા જરૂર હતી?

જોણે મનોરમાએ એ હકીકતનો એકરાર કર્યો તે તાથી અને નફટાઈથી રજુજતલાઈને જોણે ઉઘડા

પ્રકરણ સત્તરમું

લોહાના આણા

સમયસૂચકતા વાપરી મનોરમા ફજેતીમાંથી બચી ગઈ. હવે-લીમાં જે ફળિયું વીંધીને આવવું પડતું હતું તેમાં એક ફૂતરો કર-ડતો હતો. એનો ત્રાસ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે એ ફળિયા સિવાયના ગામના લોક ત્યાં આવતાં સાવચેતી રાખતા હતા. છતાં એ કાળજી રાખનારને પણ ફૂતરો ચૂપકીદીથી આવીને કરડી જતો હતો. ફક્ત આ ફળિયાવાળાંને અને હવેલીનાં વાસીને એ કરડતો ન હતો. એને મારી નાખવો જોઈ એ તેમ તો લોક એ કરડે ત્યારે કહેતા હતા, પરન્તુ એને મારી નાખવા કોઈ તૈયાર ન હતું. કદાચ બીજા લોક મારી નાખે તો એ ફળિયાવાળાં ઝઘડો કરે તેવું પણ માનવામાં આવતું હતું. ફળિયામાં ચોર ન આવે તે લાલ પણ ફળિયાવાળાં માનતાં હતાં. દાજીસાહેબની એને મારી નાખવામાં સંમતિ ન હતી, તે પણ આજ સુધી એના છવતા રહેવામાં સળળ ધરણ હતું.

મનોરમા આવી તે પછી એણે એ જણને ફૂતરાએ કરડ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારથી એ બી ગઈ હતી. ફળિયું વીંધીને એને બહાર જવું પડે ત્યારે એની સાથે કોઈ હોય તોપણ એને ફફડાટ રહ્યા કરતો હતો. એ બીક એને હવેલીમાં ફસડાઈ પડી તે વખતે કામમાં આવી ગઈ. એનાથી કેમ ચીસ પડાઈ ગઈ તેનો એને જ

ખાલ ન રહ્યો. પુખ્પાએ એને ઠેલું ખીલવું મળેલું માયું હતું તે ખીન જાણે તો પોતાની જ એમા ફરેલી થાય તેમ મનોમ્માને ખ્યાલમા આવી ગયું હતું. એની ચીસને લીધે પુખ્પા પતુ મૌની જેમ હવેલીમાં દોડી આવી હતી. પરંતુ મનોમ્માએ ખુલાસામા ત્યારે કહ્યું કે ફતરો એને કરવા દોડ્યો હતો એટલે એ ખી ગર્જ હતી. એને ઇન્ન થાય તેવું વાચ્યુ ન હતું એટલે ફતર દિવ ચર્ચાનો ઝોક વળી ગયો હતો.

‘હવે આ ફતરાને મારી નાખવો જોઈએ.’

‘ફટલા જણને કરડ્યો?’

‘પણ આજ સુધી તો એ ચોરીજીપીથી કરડતો હતો ન તેમથી આગળ વધી ધમીને કરડવા સુધી વાત પડેલી.’

‘એને છડું મેદાન મળી નહીં એટલે શું લાન ન વજર?’

‘ગામડોદ હજુ સારા છે, નહિ તો આવો ત્રાસ કોઈ વેદના હશે?’

‘આ વહુ એની ખીકથી આવતા ગમરાઈ મયાં તો એ કરડ્યો હોત તો ખેલાન ચર્ચ તથા વગર ન રત્ના દોત.’

‘મરવાની થાય ત્યારે શો વાધરીવાડે આવ.’

સૌ વિખગયા ત્યારે પુખ્પાએ મનોમ્માના એ ખોટા ખડા નાનો જુદો અર્થ કર્યો. જો એના મનમા મેં છડું તેવું વર્જ પાપ ન હોત તો એ માગ ઉપર ચડી ખેડા વિના ચી દોત? પુખ્પાએ પોતાને આવું ખોટું આજ મૂંઝવું તેમ વચાને જોતાં એ શું લામ પાછી પડે? અને એ ખોટું હોય તો એમ ચીસ પાડીને નાચવાની ક્યાં જરૂર હતી?

જેણે મનોમ્માએ એ હતીનતો એકગર તથા દેવ તેમ જ દો તાથી અને નફ્ટાઈવી સ્પુષ્ટતર્કાને એણે ઉચ્ચ લીધા. ‘નમરે

પ્રકરણ સત્તરમું

લોહાના આણા

સમયસૂચકતા વાપરી મનોરમા ફજેતીમાંથી બચી ગઈ. હવે-
લીમાં જે ફળિયું વીંધીને આવવું પડતું હતું તેમાં એક કૂતરો કર-
ડતો હતો. એનો ત્રાસ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે એ ફળિયા
સિવાયના ગામના લોક ત્યાં આવતાં સાવચેતી રાખતા હતા. છતાં
એ કાળજી રાખનારને પણ કૂતરો ચૂપકીદીથી આવીને કરડી જતો
હતો. ફક્ત આ ફળિયાવાળાંને અને હવેલીનાં વાસીને એ કરડતો ન
હતો. એને મારી નાખવો જોઈએ તેમ તો લોક એ કરડે ત્યારે
કહેતા હતા, પરંતુ એને મારી નાખવા કોઈ તૈયાર ન હતું. કદાચ
ખીજા લોક મારી નાખે તો એ ફળિયાવાળાં ઝઘડો કરે તેવું પણ
માનવામાં આવતું હતું. ફળિયામાં ચોર ન આવે તે લાભ પણ
ફળિયાવાળાં માનતાં હતાં. દાજીસાહેબની એને મારી નાખવામાં
સંમતિ ન હતી, તે પણ આજ સુધી એના જીવતા રહેવામાં સખળ
કારણ હતું.

મનોરમા આવી તે પછી એણે બે જણને કૂતરાએ કરડ્યાના
સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારથી એ ખી ગઈ હતી. ફળિયું વીંધીને એને
બહાર જવું પડે ત્યારે એની સાથે કોઈ હોય તો પણ એને ફફડાટ
રહ્યા કરતો હતો. એ ખીક એને હવેલીમાં ફસડાઈ પડી તે વખતે
કામમાં આવી ગઈ. એનાથી કેમ ચીસ પડાઈ ગઈ તેનો એને જ

ખાલ ન રહી. પુખ્પાએ એને ઠેવું બીબલ્સ મદેડું માર્યું હતું તે બીજા બાજે તો પોતાની ઝ એમા ફેરેલી થાય તેમ મનોગ્માને ખ્યાલમા આવી ગયું હતું. એની ચીસને લીધે પુખ્પા પત્તુ ચીની જેમ હવેલીમા દોડી આવી હતી. પરંતુ મનોગ્માએ ખુલાસાગ્ય ત્યારે કહ્યું કે કૂતરો એને કરડવા દોડ્યો હતો એટલે એ બી ગર્જ હતી. એને ધન્ય થાય તેવું વાગ્યું ન હતું એટલે કૂતરા ઉપર ચર્ચાનો ઝાક વળી ગયો હતો.

‘હવે આ કૂતરાને મારી નાખવો જોઈએ.’

‘કેટલાં જાણુને કરડ્યો?’

‘પણ આજ મુઠી તો એ ચોરીટ્ટીથી કરડતો હતો ને તેમાથી આગળ વધી ધમીને કરડવા મુઠી વાત પડેલી.’

‘એને છૂડું મેદાન મળી ગયું એટલે તું કામ ન વકરે?’

‘ગામલોક હજુ સાગ છે, નદિ તો આવો ત્રાસ કોઈ વેઠતા હશે?’

‘આ વહુ એની બીકથી આવના જાનગર્જ મર્યા તો એ કરડ્યો હોત તો ખેલાન થઈ ગયા વગર ન ગ્યાં હોત.’

‘મરવાની થાય ત્યારે શો વાધગીવાડે જાય.’

સૌ વિખરાયા ત્યારે પુખ્પાએ મનોગ્માના એ ખોટા જવા- નાનો જુદો અર્થ કર્યો. બે એના મનમા ગે કરડું તેવું કંઈ પણ ન હોત તો એ માગ ઉપર ચડી બેઠા વિના ગી હોત? પુખ્પાએ પોતાને આવું ખોટું આજ મૂક્યું તેમ બધાને કહેતા એ શુ કામ પાછી પડે? અને એ ખોટું હોય તો એમ ચીસ પાડીને નાસવાની કયા જરૂર હતી?

જેણે મનોરમાએ એ હકીકતનો એત્રાર કર્યો હોય તેની દ- તાથી અને નફ્ટાઈથી રજુટતલાઈ ને એણે ઉઘડા લીધા. ‘નમા’

વિશ્વાસે મેં મેશનો ચાંદલો વહાલો કર્યો તેનો આ બદલો આપ્યો એમ ને ?’

રણુજીતભાઈ પુખ્પાથી ખીતા ત્યારે એને બહુવચનમાં સંબોધતા : ‘તમે શાની વાત કરો છો ?’

‘હવેલીમાં જઈ આવ્યા એટલે તમારાં માનીતાં વહુએ પછ-ડાટ ખાધી તે સમાચાર જાણ્યા હશે જ.’

‘ખિચારીને કૂતરો કરડતો હતો, તેમાંથી બચી ગઈ અને ઉપરથી ડામ દે છે !’

‘કૂતરો એને કરડતો ન હતો, એ કૂતરાને કરડતી હતી !’

‘તને મજાક સૂઝે છે, પણ નાનાભાઈએ કહ્યું કે એ સહેજમાં બચી ગઈ.’

‘મજાક હું નથી કરતી, એણે કરી છે. કૂતરો તો એ વખતે હતો જ નહિ. એણે એના કરડવાની મજાક કરી હતી એટલું જ.’

‘એમ કરવાનું એને શું કારણ ?’

‘તમારી અને એની વાત છુપાવવા.’

‘તારા વહેંચનો ઉપાય જ નથી શું ?’

‘મનોરમાએ ખુદ મારી આગળ કખૂલાત કરી, પછી તમે વાત છુપાવો એનો શો અર્થ છે ? મેં એને તો ઉઘડી લીધી અને ખખડાવી કે ખખરદાર જે “એમને” વગોવ્યા છે તો ! એટલે એ કૂજ ગઈ અને હું વાત બહાર પાડું નહિ એ ખીકે બધાંની સહાનુભૂતિ મેળવવા એણે હવેલીમાં જતાં પડતું નાંખ્યું અને કૂતરાની વાત બેડી કાઢી.’ રણુજીતભાઈ સાથે આડો સંબંધ શરૂ થયો ત્યારથી પુખ્પાએ સસરાને નાતે બાપુજી કહેવાનું બંધ કરી દીધું હતું. પતિ-પત્ની જૂના રિવાજ પ્રમાણે એકબીજાનું નામ દીધા વગર સર્વનામનો ઉપયોગ કરી ચલાવે છે તેમ પુખ્પાએ વ્યવહાર

રાખ્યો હતો.

પુખ્પાની આ વાતમા કંઈ તથ્ય નહોતું તેમ ગણુતભાઈ જાણતા હતા. એ મનોરમા સામે તાકતા હતા તે માયું, પણ બનેની સંતલસ એક થઈ ન હતી. મનોરમાની એવી હિલચાલ પોતાને જોવા મળી ન હતી, પછી એને એ કૃત્રિમ કરવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે જીવો થતો હતો ? પરંતુ એમાથી ગણુતભાઈને એક સદા પેદા થઈ એ સાચું. નાનાભાઈએ કૂતરો ધસીને કરડવા આવ્યો હતો તેમ કહ્યું ત્યારે એમને પણ વળી ગયું હતું કે કૂતરામા એક કુટેવ વધી. પરંતુ પુખ્પાએ કૂતરાની વાત બનાવટી હતી તેમ કહ્યું ત્યારે ગણુતભાઈને ખ્યાલ આવી ગયો કે એ વાત સાચી હોવાનો પૂરો સંભવ હતો. કૂતરો ધસીને કરડતો નથી પણ સૌએ મનોરમા જોઈું શુ કામ બોલે તેમ માનીને એ સ્વીકારી લીધું હતું. ગણુતભાઈને એ જરૂર ન રહી એટલે એમનું મન ખીજે પાટે ચડી ગયું — શુ મનોરમા પોતાને જાંખતી હશે ખરી ? હુ જોમ એની નજર ટાળીને એને નીરખું છું તેમ મને પણ એ રીતે એ નીરખતી હશે ? એવું ન હોય તો પુખ્પાનો વહેમ વધતો શી રીતે જાય ? એની એ જાતની હિલચાલ એણે જોઈ ન હોય તો એના ઉપર આક્ષેપ મુકતા એ અચકાય નહિ ?

મનોરમા હવેલીનો કાયમનો આશ્રય શોધતી હતી તેમ ગણુતભાઈને લાલીમાની વાત ઉપરથી સમજાઈ ગયું હતું. લાલીમાની ગમે તેટલી ધ્રુજા હોય પણ નાનાભાઈ હવેલીના અર્ધા માસિક હતા અને એક દહાડો તે એના સપૂર્ણ માસિક થવાના હતા. એ સંજોગોમાં એમની ધ્રુજાનો સવાલ પણ ગંદેવાનો. બને ભાઈઓને કોઈ કહી શકે અને જોમનું એ માને એવો હું એકલો હતો તે મનોરમા જાણી ગઈ હોય અને તે કારણે એનું ગ્યાન દડ કરવાએ

રીતે પગલાં ભરતી હોય તો શું કહેવાય? પુષ્પા સાથેના સંબંધની એને જાણ થતાં થયું હોય કે રણજીતભાઈને પોતાના કરી લીધા હોય તો કાયમની નિરાંત ! પુષ્પાએ પુત્રવધૂ હોવા છતાં એ માર્ગ લીધો તો એ તત્પર થાય એમાં આશ્ચર્ય શું હતું ?

રણજીતભાઈ એ ઉપરથી વિચારવા લાગ્યા કે જો મનોરમા જિતાર્ધ જાય તો પુષ્પાની જોહુકમી આપોઆપ ઓછી થઈ જાય. આજે પણ એ સતી હોય તેમ મને ધમકાવે છે તે એની જોહુકમી ચાલી જાય માટે જ એને મનોરમાની ઈર્ષ્યા આવે છે. બાકી એને એવી ઈર્ષ્યા કરવાનો શો હક છે ? એને મારી સાથે અઘટિત સંબંધ બાંધતાં વાંધો નથી આવ્યો તો મનોરમા સાથે હું બાંધું તેમાં એનો હું કયો વિશ્વાસભંગ કરું છું ? અને એવી આશા રાખવાનો એને હક પણ શો છે ? આજે એ માનીતી રાણી હોય તેમ મને ધમકાવી શકે છે, પણ જે દિવસે એ અણુમાનીતી થઈ ત્યારે હું એની કેવી વલે કરું છું તે એ કાયમ યાદ કરશે. ભવિષ્યમાં એની વલે કરવાની આશામાં રણજીતભાઈએ તે વખતે તો એની જોહુકમી વેડી લીધી.

પરંતુ મનોરમાના તરફડાટનો પાર ન હતો. બહારની ફજેતી-માંથી એ સમયસૂચકતાભર્યા જવાબથી બચી ગઈ હતી, છતાં એનો આંતરિક ઉદ્વેગ કોઈ રીતે શમ્યો ન હતો. ગરીબની વહુ એ સૌની ભાભી, એ કહેવત એણે સાંભળી હતી. પણ એની કરુણતા આટલી ભારે હશે તેની એને કલ્પના પણ આવી ન હતી. પુષ્પા પોતાના ઉપર જે જાતનું આળ મૂકી શકી તેનું કારણ એ જ કે એ હવે-લીને આશ્રયે આવી હતી. એનો પતિ નહોતો કમાતો અને એવી કોઈ શક્તિ એનામાં નહોતી તેવી છાપ અહીં પણ પડી હતી. રણજીતભાઈ બાપની ઉંમરના કહેવાય. છતાં વિના કારણ એમની સાથે

મારું નામ જોડના નક્કટ ત્રી પાછી પડી ન હતી તેનું દારાનું પોતાના પતિની સ્થિતિ હતી કે ખીચું ?

નરી પતિની આર્થિક ગરીબાઈ હોત તો એ દુઃખને મનોરમા સહી શકત, પણ બુદ્ધિની ગરીબાઈ પણ એટલી જ હતી મનોરમાને થયું કે પોતાને નહોતું વાગ્યું એટલું જાણીને પતિએ સંતોષ માન્યો હતો. પરંતુ એ જો બુદ્ધિશાળી હોત તો એ અંગેની પૂછ-પરછમાથી મને પકડી શકત કે આ કેવળ જોડી કાટેની વાત હતી. અને પકડાયા પછી જુ સાચું હતું તે કબૂત્ર્યા વગર મારો છટકો ન થાત. પરંતુ એવું દુઃખ દાસવવાનું સ્થળ પતિ ન હતા તેમ જાણતા મનોરમાનું હૈયું ઊલટાઈ ગયું હતું.

મનોરમાએ સામે ચાલીને જો હકીકત બની હતી તે પતિને કહી હોત તો એમણે શુરસે થઈને કહ્યું હોત. ‘પુષ્પાને ઘેર ગઈ જ શું કામ?’

એ બાઈ એવી હતી તે બહુ હશે તો એ જાણતા જ નહિ હોય! કોણ એમને કહે? આપોઆપ સામાના રંગદંગ ઉપરથી પામી જાય તેટલી તો અછલ જ કયા હતી? અને પોતે એ અંગે હવે કહે તો એમ જ ચડી જોડે કે, આટલું જાણ્યા પછી એની સોજત કરવા જનાર તું મર્ખી કે ખીચું? કદાચ એવી પણ કબુદ્ધિ દોડાવે કે પુણ્યા પાસેથી એવો માર્ગ શીખવાની દાનત હશે કે શું? અને જો મને આણું કહી જોડે તો મારે વગર મોતે મગ્યા વખત આવે. જોણું માગથી કહેવાય છે કે એ માર્ગે મારે જવું હોત તો મુજબથી અહીં મુઘી આવવાની જરૂર ન હતી! મનમુખમા મે દાનત ન બગાડી તો રણજીતલાઈમા મન બગાડું! એ રાત્રે મનોરમાના મનમાથી સન્મુખ કયા ય મુઘી પડ્યો નહિ!

અને એની ઝંખનાને સન્મુખ પામી ગયો હોય તેમ ખીજો

દિવસે સવારનો મોટરમાં એ હવેલીએ આવીને ઊભો રહ્યો. મનો-રમાને પહેલી ક્ષણે પોતાની આંખ ઉપર વિશ્વાસ ન બેઠો. પોતે સ્વાપ્નમાં તો નથી એમ પણ લાગ્યું. પરંતુ એવી કોઈ ભ્રમણા રાખવાની મનોરમાને જરૂર ન રહી. જાણે ભૂતકાળમાં કંઈ બંને વચ્ચે અઘટિત પ્રસંગ બન્યો ન હોય તેમ સન્મુખ દિયરના નાતે એની સામે મોં મલકાવતો ઊભો રહ્યો હતો અને ખળરઅંતર પૂછતાં કહી રહ્યો હતો—લાભી ! હવેલીનાં ચોખ્ખાં ઘી-દૂધ ખાઈને તમારું તો શરીર સારું થયું છે ?

મનોરમાએ એટલો જ સ્વાભાવિક પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘ચોખ્ખાં ઘી-દૂધની અદેખાઈ આવતી હોય તો તમે પણ અહીં રહી જાઓ.’

સન્મુખે ભેદી બોલમાં કહ્યું : ‘હું અહીં રહું તેમાં તમને હર્ષ થતો હોય તો, તમે મુંબઈ રહો એમાં મને હર્ષ ન થાય તેવું ઓછું છે ?’

ભાણુભાઈ એમાં કંઈ સમજ્યા ન હતા, ફક્ત પોતાની મુઝબા વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શક્યા નહિ : ‘સન્મુખભાઈ, તમે તો અહીં ચાર દહાડામાં કંટાળી જાઓ.’

સન્મુખે મનોરમા સામે જોઈને હસતાં ભાણુભાઈને જવાબ આપ્યો : ‘હું ભલે ચાર દહાડામાં કંટાળી જાઉં, પણ તમે ચાર મહિના થયા થાકી નથી ગયા એ તો હકીકત છે.’

નાના બાળકની માફક ફરિયાદ કરતા ભાણુભાઈ બોલ્યા : ‘હું તો પૂરેપૂરો થાકી ગયો છું પણ...’ મનોરમા તરફ હાથ લાંબો કરી એમણે ઉમેર્યું : ‘એને અહીં ચાવીઓ કેંડે જોતી કારભાર કરવાનો મગી ગયો છે એટલે મુંબઈ આવવું નથી.’

સન્મુખ ટીખળ કરતાં બોલ્યા : ‘લાભી ભલે ન આવે, તમે નાહો ને.’

લાણુલાઈ : ‘એ તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી લાભીમા મને જવા ન દે. એમની ધૂચ્છા શી રીતે અવગણાય ?’

એકાત મળતા સન્મુખે મનોરમાને પૂછ્યું : ‘લાભી ! તમે વૈકુંઠ કરતા વ્રજ વહાણું ક્યું છે તેમાં મારો દોષ છે, નહિ ?’

‘તમારો દોષ હું નથી જોતી. પરંતુ વૈકુંઠમાં રહેવા માટે જે કમાઈ ન શકે તેણે વ્રજમાં જ રહેવું જોઈએ.’

‘કમાવાનો ચિંતા તમે શું કામ કરો છો ?’

‘જો પુરુષ એ ચિંતા ન કરે તો પછી ત્રીજો જ કરવી રહી ને.’

‘લાણુલાઈ હવે ઠેકાણે આવ્યા છે એટલે ગોડાઉન ઉપર કામ કરવા તૈયાર થશે.’

‘પરંતુ એવી કામગીરીથી અમારું પૂરું શી રીતે થાય ?’

‘એની ચિંતા સુમીત્રદેવે કરનાર બેઠા છે ત્યાં સુધી તમે શું કામ કરો છો ?’

ધીમું હસતા મનોરમાએ ઉમેર્યું : ‘પરંતુ મારે શી ચિંતા છે તે જોઈ સુમીત્રદેવે જાણે છે ?’

એવું જ સામું હસતા સન્મુખે કહ્યું : ‘એ ચિંતા તમારે એમને કહી દેવાની.’

‘સન્મુખલાઈની નિંદા કરતા મારી જીભ કેમ બિપડે ?’

‘જોડી વાત કરો તો નિંદા કહેવાય. સાચી વાત કહેવામાં ખાર શો ?’

‘તમે તેટલી સાચી વાત હોય, પણ માને એ સાંભળવી વસમી જ પડે. એ કરતા તમે પગ્ગી જાઓ તો શું જોડું ?’

મનોરમાએ એને માફ કર્યો હતો તેવી છાપ પાડતા સન્મુખ આગળ વધ્યો. ‘હું તમને પરણવા તૈયાર હતો પણ’

એમાં ઘસડાતાં મનોરમા વચ્ચે બોલી ઊઠી : ‘ વિચાર કરીને બોલજો. હજુ એક ઊંઘે વહાણું નથી વાઈ ગયું.’

મનોરમા આ બોલતી હતી ? સન્મુખ એની સામે તાકી રહ્યો. બોલ્યો : ‘ હું તો તમને કહેતો જ હતો કે લગ્ન થયું એટલે વહાણું વાઈ ગયું તેમ ના માનવું જોઈએ.’

‘ એક વહાણું વાઈ જાય એટલે ખીજું વહાણું ન વાય તેમ નથી માનતી, એટલો જ વિચાર બદલાયો છે.’

‘ એટલે ?’ સન્મુખ વિચારમાં પડી જતાં બોલ્યો.

‘ છાની રીતે હાથ પકડી ખેંચાખેંચ કરો તે મને પસંદ નથી. એમાં તો હું કોઈ રીતે સંમત ન થાઉં. પરંતુ જો તમારી હિંમત જાહેરમાં મારો હાથ પકડવાની હોય તો.....’

‘ જાહેરમાં તો ભાણાભાઈએ પકડ્યો છે, પછી મારી હિંમત શા કામમાં આવે ?’

‘ એ જ ખરી હિંમત કહેવાય. એમનો હાથ છોડાવી દઈ જો તમે પકડી શકો તો.’

અર્થ સમજાઈ જતાં સન્મુખ આશ્ચર્યમાં પડી જતાં બોલ્યો : ‘ ભાભી ! તમે છૂટાછેડા લેવા સંમત થાઓ, એમ !’

મનોરમા નીચું જોઈને બોલી : ‘ તમારે મને પરણવું હોય તો એ વિના ખીજો કયો માર્ગ છે ?’

સન્મુખ એ સ્થિતિને સહર્ષ સ્વીકારતાં બોલ્યો : ‘ છૂટાછેડા લીધેલી સ્ત્રીને પરણવામાં હું હિંમત હારું તેવો નથી.’

મનોરમા પોતાના પક્ષેથી સ્પષ્ટતા કરતાં બોલી : ‘ મારામાં પણ એ હિંમતનો સંચાર શરૂ થયો છે.’

સન્મુખ અટકીને ઊભા રહેતાં બોલ્યો : ‘ પણ એ બને શી રીતે ?’

મતોરમા વેધક નજરે એના સામે જોની જોવી. ‘એ તો હું શું જાણુ ? જો તમને મારુ કાઠુ પકડવાનું ખેંચાણુ દોય તો મેં તમને માર્ગ બતાવ્યો. જાણી હું હવેલાંમા છું એટલે અહીં આટા-ફેરા કરો તેનો કંઈ અર્થ નથી.’

સન્મુખ ઘા વેડી લેતા જોલ્યો : ‘લાભીની ખચકાટવા પપ્પુ ન આવું ? વતન સુધી આવ્યો હોઉ અને અહીં ન આવું તો તમે તો ઠીક, પણ લાભીમા ય ઠપકો આપે ?’

‘કોઈ ઠપકો આપે તેના કરતા પોતાનું અંતઃકર્મ ઠપકો ન આપે તે ખાસ જોવું જોઈએ.’

‘અને તમે આ અંતઃકરણથી કહો છો, એમ ?’

‘તમે મારો આ માર્ગ મોકળો કરો, પછી ના કહો તો કહેજો.’

‘પરંતુ તમે તો લોહાના ચણા આવવાની વાત કરો છો.’

‘પણુ એ ગવાતા હશે ત્યારે જ કહેવત પડી હશે ને ?’

‘આ ચણા ચવાય એવા નથી.’

‘કેમ ?’

‘મુમીબહેને લાણુલાઈને તમારી માથે પગલાવ્યા છે. તેમનું ઘરલંગ થાય તેમ એ શી રીતે માન્ય ગણે ?’

‘પરંતુ જોમની ઘર ચલાવવાની શક્તિ ન હોય તેનું ઘરલંગ થાય તે જરૂરી ગણાય કે નહિ ? મુમીબહેને મુબર્ક છોડી હવેલીએ વસવાની મને સલાહ આપી હતી એમ સમજીને કે મુબર્કમા ધર-મંડાણુ થઈ શકે તેવી એમના લાણુલાઈની શક્તિ ન હતી. હવેલીમા પણ હું એટલી જ એમની અશક્તિ જોઉં છું. પછી મુમીબહેન ઘરલંગ કરવાની શું કામ સંમતિ ન આપે ? એમની તૈયારી ન હોય છતાં તમે હિંમત બતાવો ત્યારે ખરી જડાદુરી જાણી, લાચાર લાભીનો છાને ખૂણે હાથ પકડવાની નાણેગી દગવી એમાં કંઈ

હિંમત નથી રહેલી.’

સન્મુખ મનોરમાની સામે તાકીને વિચારી રહ્યો—મુ'ખમાં મેં એને આ જ દરખાસ્ત મૂકી હોત તો એ શાંતમ્ પાપમ્ કરતી મોંમાં આંગળીઓ ઘાલી દેત. જોકે એ દરખાસ્ત મૂકવી એ મારે માટે પણ કદપના બહારની વાત હતી. ભાણાભાઈને પરણાવીને આ છોકરીને દુઃખી કરી તે કરતાં પોતે પરણ્યો હોત તો એ કેટલી સુખી થાત, એમ એને મનદુઃખ થયા કરતું હતું. પરન્તુ એનો ઉકેલ મનોરમાએ રજૂ કર્યો હતો તે એને સૂઝ્યો ન હતો. શી રીતે સૂઝે? ભાણાભાઈ એના મોટા ભાઈ થતા હતા. મોટા ભાઈથી ભાભી છૂટાછેડા લે અને નાનો ભાઈ પરણે એવું સમાજમાં ક્યાં બનતું હતું? મનોરમાનો હાથ પકડતાં એ જેમ છોડાઈ પડી હતી તેમ કદાચ આ માગણી મૂકી હોત તો એ છ'છેડાઈ જાત. એને બદલે મુ'ખમાંના વાતાવરણ કરતાં સામાજિક રીતે ક્યાં ય પછાત ગણાય તેવા ગ્રામજીવનમાં મનોરમાને આ વિચાર ક્યાંથી સૂઝ્યો? એને મશ્કરી માની લે તોપણ એ આવી જાતની મજાક કરી શકે તે પણ ઓછું નહોતું.

સન્મુખે કુતૂહલને સંતોષવા પૂછ્યું : ‘ભાભી ! સાચું કહેજો, તમને આ વિચાર કાણે પ્રેર્યો ?’

‘તમારા ભાઈએ.’

ખાતરી કરતાં સન્મુખ બોલ્યો : ‘ભાણાભાઈએ ?’

‘કેમ તમને નવાઈ લાગે છે ? એમનામાં ખીજી શક્તિ ભલે ન હોય પણ પતિનું જોહકમીપણું તો છે. પરણવાની લાયકાત તરીકે એ ગુણ પ્રભુ સૌને આપવાનું ચૂકતો નહિ હોય. પ્રભુ પોતે પણ પુરુષ એટલે પોતાની જાતિનું હિત તો જુએ ને !’

‘ભાભી ! ભાભી ! પ્રભુની ખબર લેઈ નાખવા જેટલાં તમે

કાન્તિકારી થઈ ગયા ।’

‘અંતરથી ઘણી સ્ત્રીઓ કાન્તિકારી હશે, પણ એનું આચરણ ન થાય ત્યાં સુધી કાન્તિ એટલી થઈ શકે છે ? તમે જ દેશો છો કે એ લોહાના ચણા ચાવવા જેવું છે.’

સન્મુખને ખ્યાલ આવી ગયો કે લાણુભાઈ લાનીને હવામાં મોકાઈ જાય તેવું વેણુ મોલી ગયા હોવા જોઈએ. એ જનજીવાની નિગાસામાં એણે પૂછ્યું : ‘લાણુભાઈએ શું કહ્યું એ તો કહો ?’

મનોરમા : ‘મુળદર્મમાં જેમ એમનું કામમાં ચિત્ત ન પડે-વાય તેમ અહીં પણ પગવતા નથી. મેં એમને ટાક્યા તો એમને તમને જેમ કહ્યું તેમ મને જણાવ્યું કે મને એમાં રસ નથી. એથી મેં એમને કહ્યું—તમારું વર્તન જોતા એમ લાગે છે કે તમારા જેવાએ પરણવું ન જોઈએ. એથી એમનું ધણીપણું બિજળી આવ્યું અને જવાબ આપ્યો—તો હજુ શું બગડી ગયું છે! હવે તો છૂટા-છેડાનો કાપડો થયો છે. પરણવાનો પગલાં ચતો હોય તો છૂટા-છેડા લે !’

હસી પડતા સન્મુખે કહ્યું : ‘લાણુભાઈએમ તો પાછા મીયા-ભાઈ છે !’

મનોરમા. ‘સ્ત્રી છૂટાછેડા નથી લઈ શકતી માટે જ ને ?’

એ પ્રશ્ન ગળી જઈને સન્મુખ આશ્ચર્યમાં નહાવા લાગ્યો. લાણુભાઈ પ્રત્યેના અસંતોષને લીધે મનોરમા કાન્તિકારી બનવા તૈયાર થઈ હતી, તો એમાંથી નિગાળ થઈ એક દિવસ એ લગ્ન વગરનો સબલ રાખવા આપોઆપ તૈયાર થયા વિના નહિ ગ્દે. એ કામ મનોરમા સુજ્ઞાના હોય તો જ પાર પડે માની સન્મુખ અહીં હેતુપૂર્વક આવ્યો હતો. મનોરમા કાન્તિકારી થઈ હતી એટલે સન્મુખને પોતાનો માર્ગ મોકળો થયેલો લાગ્યો. લાણુભાઈ અને

એની વચ્ચે જેટલાં ઘર્ષણ થાય અને એનામાં અસંતોષ વધતો જાય તેટલું પોતાનું કામ સહેલું થાય. ‘ભાભીમા જત્રાએથી આવી ગયાં પછી હું તેડવા આવું તો તમે મુખર્ધ આવશે ને?’

મનોરમા : ‘એક શરતે.’

‘છૂટાછેડાની?’

‘ના.’

‘ત્યારે?’

‘લોહાના ચણા ન ચાવી શકે તો કંઈ હરકત નહિ, પણ કોલસા ચાવવાની વાત મારા આગળ નહિ કરવાની.’

‘સારું.’

‘સારું એટલું જ નહિ....’

‘તો?’

‘અત્યારે મારી હા એ હા કરવી અને તે પછી કોલસા ચાવવા હશે તો સાંણુસામાં આવ્યા પછી એ ક્યાં જવાની છે, એવું મનમાં હોય તો કહી દેજો.’

પોતાનો એ ભાવ મનોરમા શી રીતે જાણી ગઈ, તે છુપાવતા સન્મુખ બોલ્યો : ‘હું ખાતરી આપીશ તોપણ ભૂતકાળના પ્રસંગને લીધે તમને મારો વિશ્વાસ નહિ બેસે.’

‘એવું જ હોત તો મેં આ શરત જ ન મૂકી હોત; ચોખ્ખી ના પાડી હોત. મેં તમને લોલુપ બોલ્યા છે, નીચ નહિ.’

‘લોલુપ જ અંતે નીચ બનતા હોય છે.’

‘અપવાદરૂપ લોલુપમાંથી વીર પણ બને. તમે એવા વીર બનો તેમ હું શું કામ આશા ન રાખું?’

‘હું તો બનતાં બનીશ, પણ હવેલીમાં આવીને તમે તો વીર બન્યાં છો એટલે તમારે હવે કોઈની ખીક રાખવા જેવી રહી નથી.’

‘ઠાઈની તો હું ગખતી જ નથી. સન્મુખભાઈની જ રાખું છું. એ ઠાઈ હોય તો ખજર પાડી દઉં, પણ એ દિયર છે એટલે મારા હાથ બંધાઈ ગયેલા છે.’

સન્મુખ પોતાની નિર્બળતાથી શરમાતો હોય તેમ ઠઠ્ઠાના આખા વિના મૂગો રહ્યો.

પ્રકરણ અઢારમું

હિંમતી થાપણ

કાગનું એસવું અને તાડનું પડવું એવો ઘાટ નાનાભાઈને થયો હતો. ભાભીમાએ સન્મુખના અપલક્ષણની વાત કરી ત્યારે એ ઉપજાવી કાઢેલી ખીના હોવી જોઈએ તેમ નાનાભાઈને વસી ગયું હતું. સન્મુખના આગમને એ માન્યતાને પાકી કરી. સાથે જ એનું એવું લક્ષણ હોય અને મનોરમાનો એ સામે વિરોધ હોય તો એ અહીં આવવાની હિંમત કરે નહિ. નક્કટ થઈને એ આવે તોપણ મનોરમા એના પ્રત્યેના વર્તનમાં અભાવ બતાવ્યા વગર ન રહે. એને બદલે સન્મુખ જાણે એનો પિયરનો ભાઈ હોય, નાનપણમાં સાથે બિઝ્યાં-રમ્યાં હોય અને એ આવતાં જો હેત બતાવે તેવી સ્થિતિ મનોરમાની હતી. બન્ને એકલાં મળતાં હતાં, વાતો કરતાં હતાં અને કોઈ જાતનો તિરસ્કારનો ભાવ જોવા મળ્યો ન હતો.

નાનાભાઈને એમાંથી ખીણ શંકા પણ ગઈ. સન્મુખના અપલક્ષણને એ તાણે તો નહિ થાય? પતિ તરફનો અસંતોષ હોય તે સંજોગોમાં સ્ત્રી ખીજા પુરુષ તરફ દોળે તેમ આમાં ન બનવાનું શું કારણ છે? ભાણાભાઈ જેવા પતિ પ્રત્યે કયી સ્ત્રીને સંતોષ હોય? એમનામાં અલ્પ વિચારશક્તિ હશે કે કેમ, તેની પણ નાનાભાઈને શંકા શરૂ થઈ હતી. આમ તો એ કંઈ કામ એમને સોંપવા યથ્થતા ન હતી, પરંતુ દાઝસાહેબની ગેરહાજરીમાં એક કામ પતાવવાનું

નાનાભાઈએ નક્કી કર્યું હતું. ખેતીનો પાક ઝાઝામા ઝાઝો ત્રણ વર્ષનો એ બેગો થવા દેતા હતા. તમાકુ, જે દર વર્ષે વેચવા જેવો પાક ગણાય અને મોટે ભાગે એનો સઘળો ખેડૂતો કરતા ન હતા. પરંતુ તે ય એ વર્ષ સુધી દાણસાહેબ સંઘર્ષ વગર રહેતા ન હતા. ગમે તેટલી તેણે હોય પણ એ દસ ટકા વધુ લાવની આશા રાખતા હતા. અનાજ અને તમાકુનો બધો સઘરો વેચી મારવાનું નાનાભાઈએ એમની ગેરહાજરીમાં નક્કી કર્યું હતું. એ હાજર હોત તો ન વેચવા દે અને બીજા બાજુ જો એ વેચી મારશે તો ગમે તેટલા ધુંઆંધુંવા થશે પણ મોઢે બોલશે નહિ એ ય એટલું જ નક્કી હતું.

પરંતુ દાણસાહેબની ગતિએ ચાલવા ટેવાઈ ગયેલા નાથા મુની-મથી એ મુદ્દલ વેદાયું નહિ. સાતસો મણુ ડાંગરનો સામટો સોદો નાનાભાઈએ કર્યો તે સાલગીને જ એ હળકી ગયા. અનાજનો કાયદો હતો એટલે વેપારીને કાયદેસર વેચાય નહિ અને સરકારને જમીનના પ્રમાણમાં અમુક ડાંગર વેચવી પડતી હતી. દાણસાહેબ ફરેલા ફોર્ટા કરતા ઝાંછી ડાંગર સરકારી ગોડાઉનમાં મોકલાવી માડવાળ કરાવી દેતા છપો જે વેપાર થતો એમાં સારો ભાવ આવે તો વેચતા. પરંતુ આ વર્ષે ડાંગરનો પાક સારો થવાથી બજારના દૂપા ભાવમાં અને સરકારના બહાર ભાવમાં ખાસ તફાવત ન હતો. ફક્ત એટલો બધો પાક જો આ વરસે થયો તો પાછલા વર્ષોનું શું? એવું સરકારી લકરું ન થાય માટે ગોડાઉન-કીપર જુદા જુદા નામે તે વેચાણ નોંધીને સગવડ કરી આપવાનું કચ્છરું હતું.

નાથા મુનીએ એની ના પાડતા કેશું હતું—દાણસાહેબ આવશે તો મારી ધૂળ કાઢી નાખશે.

નાનાભાઈએ એનો રહિયો આપ્યો હતો—તમને શું કામ

કંઈ કહે? છતાં કહેશે તો હું છું ને ?

નાથા મુનીએ થાય એટલી રકઝક કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ એટલે ઘેર શેઠાણી સમક્ષ ઊભરેા ઠાલવ્યો : ‘ નાનાભાઈને હું સમજુ માનતો હતો, પરંતુ એમની પાસે હવેલીનો વહીવટ હોય તો એ દેવાળું કઢાવી નાખે એમાં મીનમેખ નહિ. ’

‘ પણ થયું છે શું ? ’

‘ સાતસો મણુ ડાંગરનો સામટો સોદો કરી નાખ્યો. અને તે ચ સરકારને ઘેર. ખાનગી કોઈને વાત કરી હોત તો ચ એક ખે રૂપિયાનો ફેર પડત. ’

‘ એમાં આપણે શું ? એ ધણી છે. ખોટ જશે તો એમને જશે. ’

‘ મને એમાં કંઈક કાળું લાગે છે. ’

‘ એટલે ? ’

‘ દાજીસાહેબ નથી ત્યાં સુધી કંઈ ગાંઠ કરવા ધારી છે. ’

‘ આ તે કંઈ કુલડીમાં ગોળ ઝાછો ભંગાય છે કે કોઈને ખખર ન પડે. ડાંગર વેચાય એટલે તમારે ચોપડે રકમ તો જમે કરવી પડશે ને ? ’

‘ ના આપે તો મારાથી ઝાછી મંગાય છે ? ’

‘ દાજીસાહેબ આવ્યા પછી હિસાબ તો માગશે ને ? ’

‘ મોટા લોકોનું આ જ ડીંડવાણું છે ને ! હિસાબ જુએ પણ એ રકમ નાનાભાઈ પાસે હોય તો માગે નહિ કે ક્યાં ગઈ તે ચ પૂછે નહિ. ’

‘ અંતે તો બધું નાનાભાઈનું જ છે એમ માનીને દાજીસાહેબના પૂછે, બાકી છાશમાં માખણ જવા દે તેવા કુવડ એ નથી. ’

‘ આ વખતે તો હું કહી દેવાનો કે હવેલીનો વહીવટ નાનાભાઈના હાથમાં આવતાં દસ વર્ષ બધું સાફ ન થઈ જાયતો કહેજો. ’

હતી. આવી છોકરીનો અવતાર લાણીભાઈને પરણીને ગો માર્યક થવાનો તેમ નાનાભાઈને દુઃખ થતું હતું. સન્મુખ આવીને ગયો અને એના પ્રત્યે જે સદ્ભાવ મનોભાષે બતાવ્યો તેથી એમને થકા ગઈ કે મનોરમા એના પ્રત્યે ટળી હોય તો શું કહેવાય? મેમાથી એમને એ પણ વિચાર આવ્યો કે સન્મુખ સાથે એ જો મરણી હોત તો બન્ને જુગતે જોડી ગણાત. આવા સમયે પાત્રો લગ્નથી જોડાયા ન હોય તોપણ નિકટતાને લીધે અને લગ્નગવનના અનુ-તોષને કારણે એકબીજા પ્રત્યે ન ટળી પડે?

નાનાભાઈના હૃદયમાં મનોરમાએ જે સદ્ભાવનું મ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેથી એમને પોતાને આવી થકા જવા બદલ શરમ લાગી. એના પ્રત્યે સદ્ભાવનાની શક્તિ માયી હોય તો શું માટે એની મૂઝવણ સીધેસીધી જાણવા પ્રયત્ન ન કરે? એ તક ખીને દિવસે બપોરે ઝડપી લેતા નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘મનુ! બેસો.’

‘મનોરમા બેડી તો ખરી, પણ એને આશ્ચર્ય ઓછું નહોતું’ થયું. નાનાભાઈ એની સાથે અપૂરતી વાતચીત કરતા હતા એટલે એમને કંઈ કામ હોય તો એ કહી શકે, પણ એસવાનું શું કામ રહે?

એના એ ભાવને સમજી જઈને પ્રત્યુત્તર આપતા નાનાભાઈએ કહ્યું. ‘તમને પાણી લાવવાની મેં જમ પાડી હતી, તે પાણીની જરૂર હતી માટે નહિ; નોકરને આગમ કરવા દઈ, તમે જ પાણી લઈને આવશો માટે મારે તમને એક વાત પૂછવી છે.’

‘શી?’ વિમાસણમાં પડી ગઈ હોય તેમ મનોરમાથી પુછાઈ ગયું.

‘લાભીમાંએ જનાએ જતા તમારી મને ઝોપણી કરી હતી, તે તો તમે જાણો છો. એમણે તમને દીવરી ગણી છે તેમ તમને સાંભળતા મને કહ્યું હતું. પરંતુ હું એમને શું ગણું છું તે મે

તોલાટ દાજીસાહેબનો કાયમનો હતો એટલે એવી ખીકનો સવાલ ન હતો, છતાં આ સંઘ કાશીએ નહિ જાય માની નાનાભાઈએ કહ્યું : ‘ એમ હોય તો નાથા મુનીમને એમને ઘેરથી બોલાવતા જાઓ. હા-ના કરે તો મારું નામ દેજો. ’

અને નાથા મુનીમે ચાવીઓ સંભાળી લીધી એટલે એમની સાથે વખારે જવાની તસ્દી લીધા વગર ભાણાભાઈ હવેલીએ પાછા ચાવી ગયા. નાનાભાઈને વધાઈ ખાતાં કહ્યું : ‘ નાથા મુનીમ ચાવીઓ લઈને ગયા છે ! ’

નાનાભાઈને તે વખતે જ થયું હતું કે હીરો ઘોઘે જઈ આવે તેમાંના ભાણાભાઈ છે. હવેલીના આશ્રિત રહીને એ જીવન ગુજારે તેમાં એમને વાંધો ન હતો, પરંતુ બુદ્ધિ સામે જે લઠ લઈને ફરે તે પુરુષની પત્નીનું શું? એ ય જો લઠ લઈને ફરે એવી હોય તો બન્નેની જીવન જોડી મળે, પરંતુ મનોરમા સાવ જીદી માટીની ઘડાઈ હતી. ભાભીમાની ગેરહાજરીની ખોટ એણે પડવા દીધી ન હતી. વચ્ચે બે વખત વીસવીસ મહેમાનની ધમાલ ચાવી ગઈ હતી. રણજીતભાઈનાં વહુએ મદદ માટે કહેવડાવ્યું અને પોતે ના પાડશે તો અભિમાનમાં ખપશે એટલે મનોરમાએ એ કહેણ સ્વીકાર્યું હતું. પરંતુ એમણે જોઈ લીધું હતું કે પોતાની મદદની એને કંઈ જરૂર ન હતી એટલે ખીજી વખતે જાણીને આવ્યાં ન હતાં. આ બંધી કાર્યદક્ષતા નાનાભાઈથી અજાણ ન હતી.

વળી એ કેવળ ઘર ચલાવવામાં કુશળ હતી એમ નહિ, બપોર પછી એમાંથી એ નિવૃત્ત થતી ત્યારે છાપું વાંચવાનું ચૂકતી નહિ. ‘ હરિજન બંધુ ’ જેવું ગંભીર વાંચનનું છાપું અને મશરૂવાળાના તંત્રીપણાને લીધે મહાત્માજી જેટલી એની ભાષા સાદી ન ગણાય, છતાં મનોરમા જે દિવસે તે આવતું તે દિવસે એને શોધીને વાંચતી

હતી. આવી છોકરીનો અવતાર ભાણાભાઈને પરણીને શો સાર્થક થવાનો તેમ નાનાભાઈને દુઃખ થવું હતું. સન્મુખ આવીને ગયો અને એના પ્રત્યે જે સદ્ભાવ મનોરમાએ બતાવ્યો તેથી એમને શંકા ગઈ કે મનોરમા એના પ્રત્યે ઢળી હોય તો શું કહેવાય? એમાથી એમને એ પણ વિચાર આવ્યો કે સન્મુખ સાથે એ જે પરણી હોત તો બન્ને જુગતે બોડી ગણાત. આવા સમકક્ષ પાત્રો લગ્નથી બેઠાયા ન હોય તોપણ નિકટતાને લીધે અને લગ્નગવનના અસ-
તોપને કારણે એકબીજા પ્રત્યે ન ઢળી પડે?

નાનાભાઈના હૃદયમા મનોરમાએ જે સદ્ભાવનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી એમને ધોતાને આવી શંકા કરવા બદલ શરમ લાગી. એના પ્રત્યે સદ્ભાવનાની વૃત્તિ સાચી હોય તો શા માટે એની મૂંઝવણ સીધેમીધી બાણવા પ્રવલ્ન ન કરે? એ તક બીજો દિવસે બપોરે ઝડપી લેતા નાનાભાઈએ કહ્યું: 'મનુ! બેસો.'

મનોરમા બેઠી તો ખરી, પણ એને આશ્ચર્ય આણું નહોતું થયું. નાનાભાઈ એની સાથે અપપૂર્ણ વાતચીત કરતા હતા એટલે એમને કંઈ કામ હોય તો એ કહી શકે, પણ બેસવાનું શું કામ કહે?

એના એ ભાવને સમજી જઈને પ્રત્યુત્તર આપતાં નાનાભાઈએ કહ્યું: 'તમને પાણી લાવવાની મેં જૂસ પાડી હતી, તે પાણીની જરૂર હતી માટે નહિ; તોફરને આરામ કરવા દઈ, તમે જ પાણી લઈને આવશો માટે. મારે તમને એક વાત પૂછની છે.'

'શી?' વિભામણુમા પડી ગઈ હોય તેમ મનોરમાથી પુછાઈ ગયું.

'લાલીમાએ જાત્રાએ જતા તમારી મને સોપણી કરી હતી, તે તો તમે જાણો છો. એમણે તમને દીકરી ગણી છે તેમ તમને સાંભળતા મને કહ્યું હતું. પરંતુ હું એમને શું ગણું છું તે મેં

તમને નહોતું કહ્યું. એ મારાં લાભી થાય, મોટાં લાભી થાય એટલું જ નથી, એ લાભી તો સગાઈના સંબંધે થાય છે પણ સાચી રીતે તો એ મારાં મા છે. એમણે મને નાનપણમાં ઉછેરેલો છે. લાભીમાં એ કંઈ એનું અમસ્તું નામ નથી પડ્યું. એ ગુણને લીધે એમનું એ જ મૂળ નામ બની ગયું છે. તમે જો એમનાં દીકરી હો તો હું તેમનો દીકરો છું. તમારાથી મોટો એટલે તમારો મોટોભાઈ.’

પુષ્પાના કડવા અનુભવ ઉપરથી નાનાભાઈએ એને બેસવા કહ્યું ત્યારે મનોરમા પ્રથમ ફફડી ઊઠી હતી. પરંતુ નાનાભાઈની નજરમાં એવો કોઈ વિકાર ન જોતાં એને જે વિમાસણ પેદા થઈ હતી તે ય આ સાંભળતાં શમી ગઈ. અને એ જે પૂછે તે દિલ ખોલીને કહી દેવા જેવી એ હળવી બની ગઈ.

સીધા પ્રશ્ન ઊપર ન આવતાં નાનાભાઈએ પ્રસ્તાવના કરતાં કહ્યું : ‘ મને લાગે છે કે લાભીમાની ગેરહાજરીમાં તમે મૂંઝાઓ છો.’

‘ એવું કંઈ નથી.’ મનોરમાએ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું.

‘ એમાં મારો દોષ છે તેમ ન ગણાઈ જાય માટે તમે ઇન્કાર કરો છો તેમ એનો હું અર્થ કરું છું. તમે દિલ ખોલી શકો તેવું હવેલીમાં કોઈ સ્ત્રીમાણસ નથી તેમ મારું કહેવું છે. લાભીમાને બદલે શાન્તાગૌરી હોત તોપણ તમને એ મૂંઝવણ ન રહેત. હું તમારો મોટોભાઈ છું તેમ સમજીને મૂંઝવણ મનમાં ન રાખતાં મને કહી શકો છો.’

મનોરમાને વહેમ પડ્યો કે સન્મુખ સાથે થયેલી વાતચીત-માંથી એમને કાને કંઈ પડી તો નહિ ગઈ હોય ને? જોકે એવી શક્યતા નહોતી એટલે જાણવા માટે એણે પૂછ્યું : ‘ શા ઉપરથી તમે એવું માનો છો ?’

‘ તે દિવસે તમે હવેલીમાં પછડાટ ખાધી અને જે કારણ કહ્યું

તે મને સાચું નથી લાગ્યું.’

મનોરમા પકડાઈ ગઈ હોય તેમ નીચું બેઠી ગઈ.

‘તમે સમયસૂચકતા વાપરી તે જલ્દી તમની કદર કરું છું. પરંતુ લાલીમા હોય તો તમે સાચું જાણો એમને ન કહ્યું હોય?’

હવે છુપાવવાની જરૂર ન હતી એમ લાગતા મનોરમાએ કહ્યું : ‘એમને ન કહ્યું તો પછી કોને કહ્યું?’

‘લાલીમાની ગેરહાજરીમાં હું તમારો લાકડું છું એટલું જ મારે કહેવું છે.’

‘મને ખબર નહિ કે તમને એની શક્ય ગઈ હશે.’

નાનાભાઈને મોઝે તો આવી ગયું કે, લાલીમાને એની શકા ન આવે પણ હું કંઈ લાલીમાઈ નથી પરંતુ એટલું કહેવાથી મનોરમાના અસંતોષમાં વધારો થાય માની એ બોલ્યા : ‘મોઝે એને સાચું માન્યું છે, પણ મેં એને નથી માન્યું. તમે એ છુપાવ્યું છે તેમાં મેં તમારી મોટાઈ જ માની છે.’

નાનાભાઈએ મનોરમા સામે નજર મારી તો એની આખ-માથી આમુ ટપકી રહ્યા હતા. એના પ્રત્યુત્તરમાં એમણે કહ્યું : ‘મનુ! તમને દુઃખ થતું હોય તો ન કહેજો. મારો એ નણુવાનો દુઃખદ છે તેમ ન માનશો. મારી એ ફરજ છે તે અર્થમાં જ પૂરી રહ્યો છું.’

આમુ લૂગી નાખતા મનોરમા બોલી : ‘તમે જાણી ગયા તેને હું ગડતી નથી. તમને કહેવું ન પડે તે માટે ય ગડી નથી ગઈ-જની વહુ સૌની લાલી એમ માનતી હતી, પણ મને તમે નાની બહેન તરીકે બેઠી તે મુખને રહ્યું છું. હર્ષનાં એ આંસુ છે.’

એ આમુ પાછળ જો દુઃખ છુપાવ્યું છે તે હું જાણી શકું, તે તમારો એ હર્ષના આમુ સાર્થક થયાં ગયાં.’

‘હું કરમ કઠણ લઈને આવી હોઉં તો એ ન પણ લૂછી શકાય. એમાં તમારો દોષ શી રીતે કાઢી શકું? હવેલીએ મને શાંતિ આપી છે, પણ મારા કરમમાં અશાંતિ હશે તે પુષ્પાને ઘા કરવાનું મન થયું. બાકી મેં કંઈ એનું બગાડ્યું નથી.’

‘તમે શું બગાડ્યું છે તે હું જોઈ શકું છું.’

‘મેં બગાડ્યું છે? શું?’

‘તમારા આવવાથી એના અભિમાન ઉપર ઘા થયો છે.’

‘મેં એવું કોઈ વર્તન કર્યું નથી કે એના અભિમાનને ઘા પડે.’

‘તમારી હાજરી એ માટે પૂરતી છે.’

‘એટલે?’

‘એને રૂપનું ભારોભાર અભિમાન હતું. રણજીતભાઈએ એ પોષ્યું હતું. તમારા રૂપ આગળ એને ઝાંખું પડવું પડ્યું એટલે એણે પ્રહાર કર્યો.’

‘રૂપ એ કંઈ હવેલી માટે નવી વસ્તુ નથી. શાન્તાગૌરી મારા કરતાં જુવાનીમાં રૂપાળાં હતાં તેમ ભાભીમા કહેતાં હતાં. શું એ આ હિંમતે પરણીને આવ્યાં હોત તો એમના ઉપર આવો ઘા કરી શકત? હું હવેલીની આશ્રિત છું એમ માંનીને એ હિંમત કરી શકી છે. અને હવે મને મારું કરમ કઠણ જોતાં એ પણ ખીક લાગવા માંડી છે કે મને લાચાર માની ખુદ રણજીતભાઈ ઘા કરવા તૈયાર થાય તો મારી શી વલે થાય?’

નાનાભાઈએ ડોકું હલાવી એનો ઇન્કાર કરતાં કહ્યું: ‘પુષ્પાએ આણસમજમાં બાળક સાપ પકડે તેવું પગલું ભર્યું છે. રણજીતભાઈ હવેલીની સામે એવો ઘા કરવાની હિંમત ન કરે. અને કરે તો એનું શું પરિણામ આવે તે એમને ખબર છે.’

‘પરંતુ મારે લીધે હવેલાંમા જાદવાચળી જામે તેનું તું’ કામ મુજબુ?’

‘એટલે તમે મુજબ પાછા જવાનું નિશ્ચય છે એમ ને?’

‘એના બે કારણો છે.’

‘શા?’

‘એમને મુજબના જીવનના ઉઠેરને લીધે ગ્રામજીવન પગલ નથી. અહીં ગહેલુ હોય તો એમણે જે કામગીરી ઉપાડી લેવી જોઈએ તેનો પણ એ ઉત્સાહ બતાવતા નથી. પછી જે દવાગ્રામ કરીને એમને અહીં ગોઠી રાખી એ કીડ ન દેવાય.’

‘પરંતુ અહીં એ કોઈ કામગીરી કરે તો જ રૂની મઠે તેનું શું કામ માનો છો? જોને કોઈ કામગીરી ન કરવી હોય તે જ હવે-લીમા રહે તે અહીંનો સિરસો છે! મુજબના પણ એ મી કામ-ગીરી કરવાનો ઉત્સાહ બતાવશે? અને જે બનાવવાના હતા તો આજ મુઠી શું કામ ન બતાવ્યો?’

એનો કોઈ બચાવ ન હતો એટલે મનોરમાએ કહ્યું. ‘એ મારે જેવાનો મી જરૂર? એમને મુજબનું આકર્ષણ છે તે લયે ત્યાં રહે. અહીં લાભીમાની હવેલી પરાઈ નથી તેમ ત્યાં મુખીમને નનો બંગલો પરાયો નથી.’

‘પણ તમે જે લયથી બચવા અહીં આવ્યા હતા તે હવે નાબૂદ થયો છે ખરો?’

સન્મુખની વાત નાનાભાઈને કાને મઠી ન માની મનોરમાએ પૂછ્યું: ‘શાના લયની વાત તમે કરો છો?’

‘લાભીમાને તમે જે લયની વાત કરી હતી તે.’ નાનાભાઈએ તે સાથે ઉમેર્યું. ‘લાભીમાએ તમારો વિશ્વાસ લગ કર્યો કે તેમ ન માનતા. દાઝસાડેજને પણ એમણે એ કહ્યું નથી પરંતુ મને

‘હું કરમ કઠણ લઈને આવી હોઉં તો એ ન પણ લૂછી શકાય. એમાં તમારો દોષ શી રીતે કાઢી શકું? હવેલીએ મને શાંતિ આપી છે, પણ મારા કરમમાં અશાંતિ હશે તે પુષ્પાને ઘા કરવાનું મન થયું. બાકી મેં કંઈ એનું બગાડયું નથી.’

‘તમે શું બગાડયું છે તે હું જોઈ શકું છું.’

‘મેં બગાડયું છે? શું?’

‘તમારા આવવાથી એના અભિમાન ઉપર ઘા થયો છે.’

‘મેં એવું કોઈ વર્તન કર્યું નથી કે એના અભિમાનને ઘા પડે.’

‘તમારી હાજરી એ માટે પૂરતી છે.’

‘એટલે?’

‘એને રૂપનું ભારોભાર અભિમાન હતું. રણુજીતભાઈએ એ પોષ્યું હતું. તમારા રૂપ આગળ એને ઝાંખું પડવું પડ્યું એટલે એણે પ્રહાર કર્યો.’

‘રૂપ એ કંઈ હવેલી માટે નવી વસ્તુ નથી. શાન્તાગૌરી મારા કરતાં જુવાનીમાં રૂપાળાં હતાં તેમ ભાભીમા કહેતાં હતાં. શું એ આ હિંમતે પરણીને આવ્યાં હોત તો એમના ઉપર આવો ઘા કરી શકત? હું હવેલીની આશ્રિત છું એમ માનીને એ હિંમત કરી શકી છે. અને હવે મને મારું કરમ કઠણ જોતાં એ પણ ખીક લાગવા માંડી છે કે મને લાચાર માની ખુદ રણુજીતભાઈ ઘા કરવા તૈયાર થાય તો મારી શી વસ્તે થાય?’

નાનાભાઈએ ડોકું હલાવી એનો ધનંકાર કરતાં કહ્યું: ‘પુષ્પાએ અણુસમજમાં બાળક સાપ પકડે તેવું પગલું ભર્યું છે. રણુજીતભાઈ હવેલીની સામે એવો ઘા કરવાની હિંમત ન કરે. અને કરે તો એનું શું પરિણામ આવે તે એમને ખબર છે.’

‘પરંતુ મારે હાથે હવેશોમા અદવાત્યગી જામે તેવું હું શું કામ ખૂંચું?’

‘એટલે તમે મુળર્ધ પાછા જવાનું વિચાર્યું છે એમ ને?’

‘એનાં જે કારણો છે.’

‘શા?’

‘એમને મુળર્ધના જીવનના ઉછેરને હાથે ગ્રામજીવન પસંદ નથી. અહીં રહેવું હોય તો એમણે જે કામગીરી ઉપાડી લેવી જોઈએ તેના પણ એ ઉત્સાહ જતાવતા નથી. પછી હું દલામત મરીને એમને અહીં ગોઠી ચાપુ’ એ કીક ન દેવાય.’

‘પરંતુ અહીં એ કાર્ક કામગીરી કરે તો જ ગ્દી શકે તેવું શું કામ માનો છો? જોને કાર્ક કામગીરી ન કરવી હોય તે જ હવે-હીમાં રહે તે અહીંનો સિરગતો છો મુળર્ધમા પણ એ ત્રી કામગીરી કરવાનો ઉત્સાહ જતાવશે? અને જો જતાવવાના હતા તો આજ મુઠી શું કામ ન જતાઓ?’

એનો કાર્ક બચાવ ન હતો એટલે મનોગ્રમાએ કહ્યું. ‘જે મારે જોવાની રીત જરૂર? એમને મુળર્ધનું આકર્ષણ છે તે બધે ત્યાં રહે. અહીં લાભીમાની હવેલી પરાઈ નથી તેમ ત્યાં મુન્દીમદે નતો બંગલો પરાયો નથી.’

‘પણ તમે જે લયથી બચવા અહીં આગ્યાં હતા તે હવે નાબૂદ થયો છે ખરો?’

સન્મુખની વાત નાનાભાઈને કાને ગઈ ન માની મનોગ્રમાએ ખૂંચું. ‘શાના લયની વાત તમે કરો છો?’

‘લાભીમાને તમે જે લયની વાત કરી હતી તે.’ નાનાભાઈએ તે સાથે ઉમેર્યું. ‘લાભીમાએ તમારો વિશ્વાસ લગ કર્યો જે તેમ ન માનતા. દાઝાડેમને પણ એમણે એ કહ્યું નથી પરંતુ મને

એમણે એ અર્થમાં કહ્યું હતું કે એ પોતે મને જાત્રાએ જતી વખતે કેવી કિંમતી થાપણ સોંપી જતાં હતાં.’

ભાભીમાએ ગુપ્ત વાત નાનાભાઈ ને કહી તેનું દુઃખ મનો-રમાને ન થયું. બન્ને વચ્ચે કેટલી આત્મીયતા-વાત્સલ્ય હતાં તેનું જ એને દર્શન થયું. પરંતુ એને જે આશ્ચર્ય થયું તે એટલું જ કે, નાનાભાઈ જાણતા હતા છતાં સન્મુખ આવ્યો ત્યારે એમણે એના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોયું ન હતું. એથી એણે પૂછ્યું ‘ય ખરું : “સન્મુખભાઈ આવ્યા અને ગયા ત્યાં મુઘી તમે એ ભાવ વરતાવા ય ન દીધો! અમે એવી રીતે મળતાં હતાં કે ઘડીભર વહેમ આવે કે મેં કહેલી વાત સાચી હશે કે નહિ?’

નાનાભાઈ : ‘તમે સજગ હો અને હવેલીની છાયા હોય પછી મારે વિના કારણ ચિંતા કરવાની શી જરૂર? હું એનો અર્થ એટલો જ કરું છું કે એણે તમને એ બાબતમાં નિર્ભય બનાવ્યાં હશે માટે જ તમે પાછાં જવાનું વિચારતાં હશો.’

મનોરમા હરખાઈ જતાં બોલી : ‘ભાઈને જ આ રીતે દેખાય, બાકી બીજી નજર તો વધુ વહેમાયા વગર ન રહે.’

નાનાભાઈએ ભાઈ તરીકે સલાહ આપતાં કહ્યું : ‘મારે એમાં થોડું ઉમેરવું છે.’

‘ખુશીથી મને જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કરવાનો આપનો હક્ક હું સ્વીકારું છું.’

‘આજ્ઞામાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે અને મને એનો રસ બિલકુલ નથી.’ મનોરમા સામે જોઈ મંદમંદ હસતાં હસતાં નાનાભાઈ બોલ્યા.

‘આપ ભલે જે કહેવાનું હોય તેને આજ્ઞા ન માનો, હું તો એને એ અર્થમાં લઈને અમલ કરીશ.’

‘તો મારે કંઈ નથી ઉમેરવું.’

‘પણ નાનીબહેન તરીકે હું સજ્ઞાહ માણું તો આપશે ને ?’

‘એક શરતે !’

‘શી ?’

‘એને આરા નહિ માનવાની.’

‘પણ એનો હું અમલ કરું તેમ તો આપ ધન્યતા ટાળો ને ?’

‘એ ઈચ્છું છું માટે તો સામેથી કહેવા લઉં થયો છું. પણ

તે ય કહ્યું તેમ એક શરતે.’

‘શરત કબૂલ રાખીશ, પછી સતોષ વશે ને ?’

‘હું જે કહું તે ઉપર ગિચા કરવાનો. લાભીમા, સુમીબહેન કે જે કોઈ વડીલ ઉપર શ્રદ્ધા હોય તેની સજ્ઞાહ લેવાની અને તેમને શુદ્ધિથી એ ગ્રાહ્ય લાગે તો જ એનો અમલ કરવાનો.’

‘કબૂલ, કબૂલે.’

‘સન્મુખલાર્ધ એ તમને નિર્ભય કર્યા હોય તે વિષે હું એમના ઉપર શંકા લાવતો નથી. પરંતુ જે નિર્ભયતા ખીજ ઉપર આધાર રાખતી હોય તે સાચી નિર્ભયતા છે તેમ ન કહી શકાય. આશ્રિત-પણામાં તમને નિર્ભયતા જોખમાતી લાગતી હોય અને રણજીતલાર્ધ તરફથી તમને ખીક રહેતી હોય તો, મુખર્ધ જવાથી આશ્રિતપણાની ગિચિતિમાં ફેર પડતો નથી. અહીં રણજીતલાર્ધના તમે આશ્રિત નથી, ન્યારે ત્યાં સન્મુખલાર્ધનાં સીધાં આશ્રિત છો. એની દૃઢતા અને તો તમારું નિર્ભયપણું જોખમાય. હું તો ઈચ્છું અને પ્રાર્થું પણ ખરો કે એમની દૃઢતા અચળ રહે. પરંતુ વાસ્તવિકતાનો ગ્રીકાર કરીને ચાલવું જોઈએ...’

નાનાલાર્ધ અટક્યા એટલે મનોરમા એ કહેવાનો અર્થ સમજી હોય તેમ ખોલી બીડી : ‘ખુશીથી કહેો. વાસ્તવિકતાનો આદર્શ સાથે

સુમેળ થાય એ જ હિતાવહ છે એટલું તો મને અનુભવથી સમજવા માંડ્યું છે.’

‘આ બધાનું કારણ તમે આશ્રિતપણામાં જુઓ છો એટલે તમે મૂળ શોધી કાઢ્યું છે તેમ હું જોઈ શક્યો છું. એ આશ્રિતપણું ટળે તેવો રસ્તો શું કામ તમે ન શોધી કાઢો?’

‘એની શોધમાં હું અહીં આવી હતી. પરંતુ “એમણે” અહીં પણ સીધાસાદા કામમાં પણ રસ ન બતાવ્યો. રસ નથી પડતો તેમ ઉપેક્ષા બતાવવા માંડી.’

‘એ ભલે આશ્રિતપણામાં જીવવામાં રાગે. તમે સ્વાશ્રયી બનો.’

‘હું?’

‘આશ્રય પામવા જેવું એમાં શું છે? જે છોકરીઓને લગ્ન પછી જીવનમાં નિરાધારપણું લાગે તે એ માર્ગે જઈને જ આશ્રિત મટી શકે અને નિર્ભય બની શકે. તમે સ્વાશ્રયી હશે તો સન્મુખ-ભાઈ તમારી નિર્ભયતાને આંચ પહોંચાડી શકશે નહિ.’

વચ્ચે ઊભેલું વિધન બતાવતાં મનોરમા બોલી: ‘એ વાત કરતાં સૌ મને પીંખી નહિ નાખે? તારે કમાવાની શી જરૂર છે તેમ પૂછે તો હું શું જવાબ આપું? અમારા ઉપર તને વિશ્વાસ નથી એમ કહી મારો જવાબ માગે તો?’

‘તમને પોતાને એ માર્ગ અંતરમાંથી લાખ્યો હશે તો એ બધાંને તમે પહોંચી વળશો. એમાં તમને જે મદદ જોઈશે તે મોટા-ભાઈ તરીકે હું આપીશ. પરંતુ મારી સલાહને વાગોળીને તમને ગળે ઊતરે તો એ માર્ગે જવાનું કેવળ મેં કહ્યું છે તે સાચું છે એવી અધશ્રદ્ધાએ ચાલવાનું નથી.’

‘પણ મારું ભણતર પૂરતું નથી.’

‘એ બધું હું પહોંચી વળીશ. હવેનીમા જેમ ચાલતો તોડો નથી તેમ અમદાવાદના આપણા ઘેર પણ તોડો નથી. અહીં ભારતીયા છે તો ત્યાં શાન્તાગૌરી છે. તમને લાજવામાં સાથ આપે તેવી માધવીની ભેડી પણ છે.’

નાનાભાઈને થું ગમશે તે મનોરમા સમજ ગઈ હતી એટલે એણે કહ્યું : ‘હું એના ઉપર વિચાર કરીશ’

અને એ જેમ જેમ એ માર્ગે વિચારવા લાગી તેમ તેમ તેને સન્મુખ સાથે થયેલી વાતચીત બાકીશ લાગવા માડી. છટાછેડા દેવાની ક્રાંતિકારી વાત નાને મોઝે એ ઉચ્ચારી બેઠી પણ એની ક્રાંતિ આશ્રિત સ્ત્રી કઈ રીતે કરવાની હતી ? એનો આધાર અતે સન્મુખ ઉપર હતો. એની-એમાં ય એટલી નિર્ગંધાગી તો છટાછેડા થવાના હતા તેવી પણ એ ભ્રમણામાં ન હતી. પરંતુ છટાછેડા થાય કે આ લગ્નજીવન રહે, એને માટે ઉત્તમ માર્ગ તો નાનાભાઈ એ સ્ત્રી જો તે હતો-સ્વાશ્રયી બનવાનો બીજો દિવસે હા પાડી દેવા એ હિમ્મત યઈ, પણ જાણીને જ મૌન એવું.

પ્રકરણ ચોગણીસમું

કુળવાનશાહીને ફેંકાયેલી એલેન્જ !

નરસિંહભાઈ ઘર-વપરાશની ચીજો તાલુકાના કચ્છામાંથી ખરીદી લાવતા હતા. ગામમાંથી કોઈ ચીજ ભાગ્યે ખરીદતા હતા. પરંતુ સંતોકળહેને યાદ દેવડાવ્યા છતાં ખાંડ લાવવાનું એ ખાસ્સું એક અઠવાડિયું ભૂલી ગયા તેથી કામચલાઉ નાથા શેઠની દુકાનેથી લાવવી પડી. ગંગા શેઠાણી ખાંડ કોઈને પડીકામાં બાંધીને આપતાં ન હતાં. ઘરાક તે લેવા વાસણ આણ્યું હોય તેમાં લે કે પછી પહેરેલું ઘોતિયું કે સાડીના છેડામાં બાંધી લે. પરંતુ નરસિંહભાઈને ઘેર ખાંડ લઈ જવાની હતી એટલે એમણે કાગળનું પડીકું બાંધી આણ્યું હતું. એ પડીકાનો કાગળ નરસિંહભાઈની નજરે અકસ્માત પડી ગયો. એ વાંચતાં કોઈ ખબરનો હાથ લાગ્યો હોય તેમ એમના મોં ઉપર તેજની રેખાઓ પ્રગટી ગઈ.

ગામમાં પાટીદારોની જે ધર્મશાળા હતી તેના ખર્ચનો અને આવકનો એમાં હિસાબ હતો. ગામમાં પાંચ ખડકીઓ હતી તેમાં ચાર ખડકીઓનો એ ધર્મશાળામાં ભાગ હતો. પાંચમી ખડકીનો એમાં ભાગ ન હતો. મૂળે ગામની પાટીદાર વસ્તી એક જ બાપની પ્રજા હતી અને તે પુરુષને પાંચ દીકરા તેની પાંચ ખડકીઓનો વિસ્તાર થયો હતો. પરંતુ નરસિંહભાઈ વાળી જે ખડકી હતી તે હલકી ગણાતી હતી અને ગામની આગેવાનીમાં પણ એમનો હિસ્સો

માન્ય રખાયો ન હતો પાટીદારોએ જે સમુદ્ધ કર્યો હતો તેમા પૃથુ એમનો સહકાર લીધો ન હતો. આથી પાટીદારોની જે ધર્મશાળા હતી તેમા એ ખડકીનો દિગ્ગમે ન હતો.

ધર્મશાળાનો આમ તો બીજો કંઈ ઉપયોગ ન હતો. ૫૨ વર્ષ ઉપર પ્રાથમિક શાળાનું મકાન બંધાયું તે અગાઉ તેમા દાળા એમની હતી અને ગામની બંધી પ્રજાના બાળકો ભૂતા હતા. કદા પાટીદારોની જન આવે ત્યારે નિશાળે અર્ધા ભાગ ખાતી હતી આખી તેને ઉતામે આપ્યો તેવી સરકાર સાથે લાટે આપતી વખતે શરત કરેલી હતી. જે ચાર ખડકીવાળાને એવી જરૂર ન હોય તો પાંચમી ખડકીવાળાને વાપરવા દેવાની એ હિદાયત બતાવતા હતા. પરંતુ એની ઉપર એ હક હતી ચલતા ન હતા. નરસિંહભાઈના વખતમા એકએ વાર એવું બન્યું કે એમની ખડકીની જન ધર્મશાળામાં ભિતરી શકી ન હતી. મંદિરમા જન જતની હતી મંદિરની જગા નાની ન હતી, પરંતુ મંદિર આજુ દાહમાદેમતા વડીલોએ બાંધી આપેલું હતું માટે હવેનીના વાગસની મજૂરી લેવી પડતી હતી. પાટીદાર હોય કે ગમે તે સ્થિતિની બ્યક્તિ હોય, પૃથુ મજૂરકુટુંબ સારા-માદા પ્રસંગે મંદિર ગાપરવાની ફાઈને ના પાડતું ન હતું. પરંતુ મંદિરમા જન ઉતાગવી તે પાંચમી ખડકીવાળાને અપમાનજનક લાગતું હતું. આથી એમણે આગવી પોતાની ધર્મશાળા બાંધવાની જરૂર માની હતી. એ ખડકીની નજીક એક જાગુડું ગલાણ હતું તેમા બોય તળિયે અને ઉપર એક માળ બાંધ્યો એ પરતુ હતું. જે ગામનું કામ હોત તો એ ખડકીવાળા નેટલી રકમ ન આપત તેવી વધારે જે ચાઈને વટ ખાતર આપવા તેવાર થયા હતા. નરસિંહભાઈએ વડીવટ હાથમા લીધો હતો અને પંદર વર્ષ પહેલા ધર્મશાળા બાંધી દીધી હતી.

કુળવાનચાહીને ફેંકાયેલી ચેલેન્જ ! : ૨૫૫

વાર લખીને દરેક વ્યક્તિ સામે આપેલી નકમનો ઉદ્દેશ કયો હતો. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે જે ખડકીનો એમા ભાગ નહોતો તેમ ગણાવું આવ્યું હતું તેજે સ્ત્રી વધુ ગંભીર આપી હતી. ગામના હિસાબનો વલીવટ નાચા ગેહના પૂર્વજો દગ્ગતા આવ્યા હતા. એ કાંણે પાટીદારોને યેગ વિવાહ કે કાળ પ્રસંગ હોય એનો હિમાય પણ ગેહને માથે વેડ તરીકે નાખાયો હતો. વેડ કદનાર દરેક વસવાયાને જેમ મદેનતાણું મળે તે તેમ ગેહને પાધડી બધાવવામા આવતી. પાધડી એટલે દસ રૂપિયા હિમાખી કામ એટલે ગેહનું કામ એમ જ લગભગ થઈ ગયું હતું એટલે દગ્ગતાયેજ લખવાનું કામ પણ ગેહના પૂર્વજોમાથી અમુકે કરેલું હતું. આ ધર્મશાળાનો હિસાબ જેમણે લખ્યો હતો તે વનમાળીદામ ગેહ દગ્ગતાયેજ લખવાનું કામ કરતા એટલે કોઈ પણ લખાણ પાછળ એમને દગ્ગત લખવાનો મહાવરો પડી ગયો હતો. આમા પણ એમને છેલ્લે પોતાની મની દરી હતી.

ગણતરી પણ કરી લીધી.

નાથા શેઠને જો એમ ખબર પડે કે આ પુરાવો કોર્ટમાં જવાનો હતો અને રણજીતભાઈ સામે પોતાને સાક્ષીમાં ઊભા રહેવું પડે તેમ હતું, તો એ ચોપડો આપવા તૈયાર ન થાય. નરસિંહભાઈ એમને સાક્ષીમાં ન ખેંચે તોપણ નાથા શેઠને ઘેરથી એ ચોપડો ગયો હતો તેમ રણજીતભાઈ જાણે તોપણ એમની ધૂળ ઠાઠી નાખે. વનમાળીદાસ શેઠના અક્ષર આવે એટલે એ પુરાવો નાથા શેઠને ઘેરથી ગયો તે ચોખ્ખું હતું. ચોપડા રચળતા મૂક્યા કે નરસિંહભાઈના હાથમાં આવ્યા તે ગણતરીએ પણ રણજીતભાઈ નાથા શેઠની ખબર લઈ નાખે. આ સંજોગમાં નાથા શેઠ પાસે સીધા ચોપડાની માગણી કરવી તે એમને વહેમ પેદા કરવા જેવું ગણાય. એ ખીકે ન આવે તેમ પણ બને.

નરસિંહભાઈ યુક્તિ વિચારી લઈને સાંજના દુકાન ભણ્ણી નીકળ્યા. નાથા શેઠ દુકાને હોય અને એમને જુએ તો વિવેક કર્યા વિના ક્યારેય ચૂક્યા ન હતા. આવો ને નરસિંહભાઈ સાહેબ! પહેલાં એ કેવળ નરસિંહભાઈ કહેતા હતા. પરંતુ સ્વરાજ્ય આવ્યા પાછી કાંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ સેવકમાંથી બઢતી પામીને સાહેબ બન્યા હતા. આ ખબર નાથા શેઠ પોતાના ગામની દુનિયામાં જીવનાર આદમીને ન પડી હોત. પરંતુ એક વખત કલેક્ટર સાહેબ આવ્યા હતા અને ગામમાં સભા રાખી હતી ત્યારે એમણે પોતે સભાને સંબોધતા પહેલાં નરસિંહભાઈના નામ સાથે સાહેબ જોડીને સંબોધન કર્યું હતું. અંગ્રેજ અમલ વખતે કલેક્ટરની જાહેજલાલી ગામમાં તંજુ ઠોકાઈને એનો મુકામ પડતો ત્યારે નાથા મુનીમે પૂરેપૂરી જોઈ હતી. એ કલેક્ટરના દરજ્જાનો અમલદાર નરસિંહભાઈને સાહેબ કહે અને પોતે હજી સુધી એમને કેવળ નામ દઈને

કુળવાનશાહીને કેંઠાયેલી ચેલેન્ત : ૨૫૬

ગગા મેઘાણીએ મલકનાં કહ્યું: ‘તમે નહિ કહે તો મને આ મૂકવાનું નહિ સૂઝે, એમ માનો છો?’

મૂળ વાત ઉપર આવતા પહેલાં નરસિંહભાઈએ બંને ધન્ય વખતે બહારગામથી આવ્યા હોય તમે કુટુંબની—દીકરા-દીકરીઓની ખબર અતર પૂછી. શેઠે નરસિંહભાઈ જેવા સાંભળનાર આગેવાન મળતા એમની દુઃખની કથા વિગતારથી કહેવા માડી. નરસિંહભાઈએ આ આવતાં સુધી ધીરજથી સાંભળી અને એ કથા કેમે ૫ નહિ ખૂટે એમ માનીને ચાનો ઘૂંટો ભરતા એને વળાંક આપ્યો: ‘ચડી-પડતી આવ્યા જ કરતી હોય છે. એક દહાડો તમારા ઘરનો એવો થ હતો કે ગામમાં એક હવેલીની બોલબાલા હતી અને ખીછ ગામના શેઠ તરીકે તમારા ઘરની હતી. હવેલીની આગર મોટી એ ખરું, પણ એ મોટી આગરતું ઢાક્યું તમારું ઘર હતું. હવેલી કાયમ દેવા-દાર અને શેઠનું ઘર કાયમ લહેણદાર.’

નરસિંહભાઈ સહેજ અટક્યા એટલે ત્રાયા શેઠ બોલ્યા: ‘એ જમાનાની કથા વાત કરવી. પાટીદારની ખાતે ૫ ખડકીનો બચકાર શેઠ કરે તે થતો. દેટલો વરો કરવો અને કેમ કરવો તે શેઠનું ઘર નક્કી કરે.’

‘સલાહ લેવા લાયક ઘર જ તમારું ગણાય. આપણે તો કથા છે, પણ સાંભળેલી વાતો છે કે વનમાળીદામ જેઠ એટલે ગામને

કામ લાગે. એ એકલા હતા એટલે ચાર બેવડી કરવામાં ટૂંકી ન પડે, બાકી લાંબી પાથરવાની હોય તો એનાથી બારદાનનો કાથળો આસન તરીકે વધુ ગરજ સારે.

નરસિંહભાઈ જે ગરજે ઉપર ચડ્યા હતા તે શેતરંજીના અસન ઉપર દૂર બેઠે પાલવે તેમ ન હતું. શેઠની મેલી અને ડાઘાવાળી ગદલા પાસેની ગાદી ઉપર બેસી જતાં એ બોલ્યા : ‘હું ક્યાં મહેમાન છું કે શેતરંજી પાથરવાની જરૂર છે. હું તો આ બેઠો. શેતરંજી લાવશે તોપણ અહીંથી હવે ઊઠવાનો નથી.’ એ સાથે એમણે જોઈ લીધું કે જે પડીકું ચોપડાનાં બે પાન ફાડીને બાંધી આપ્યું હતું તે કાગળ ગદલાની બાજુમાં પડ્યો હતો. રૂપેરંગે સરખા જૂના કાગળ હતા અને અક્ષર પણ વનમાળી શેઠના વરતાઈ આવતા હતા.

ગંગા શેઠાણી શેતરંજી લઈને દોડી આવ્યાં. નાથા શેઠે એને ચોવડ વાળતાં કહ્યું : ‘તમારે યોગ્ય શેતરંજી પણ નથી.’ અને નરસિંહભાઈની જગાએ જો કોઈ ખીજે ખીનકોંગ્રેસી હોત તો એમણે રોજનું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું પણ હોત, ‘કોંગ્રેસ સરકારે ઢેડભંગીનો ઉદ્ધાર કર્યો અને વાણિયાબામણનો નાશ કર્યો!’ પણ એને બદલે એમણે ઉમેર્યું : ‘આ કારમી મોંઘવારીમાં વેપારપાણીની મંદીમાં રોટલા કાઢવા દોલ્લલા છે ત્યાં શેતરંજી નવી લાવવી ક્યાંથી?’

નરસિંહભાઈએ નાથા શેઠ સાથે આત્મીયતા બતાવતાં કહ્યું : ‘આપણે બધા શેતરંજી વગર અને કાથળા થ વગર નીચે ધૂળમાં બેસવાના દહાડા ક્યાં નથી જોયા?’ અને નાથા શેઠને એમણે હાથ પકડી નીચે બેસાડી દીધા.

શેઠે એમાં નરસિંહભાઈની મોટાઈ જોઈ એને પોતાની સાથેની આત્મીયતા માની અને શેઠાણીને કહ્યું : ‘આ મૂંઝવે. મહીં તુલસી કે કુંદીનો નાખજો.’

ગંગા શેઠાણીએ મલકતા કહ્યું: ‘તમે નહિ કહેો તો મને આ મુકવાનું નહિ મુઝે, એમ માનો છો?’

મૂળ વાત ઉપર આવતા પહેલાં નરસિંહભાઈએ જાણે ધણે વખતે બહારગામથી આવ્યા હોય તમે કુટુંબની—દીકરા-દીકરીઓની ખબરઅંતર પૂછી. શેઠે નરસિંહભાઈ જેવા સાલગનાગ આગેવાન મળતા એમની દુઃખની કથા વિગતારથી કહેવા માડી નરસિંહભાઈએ આ આવતાં સુધી ધીરજથી સાલળા અને એ કથા કેમ કે નહિ ખૂટે એમ માનીને ચાનો ધૂંટા લગતા એને વળાક આપ્યો: ‘ચાની પડતી આવ્યા જ કરતી હોય છે. એક દહાડો તમાગ ધનૌ એવેા ય હતો કે ગામમાં એક હવેલીની બોલબાલા હતી અને બીજી ગામના શેઠ તરીકે તમારા ઘરની હતી. હવેલીની આગર મોટી એ ખરું, પણ એ મોટી આખરનું ઢાકણ તમારું ઘર હતું. હવેલી કાયમ દેવાદાર અને શેઠનું ઘર કાયમ લહેણદાર.’

નરસિંહભાઈ સહેજ અટક્યા એટલે નાથા શેઠ બોલ્યા: ‘એ જમાનાની કથા વાત કરવી પાટીદારની પાસે કે ખડકીનો બચકાર શેઠ કરે તે થતો. કેટલો વરો કરવો અને કેમ કરવો તે શેઠનું ઘર નક્કી કરે.’

‘સલાહ લેવા લાયક ઘર જ તમારું ગણાય આપણે તો કથા જોયા છે, પણ સાલજેલી વાતો છે કે વનમાળીદાસ શેઠ એટલે ગામને માટે છેલ્લો બોલ.’

નાથા શેઠ: ‘વહીવચાના તમાગ એપડામાં એમનું નામ આવે છે ગામની આ ધર્મશાળા એમના વખતમાં બધાપેલી. એની પાટી બાધણી એમને આભારી છે. એ કામ જદન એમને પાઘડી બધવેલી અને મેલુ-શરવાવ આપેલો.’

નરસિંહભાઈ: ‘એ વખતે લાલુતગ પણ ખાસ નહિ એટલે

પરગણાના દસ્તાવેજો પણ એ લખતા હતા.’

નાથા શેઠ : ‘ એમના વખતના ચોપડા અત્યાર સુધી સંઘર્ષો હતા પણ પસ્તીના કાગળ મેંઘા થયા એટલે હવે એનાં પડીકાં વાળવા માંડ્યાં.’

નરસિંહભાઈ : ‘ એ બધા ચોપડા હવે તો નકામા. પણ એકાદ નમૂના તરીકે અમારા જેવા વકીલોએ સંઘર્ષો હોય તો કોર્ટમાં કોર્ટ વખત બોડીઆ-કાનોમાત્રા વગરના અક્ષરનો નમૂનો રજૂ કરવો હોય તો કામ લાગે. આજના વકીલ અને ન્યાયાધીશોએ તો એ જોયા જ ન હોય.’

નાથા શેઠ : ‘ એવું હોય તો એકાદ ચોપડો લઈ જાઓ.’

શેઠ તે અભરાઈ ઉપરથી ઉતારવા બિલા થવા ગયા એટલે નરસિંહભાઈ એ એમનો હાથ પકડી બેસાડી રાખતાં કહ્યું : ‘ એવી કંઈ ઉતાવળ નથી. નિરાંતે ચા તો પીવો.’

અને સહજ રીતે નરસિંહભાઈ એમને જે ચોપડો જોઈ તો હતો તે ગદ્વા પાસેનો જતી વખતે લઈને બિઠ્યા. શરૂઆતનાં થોડાં પાન પડીકામાં બંધાઈને આવી ગયાં હતાં, પરંતુ એ ચોપડા ઉપરથી વનમાળીદાસ જેઠ પાટીદારોનો વહીવટ કરતા હતા અને હિસાબ રાખતા હતા તે સાબિતી મળી રહેતી હતી. ધર્મશાળામાં પાંચમી ખડકીનો ભાગ હતો તે એમનો રાખેલો હિસાબ પુરવાર કરતો હતો. પ્રથમ તો એમને એ વિચાર આવ્યો કે ખડકીના આગેવાનોને ભેગા કરી એમની સમક્ષ આ હકીકત મૂકવી. પરંતુ એમાંથી આડકતરી રીતે રણજીતભાઈ પાસે માહિતી જાય અને તે ખોટા મમતે ચહે ને એનો સ્વીકાર ન કરે, તે કન્યાં સૌથી પહેલાં એમની પાસે એ હકીકત મૂકવામાં આવે અને એ માની જાય તો કામ સહેલું થાય. બે-કે ચાર ખડકીની મોટાઈ સામે આ પડકાર હતો એટલે ખીજા આગે-

પાનો તરત સ્વીકારે કે કેમ એ ચ મવાલ હતો જ. પરંતુ મરુહન-
ભાઈ એનો વહીવટ ઠંતા હતા એટલે એમની સંમતિ હોય તો
કામ સગળ થાય એવું હતું મકેનના ખૂન ગાળતમા એ પચડાયા
હતા તેથી પોતાના ઉપર અઝાગલુ એ ખિન્નતા હતા તે નરસિંહ-
ભાઈની જાણ થકાર ન હતું આ સ્થિતિના પોને મીડુ દેવા
જાય અને અપમાન કરી એને તે અદેવા એમની તૈયારી ન હતી
મીડુ કરવા જતા વાકુ બર્ડ એને તે જાણે નરસિંહભાઈ એ તે
હકીકત નાનાભાઈને જણાવી શો પુગવો હતો તે જુનું ન હતું,
પણ પાકો પુગવો ક નેની ખાતરી આપી હતી. વાજમી દકીકત
સ્વીકારવાની રણરુતભાઈની અને બીજા આગેવાનોની તૈયારી હોય તો
એ પુરાવો રજૂ કરો, નહિ તો પડી શુ કરશે તે એમણે જાણીને
અધ્યાદાર રાખ્યું હતું.

નાનાભાઈને માટે આ બધા પ્રનો ગોણું હતા ગયમી ખડની-
વાળાઓનો ભાગ ન હોય તોપણ જો એ દિગ્દેશ રવા માંગતા
હોય તો એમને અમુક ગમ લાઈને બનાવા નેઈએ. પરંતુ એ
દબાવત ગામ-આગેવાનો સ્વીકારે નહિ તે પણ એ સમજતા હતા.
છતા નરસિંહભાઈ પુગવા સાથેની વાત કરતા હતા એટલે એમા
વળદ માની રણરુતભાઈને એમણે સદેશો પહોચાડ્યો.

રણરુતભાઈ એ સિવાય પણ ધર્મશાળા અગે ધખી રવા
હતા. ધર્મશાળા દ્રષ્ટ એક્ટ આવતા આવી મિલકતો સરકારમા નોધ-
વાની ફરજ જોશી થઈ હતી ધર્મશાળા એમાં નોંધારી ન હતી.
તેથી કોઈએ નનામી અગર કરી હતી અને તે અગે જવાબ આપવા
મદદનીસ ચેરીટી કમિશનરે વહીવટકર્તા તરીકે રણરુતભાઈને બોલા-
વવાનો સમન્સ કાઢ્યો હતો એ કબજમા નરસિંહભાઈનો દાય
હોવો નેઈએ તેમ એમને વહેમ હતો અને તેમા નાનાભાઈ માંગત

કહેણ આવ્યું એટલે ઉશ્કેરાઈ જતાં રણજીતભાઈ બોલી ઊઠ્યા :
‘એમની પાસે શો પુરાવો છે તેની મને ખબર છે.’

‘શી ?’

‘સરકારમાંની લાગવગ. એમણે કોઈની પાસે અરજી કરાવી છે. હવે તે એમ સમાધાન કરાવવા માગતા હશે કે જો પાંચમી ખડ-કીનો ભાગ કબૂલ કરો તો ચેરીટી કમિશનર પાસે માંડવાળ કરાવું.’

‘હું એવું નથી માનતો.’

‘તમે એમને દેવતા દીકરા માનો છો એની મને ખબર છે.’

નાનાભાઈએ કટાક્ષનો હસીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘એ દેવતા દીકરા છે કે કેમ એની મને ખબર નથી પરંતુ એ જ્યારે પુરાવાની વાત કરે ત્યારે એ સરકારમાંની લાગવગને પુરાવો કહે છે તેમ માની લેવા હું તૈયાર નથી.’

રણજીતભાઈ પોતાનો દુરાગ્રહ વ્યક્ત કરતાં બોલ્યા : ‘માની લ્યો કે એમની પાસે પુરાવો છે અને એ સાચો પુરાવો છે. વકીલ થઈને તમે કેમ સમજતા નથી કે કમળે બળવાન છે.’ અને ભવિષ્ય ભાખતાં એમણે આગળ કહ્યું : ‘ધર્મશાળાના પ્રશ્નથી આ વાત પતવાની છે એમ ન માનતા. મંદિર દાજીકુટુંબે બંધાવી આપેલ છે એટલે એ ખાનગી મિલકત છે. લોકો ભલે એનો ઉપયોગ કરે, પણ એથી એ સાર્વજનિક નથી બની જતું. પરંતુ ધર્મશાળામાં એ જીત મેળવે એટલે મંદિર ઉપર તરાપ મારશે.’

નાનાભાઈના પેટનું પાણી ન હાલ્યું હોય તેમ એ એનો સ્વીકાર કરતાં બોલ્યા : ‘ધારો કે એ મંદિર ઉપર તરાપ મારે તોપણ એમાં એમને અંગત જોછો સ્વાર્થ હોતો ?’

‘સ્વાર્થ વિના એ પરમાર્થ માટે નીકળ્યા છે એમ માનો છો ?’

મકનના ખૂનમાં રણજીતભાઈને પકડાવા અંગે એમનો હાથ ન હતો, છતાં એમના અંગે જે કાદવ એમણે ઉડાડ્યો હતો તેથી એક મજબૂત ગાંઠ નરસિંહભાઈ એ વાળી હતી કે એમનું હૃદયપરિવર્તન થાય અને ગામનું કામ સરળ બને તે બનવાનું ન હતું. એકેએક મોરચે લડાઈ આપીને જ એમની ખીનલોકશાહી નેતાગીરી નાબૂદ કરવી પડશે.

અને એ વિના ખીજે ઉપાય ન હોય તો શા માટે એ દાજી-સાહેબ આવે ત્યાં સુધી રાહ જુએ? દાજીસાહેબ અંગત રીતે ગમે તેટલા સંજ્ઞન હોય પણ ગામના જાહેરજીવનમાં એમણે ન્યાયનો પક્ષ લઈને રણજીતભાઈની નાલાયકીને ડારી ન હતી. ઊલટું, એમની સંજ્ઞનતાને ઓથે રણજીતભાઈની નાલાયકી વકરી હતી. દાજી-સાહેબ પાસે નૈતિક એવું કયું બળ હતું કે પોતે એમની રાહ ન જુએ અને ન્યાય મેળવવા લડી લે તો એ કપકો આપી શકે?

પોતે એકલા લડવા નીકળ્યા હતા તેવું કોઈને ન લાગે માટે એમણે ખડકીના આગેવાનો ઉપરાંત દરેક ઘરના વડીલને બોલાવીને મસલત કરી ધર્મશાળામાં પોતાનો ભાગ હતો છતાં હડહડતો અન્યાય અને અપમાન કરવામાં આવ્યાં હતાં તે જાણતાં સૌએ એ માટે લડી લેવાની સંમતિ આપી. એ માટે સૌ સહીઓ કરી આપવા તૈયાર થયા એટલે નરસિંહભાઈએ એમને ખ્યાલ આપતાં કહ્યું : ‘આપણો હક હોવા છતાં નીકળી ગયો તેનું શું કારણ?’

‘આપણી ખડકીના આગેવાનો તે વખતે બાધા, ખીજું શું?’

‘તો આજે આપણને ફરી એ બાધા બનાવી ન જાય તે જોવાનું છે.’

‘પુરાવો છે પછી આપણને બાધા શી રીતે બનાવવાના હતા?’

‘ફાટફૂટ પડાવીને.’

‘આપણે એવા આધળા નથી.’

‘છતાં ઘણાંને આપે પાટા બધાવી શકે છે તે મેં જોયું છે હું કેવળ આગેવાન થવા તમને બચાવું તું તેમ જોતા એમને આવડે છે.’

‘હવે એ હથિયાર એમનું તમ લાગતો નહિ.’

એ અગે ને ખર્ચ થાય તે બોગની લેવાની પણ ખરબચે સંમતિ આપી અને સફીઓ થઈ ગઈ

નગસિંહભાઈએ ગામની ધર્મનાળામા પાગની ખડકોને પટ્ટ સરખો હિસ્સો હતો, તે હવે ગઈ હતો પણ ચેંગીટી કમિંગનગની ઉપર લખ્યો અને તેના વકીવટનાંએ એ સિવલ પમિલક દુશ્મનાં નોંધાવી લેઈએ તેવી માગણી રજૂ કરી. આ વસ્તુ ખેતે હુપાવવા નથી માગતા તે બતાવતા નગસિંહભાઈએ ગિરફના ખમરપત્રીને તે સમાચાર જાપામા મોકલી આપવા જણાવ્યું. અને જાપાવાળાને તો તમતમતા સમાચાર તરવામા રસ હોય છે એટલે મધાગું બાપ્તું—

‘કુળવાનશાહીને કેંદ્રાયેલી એલેન્ડા !’

પ્રકરણ વીસમું

ચૂંટણી જંગ

યુદ્ધની જળાનમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે રણ-જીતભાઈના લશ્કર ઉપર નરસિંહભાઈ એ ઓચિંતો છાપો માર્યો. ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણી અંગે જાહેરાત થઈ ત્યારે કોઈને એવી ખબર નહોતી કે નરસિંહભાઈ આ ચૂંટણીમાં ઊભા રહેશે. પહેલી ચૂંટણી થઈ ત્યારે એમણે એમાં મુદ્દલ રસ લીધો ન હતો. રણજીતભાઈ સરપંચ ચૂંટાયા તેમાં એમનો ફાળો હતો એમ કહેવું હોય તોપણ કહી શકાય તેવું હતું. નરસિંહભાઈની પાંચમી ખડકીના એક ચૂંટાયેલા સભ્ય સરપંચની ઉમેદવારી કરવા તૈયાર થયા હતા. રણજીતભાઈ સામે ચૂંટાવું એમને માટે સહેલું ન હતું, પરંતુ પાટીદાર જ્ઞાતિ સિવાયની બીજી પ્રજાના સભ્યો પોતાને મત અપશે તે ઉપર મદાર બાંધી તે હિંમત કરતા હતા. એ કામમાં નરસિંહભાઈ મદદ કરશે તેમ પણ એમની ગણતરી હતી. પરંતુ એમણે જ એમને ઉમેદવારી ન કરવાની સલાહ આપી હતી અને રણજીતભાઈ સર્વાનુમતે ચૂંટાયા હતા. આ ભૂમિકાને લીધે નરસિંહભાઈ પોતે નવી ચૂંટણીમાં ઊભા રહેશે તેવું કોણે કલ્પ્યું હોય?

એ ઊભા રહે તેની રણજીતભાઈ પરવા કરે તેવા ન હતા, પરંતુ એમને જો આગળથી ગંધ આવવા દીધી હોત તો એ પોતાના પક્ષે મજબૂત ઉમેદવારોને ઊભા કરત. પોતાની સામે સર-

પંચનો કોઈ ઉમેદવાર નથી એમ માનીને એમણે કોણ કોણ બિમાર હો છે તે અંગે ઉપેક્ષા એવી હતી નરસિંહભાઈએ પણ પોતાના પક્ષે કામ સહેલું થાય માટે છેલ્લા દિવસ મુંઝી જાણે મારવાની ગંધ આવવા દીધી ન હતી એમણે મનથી પોતાના પક્ષે મને કાને જિલા ગમવા તે બાજુ ગોઠવી રાખી હતી, પરંતુ એ જિલા મેનાર ટેકેદારને પણ એ અંગે વાત કરી ન હતી. એમને ગળા મુંઝી ભરોસો હતો કે પોતે અર્ધી ગત્રે હાક મારશે કે તમ બાપ આગવાનો સમય બગાડ્યા વિના માગ્યા જિલા થઈ જશે. જે ઉમેદવારેએ અગાઉ અગ્રણી આપી દીધી હતી તેમણે પોતાને કોણ ખપ લાગશે તે પણ ગણતરી કરી લીધી હતી.

જે મુખ્ય મૂકવણ એમને હતી તે અનામત સ્ત્રીઓની હતી. એક બેઠકમાં રણજીતભાઈએ એમની પુત્રવધુ પુષ્પાને જિભી જી હતી. આ વોર્ડ પછાત વર્ગનાં મનેસો હતો અને તે વિભાગની સ્ત્રી ખરી રીતે જિભી કરવી જોઈએ તેમ નરસિંહભાઈ માનતા હતા. પરંતુ એ વિભાગની સાવ અભણ કે પચાસત અંગે કંઈ ન મમતે તેવી સ્ત્રીને જિભી કરવાનો પણ અર્થ ન હતો એવી કોઈ સ્ત્રીને જો જિભી કરવામાં આવે તો રણજીતભાઈને દલીલ કરવાની તક મળી જાય કે કોંગ્રેસવાળાઓને આગળી જિભી કરનાર ટેકેદારે જોઈએ છે. એક-બે સ્ત્રીઓ થોડી ઘણી યોગ્ય ગણાય તેવી હતી, પરંતુ સરપંચની ચૂંટણીનો ખરાખરી જંગ આવે તો એ ટક્કર ત્રીસી શકે કે કેમ તેની એમને શકા જિભી થતી હતી સ્ત્રીઓને અતે તો એના ધણીની મરજી પ્રમાણે વર્તવાના સંભોગો જિલા થાય અને એ સ્ત્રીઓના ધણી રણજીતભાઈની મેદમા ગિરકુલ ન તણાય તેનો એમને વિશ્વાસ એમતો ન હતો. જો એ ઉજળિયાત વર્ગની સ્ત્રીને જિભી કરે તો પુષ્પા કરતા એમણે વધુ સારી પસંદગી કરી હતી.

તેમ કહી શકે નહિ.

પુષ્પાના ચારિત્ર અંગેનો મુદ્દો એ ચૂંટણીમાં લાવવા માગતા ન હતા. રણજીતભાઈ પ્રત્યે ગમે તેટલું વેર હોય પણ એમાં કોઈ સ્ત્રીને ગંદી ચીતરવી પડે એ એમને અંગત રીતે પસંદ ન હતું. પુષ્પાની એ નબળાઈ પોતાના જાતઅનુભવ ઉપરથી એ સમજી શકતા હતા. કન્નેડાં લગ્ન હોય ત્યારે માણસની કેવી કરુણ સ્થિતિ થાય છે તેનો એ જીવતોજનગતો દાખલો હતો. એમાંથી એ ખીજે માર્ગે નહોતા ગયા તે સાચું પણ જો કોઈ જાય તો એને હલકટ ગણીને ઉતારી પાડવાનો એ ઉત્સાહ બતાવી શકે તેમ ન હતા. આ કારણે એ પુષ્પા પ્રત્યે દયાલાવની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. વળી કોન્ગ્રેસ સંસ્થા ચૂંટણી માટે ઉમેદવારો પસંદ કરતી હતી ત્યારે ચારિત્રના આ પ્રકારના શિથિલ ઉમેદવાર નહોતા પસંદ થતા એમ પણ કહી શકાય તેમ ન હતું. રાજકીય ચૂંટણીની જ શું કામ વાત, પરંતુ સમાજ-સુધારાની પ્રવૃત્તિ માટે સરકાર તરફથી જોમની પસંદગી થતી હતી તે કમિટિઓમાં અને હોદ્દા ઉપર સુદ્ધાં પણ આવા ચારિત્ર શિથિલ માણસોને સ્થાન મળતું હતું. એ સંજોગોમાં પુષ્પા અંગે પોતે એના ચારિત્રને ચૂંટણીનો મુદ્દો શી રીતે બનાવી શકે? સાચી વાત તો એ હતી કે પછાત વાર્ડની એ બેઠકમાંથી એ વર્ગની સ્ત્રી ચૂંટાઈને આવવી જોઈએ અને પોતે એવી સ્ત્રીની પસંદગી કરી શકે તો જ દલીલમાં સબળતા આવી શકે.

આ બધો વિચાર કરીને નરસિંહભાઈએ મોહન વાળંદની વહુ હીરાની પસંદગી કરી હતી. આમ તો મોહન ગામમાં રહેતો ન હતો, પરંતુ મતદાર યાદીઓ બનાવનાર પૂરતી ચોકસાઈ કરતા ન હતા એટલે એ ધણીધણિયાણીનું નામ ગામની મતદાર યાદીમાં આપ્યું આવતું હતું. મોહનનો બાપ કુટુંબની માહિતી આપવાનો

વખત આવતો ત્યારે દીકરાને પોતાની સાથે ગણાવવાનું ચૂકતો ન હતો. એ બાપનો જો વિચાર કરવાનો હોય તો ગુણવત્તાની ગેરમાં એ તણાયા વગર ન રહે. પરંતુ મોહન માથાનો ફરેલ હતો તેની જાપ નરસિંહભાઈને આમ તો હતી અને તેમા વ એને ખુબ દાગ-માહેબને મોટર-ગેન્ડ હોય જીજ્ઞાસાની હાજરીમા બેગ ઉધાડવાનો ઇન્કાર કરે એથી એ કોઈ દિસામે શેઢમા ન નહાય એની એમને ખાતરી થઈ હતી.

વળી હીરાએ માથમિક જાળાના સાત ધોરણ પામ કરેલા હતા. એની માતા શિક્ષિકા હતી એટલે દીકરીને પણ એની ધ્રુવજ મિશ્નિન બનાવવાની હતી. આથી શાળાના પરીક્ષા ચીનટપૂર્વક સાગ મક-સંથી દીકરી પાસ થાય તેવી એના અભ્યાસની કાળજી મળી હતી એને અદાર વર્ષ પરા થયા ત્યા મુધી જો એ કુવાગી હોય તો એને શિક્ષિકા નરીકે દાખલ પણ કરાવી દીધી હોત. પરંતુ એ પહેલાં એનું લગ્ન મોહન સાથે થઈ ગયું હતું. જો બીજો કોઈ-પોતો જમાઈ હોત તો એની ઉપરવટ થઈને માએ દીકરીને શિક્ષિકા બનાવી દીધી હોત, પરંતુ મોહન દડક હતો અને મહત્તાકાલી હતો. વતન છોડી એણે તાલુકાના કચ્છામા હેંગટી-મ સલૂન ખોલી હતી અને એની આવડતને લીધે એ સારું કમાતો હતો. કચ્છામા એની સલૂન અમદાવાદ શરેખા જોવા મળે તેવી એણે શાળાગી હતી, અને એ જ કાદ એણે ઘેર પણ ગખ્યો હતો રેડિયો, ખુમ્સીઓ, પવગ વગેરે ફરનિચર જોઈ લીધાની મા પણ જાઈ હતી. એ સ્થિતિમાં મોહન કલ્લુ હતું કે, મારે વહુની કમાણીની તરત નથી એ સામે મા દલીલ કરી શકી ન હતી.

બાકી, માએ દીકરીને નોકરી કરાવવાનો મગત નરી ગખ્યો હોત તો મોહને વહુને ન તેડવાનું હેતુ સ્વે ઉગામ્યું હોત એનું.

કારણ પણ હીરાની મા હતી. નાતમાં એ ઘણી વગોવાઈ ગઈ હતી. લણતરને લીધે એને શિક્ષિકાની નોકરી મળી હતી ત્યારે એના ઘણીને અલણ હોવાથી શાળાના પટાવાળાની નોકરી સ્વીકારવી પડી હતી. એ તો ઇચ્છતો હતો કે વાળંદનો ધંધો મુખ્યારક રહે, પણ પત્નીને શિક્ષિકા થયા પછી પતિ વાળંદનો ધંધો કરે તે પસંદ ન હતું. અને એથી એ ધંધો છૂટી જાય માટે પતિને અળબળરીથી પટાવાળાની નોકરી એણે લેવડાવી હતી.

આ સંજોગોમાં હીરાનો વિવાહ મોહન સાથે થયો ત્યારથી એના હિતેચ્છુઓએ એને ચેતવી દીધો હતો કે પહેલેથી વહુ સાથે ખોંખારીને વર્તે અને સાસુને દબાવી દેજે, બાકી તારા સસરા ઉપર જેમ એ જમાદારી કરે છે તેમ જમાઈ તરીકે તારી ઉપર પણ જમાદારી કરશે. આથી મોહને હીરાને ઇરાદાપૂર્વક શિક્ષિકાની નોકરી કરવા દીધી ન હતી, તેમ ન છૂટકે તે એને પિયર પણ જવા દેતો હતો.

હીરાને ગ્રામપંચાયતની સભ્ય થવાની મોહને કટપના કરી ન હતી. એ ગામમાં રહેતો ન હતો એટલે એ વિચાર એને આવે પણ ક્યાંથી? પરંતુ નરસિંહભાઈ એ એની સમક્ષ એ દરખાસ્ત મૂકી તે સાથે એની કટપનામાં ગામના આગેવાનોની સાથે સમાનતાની કક્ષામાં હીરાને ખુરસી ઉપર બેઠેલી એ જોઈ રહ્યો. ગામ મૂકીને એ તાલુકામાં આવતો રહ્યો તે કરતાં આ સ્થિતિ એક ડગલું આગળની એને દેખાવા લાગી. ગામમાંથી અહીં આવીને જીવવું એ તો સહેલું હતું, પરંતુ ગામમાં જ જ્યાં વાળંદ આજ સુધી વસવાયા તરીકે જીવ્યો હતો, ત્યાં એની સ્થિતિ પંચાયતના સભ્ય તરીકે સૌની સાથે બેસે અને ગામના કામમાં એનો મત લેવો પડે તે સ્થિતિ ઊભી થાય, એ તક મળતી હોય તો ઝડપી લેવી જોઈ એ.

ભોગ આવાની તત્પરતા બનાવતાં એણે કહ્યું: ‘ નરસિંહભાઈ સાહેબ, સાથે સાથે હું એ પણ કહી દઉં કે કેવળ શોભા માટે ચૂંટાવામાં હું માનતો નથી. એ પ્રમાણે જો આપણે પણ કરીએ તો ખીજની ટીકા જેમ આપણે કરીએ છીએ તેમ ખીજ આપણી પણ કરે. ગામપંચાયતના સભ્ય તરીકેની કામગીરી માટે જો ગામમાં રહેવાની જરૂર હશે તો હું ઘેર રહીશ. તમારી જેમ હું પણ બસમાં રોજ દુકાને આવજા કરીશ.’

નરસિંહભાઈ સમાનતાના વર્તીવમાં હૃદયપૂર્વક માનતા હતા, છતાં મોહને જે વાત કરી તેથી એમના મનમાંથી ઉદ્દગાર નીકળી ગયા વિના ન રહ્યો—વાયડો છે! જાત ઉપર ગયા વિના માણસ છેવટ ન રહે! પરંતુ એ વાયડાશ જ એમને કામ આવવાની હતી એટલે એમણે કચેરીમાં હીરાનું ઉમેદવારી ફોર્મ ભરાવી દીધું.

ફોર્મ ભરાયું ત્યારથી જાણે હીરાં ચૂંટાઈ ગઈ હોય તેમ મોહન તરંગ કરવા લાગ્યો. એના કૃષિયાની પાછળ ઉકરડા હતા. એને કેટલાય વખત થતું હતું કે એ ત્યાંથી ખસેડી નાખવા જોઈએ. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી એણે કલેક્ટરને બેત્રણ અરજીઓ કરી હતી. પરંતુ એ ઉકરડા પાટીદારોના હતા અને ત્યાંથી જો દૂર ખસેડે તો છાણવાસિદ્ધું નાખવા દૂર જવું પડે તેમ હતું, એટલે એ ગંધ વિના-કારણ વાળંદવાડા અને ભોઈવાડાને ભોગેવવી પડતી હતી. મોહનને થયું કે હીરા ચૂંટાય તે સાથે સૌથી પહેલું કામ આ ઉકરડા ખસેડવાનું પંચાયત દ્વારા કરાવવું. ગામની સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની દેખરેખ રાખવાનું કામ પંચાયતનું હતું. વળી નરસિંહભાઈ નો ટેકો હોય એટલે સરકાર સત્તા વાપરીને એ ખસેડે પણ ખરી. એમની ખડકીના એ ઉકરડા ન હતા એટલે એમને અંગત નુકસાન થવાનું ન હતું. રણજીતભાઈની ખડકીને ખસેડવા પડે એટલે એમનું અભિ-

માન પાણુ બિતરે. એ અભિમાન ઉતારવા નગસિદ્ધાર્થ બિલા થવા હતા એટલે એ કામમા એમનો પૂરેપૂરો રોકા મળી ગયો.

બાલે એ કામ પાર પડ્યું હોય તેમ એની નજર બીજા કામ ઉપર ગઈ. નાથા શેઠે એમની દુકાન આગળનો એટલો સગકાગી જમીનમાં કચેરી હતો અને એટલાથી સંતોષ ન થતા પગથિયા એથી થ આગળ લાંબાવ્યા હતા. દાંડસાહેબના એ મુનીમ એ જોરે એ કૂંચા હતા. ગામના મુખ્ય ધોરી રસ્તા ઉપર એ પગથિયા ગમે તેને દેખાઈ આવે કે સરકારી જગામા દળાણ હતું એટલે પંચાપને ખોદાવી નખાવવા જોઈએ. કુંભાર કગતા ગથેડા ઘડ્યા તેમ મોહનના બાપ દાંડસાહેબ પાસે દીકરાની ઉદ્દતાર્થ બદલ માફી માગવા ગયા ત્યારે એ તો કંઈ જોઈયા ન હતા પણ નાથા શેઠે એને ઉધડો લીધો હતો. મોહનને જો ખબર હોત તો એ બાપને જવા ન દેત. દાંડસાહેબના હુકમની અવગણના કરીને એણે કંઈ ગુનો કયો હતો તેમ એ માનતો ન હતો, પરંતુ બાપે બ્યારે બળ્યું ત્યારે દીકરે તો એવું માંલજો તેમ ન હતો અને સાબજો તેમ હોય તો એવો વર્તવ કરે પણ નહિ એટલે પોતાનો ધર્મ સમજ એ દીકરા વની માફી માગવા ગયો હતો. અવતર રીતે બહાર રહેતા પુખ્ત ઉમરના દીકરાના પગલા બદલ બાપને ઠપકો આપવાનું દાંડસાહેબને થોડું નડતું. દાંડસાહેબે એ કંઈ જોઈયા ન હતા. એથી જ નાથા શેઠેને વધુ જોર ચડ્યું હતું અને તે વેળા વાગ્યા હોય તેમ બાપે મોહનને કહી સંભળાવ્યા હતાં. તે વખતે મોહને બાપ ઉપર ગેય ઉતાવળા કંડુ હતું—તમે એ જ દાવના છો. સામો બરડો ધરના બન્યો પડી શુ કામ ન મારે! એ વેર લેવાની તક મળજે તેમ દીગ પાંચાળમાં ચૂંટાશે તે ચિત્ર સાથે મોહનને નાથા શેઠના ઝોટલાનાં પગથિયાં નજર સમક્ષ દેખાતા લાગ્યાં.

સૌથી ઉમંગની વાત તો એને માટે એ હતી કે હીરાની જીત રેંજીપેંજી ઉમેદવાર સામે ન હતી. રણજીતભાઈનું ઘર એટલે ગામની ટાય. એમની દીકરાની વહુ એક બાજુ ઊભી હોય અને બીજી બાજુ હીરા ઊભી હોય તે શું જેવી તેવી વાત હતી? હીરા પહેલેથી ગામની બહાર રહેતી હતી, બાકી બીજા વાળંદની સ્ત્રીઓ ગામમાં આજે પણ કપડાં-વાસણ વગેરે ઘરકામ કરતી હતી, તે જ કામ હીરાને પણ કરવું પડ્યું હોત. જે ઘેર માણસ ઘરકામ કરતું હોય તે જ ઘરની સ્ત્રી સામે ચૂંટણીમાં ઊભું રહે તે યુગ બદલાયો ત્યારે જ બની શકે. રણજીતભાઈના દીકરાની વહુ પુષ્પા અને મારી વહુ હીરા એ રીતે સરખા જ સમાન ગણાય ને આવી તક વાળંદ, ભોઈ, રખારી, પાટણવાડિયા વગેરે લોકોને મળી હોય ત્યારે એમનાં નશીબ ફૂટી ગયાં હોય તો જ હીરાને મૂકી પુષ્પાને મત આપે. જે લોકો આજ સુધી એમને લાત મારતા હતા તે હવે યુગને બળે મત લેવા મીઠું બોલતા આવે તો શું કામ એમનો વિશ્વાસ કરવો જોઈ એ ? પોતાના જ વર્ગના ઉમેદવારને ચૂંટી મોકલી શું કામ ગૌરવ પ્રાપ્ત ન કરવું ?

હીરાને માટે મત મેળવવા ઘેરઘેર જઈ ને પોતે શું શું કહેશે તે વિચારમાં મોહન ઊંડો ઊતરી ગયો !

મોહન આમ જ્યારે ઘેનમાં પડી ગયો હતો ત્યારે રણજીતભાઈનું ઘેન ઊડી ગયું હતું. ઊભરો ઠાલવતાં એમણે નાનાભાઈને કહ્યું : ‘ હવે તો ખાતરી થઈ ને કે નરસિંહભાઈને તમે દેવના દીકરા માનતા હતા, પણ સાવ સોનાના દેખાતા ઠાકોરની એસણી પિત્તળની છે.’

નાનાભાઈને ય આ સમાચાર આશ્ચર્યજનક લાગ્યા હતા. નરસિંહભાઈ જેવા જિલ્લા કક્ષાના નેતા ગ્રામપંચાયતની નાની

'ચૂંટણીનું લવિય લાખવું મુશ્કેલ છે.'
 'મેં લાખ્યું એમા મીનમેષ ન થાય. ને એમનામા એટલી
 શ્રદ્ધા હોત તો કેમ લખવાના છેલ્લા દહાડે ચોરીપીધી એ ચોને
 સર્જને ન ગયા હોત; ઉઘાડે હોગે એ વાજતેગાજતે ગયા હોત.
 પરંતુ એમને જમ હતો કે ને રણુજનભાઈ આગળથી નાખી જશે
 તો સાબધા થઈ જશે.'
 'એમા બીક કચેતાં મુલ્કદીગીરી છે પ્રવાહની સાથે તરવાનું
 મળતું હોય ત્યાં મુખી મુલ્કદી સામે પૂરે તરવાનું પસંદ કરેતો

નથી. જો એ ચૂંટણીમાં ઝંપલાવવાના છે તેમ તમે જાણ્યું હોત તો તમારા પક્ષના ઉમેદવારને ઊભા રાખવામાં તમે વધુ ચકાસણી કરત અને છેલ્લી ઘડીએ ફરી જા્ય તેવા શંકા પડતા ઉમેદવારોને તમે ટાળ્યો હોત. ’

‘ એ વાતો લોકશાહીની કરે છે, પણ પોતાના પક્ષે ઉમેદવારો પસંદ કર્યા તે આંગળી ઊંચી કરે તેવા અગર કુળવાનો ઉપર વેર-ભાવ રાખે તેવા. મોહન વાળંદે ખુદ દાજીસાહેબનું વેણ ઉઘાડ્યું હતું. એવા ઉદ્ધતની બાયડીને એમણે ઊભી કરી છે તે શું બતાવે છે? હલકી વરણને ચડાવીને એ આગેવાનોનો તેજેવધ કરાવવા માગે છે. એ જો મરદનો બચ્ચો હોત તો પુખ્ત સામે એની વહુને ઊભી રાખવી હતી. સૂરજ સામે અગ્નિની પાસે ધૂળ નંખાવા જેવો આ તો ઘાટ કર્યો કહેવાય. ’

રણુજીતભાઈ સહેજ અટક્યા, પણ નાનાભાઈ કંઈ બોલ્યા નહિ એટલે એમણે આગળ ચલાવ્યું: ‘ પુખ્ત જો એ વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ નથી ધરાવતી એમ જો એ પ્રચાર કરવા માગતા હોય તો, હીરા અહીં રહેતી નથી પછી એ શી રીતે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે? આ સરકારનું તંત્ર પણ એમણું અધેર છે? જે અહીં રહેતાં ન હોય તેનાં નામ મતદાર યાદીમાં ચાલુ રહે તે કેવું વિચિત્ર! ’ અને માર્ગ શોધતા હોય તેમ એમણે પૂછ્યું: ‘ નાનાભાઈ, આ મુદ્દા ઉપર હીરાનું ઉમેદવારીપત્ર રદ ન થાય? ’

નાનાભાઈ: ‘ હું માનું છું ત્યાં સુધી એ મુદ્દો અત્યારે ન ચાલે. મતદાર યાદી જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે જો વાંધો લેવાય અને તે સ્વીકારાય તો નામ કમી થાય. ’

રણુજીતભાઈ એ ખીજ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: ‘ તે વખતે કોને ખબર હતી કે આ પથરો પગ ઉપર આવીને પડશે? ’

નાનાભાઈ : 'વાત મમતે ચડી છે એટલે તમે એ મુદ્દો ઊભો કરો તોપણ સહેલું નથી. અહીં ઘર ચાલુ છે એટલે એ રહેવા આતી જાય. અર્થો વખત અહીં રહીએ છીએ અને અર્થો વખત ત્યાં રહીએ છીએ તેમ જગ્યાવ કરે. પાડોશીઓની સાક્ષી મૂકે કે અહીં રહે છે.'

રણજીતભાઈ : 'સાક્ષીઓ તો આજણુને ય મળી રહે અને સાચી વાત છે એટલે ખોટું પણ કગવાનું નથી. પરંતુ સરકારી તંત્ર કોંગ્રેસના હાથમા છે એટલે ચુકાદો તો એમના લાલનો આવે એમાં શંકા નહિ.'

નાનાભાઈ : 'નીચવી કચેરીઓમા એવી શેક ચાલતી હોય છે, બાકી હાઈકોર્ટમા કંઈ ધાલમેલ ચાલી શકે નહિ.'

'ટકાની ડોમી અને ઢણ મુકામણુ એના જેવો ઘાટ હાઇકોર્ટ જગ્યામા થાય. અને ઉપરથી નગમિહભાઈના પગમા જોડ વધે કે મારી સામે ચૂંટણી લડવાની હિમન નથી એટલે છટકખારી શોધે છે. હવે તો એમને ય જતાવી આપું કે તમે જોટલા ચારી આવો તેટલા હુ પાઈ આવુ તેવો છું.' અને પોતાના મનનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં રણજીતભાઈએ ઉમેયું : 'તમે અહીં હતા એટલે ચૂંટણીની જાહેરાત થઈ કે તરત તમને ઊભા ગહેવાનું કહેવાનો વિચાર આવ્યો હતો. પરંતુ તમને થાય કે આવી નાની બાળતમા મને કયા નાખો છો ? છતાં ય જો તમે અહીં કાયમ રહેવાના હોત તો હું આગ્રહ કર્યા વગર ન રહેત.'

નાનાભાઈ 'મારું નામ મતદાર યાદીમા છે?'

'હા, શાન્તાગૌરીનું પણ છે.'

'એનો અર્થ તો એ થયો કે માણસ બહારગામ રહે એના ગામમા એ મતદાર તરીકેથી રદ કરવાનું કોઈ વિચાર

‘એનો લાલ નરસિંહભાઈ એ લીધો અને આપણે ન લઈ શક્યા.’

આશ્વાસન આપતા હોય તેમ નાનાભાઈ બોલ્યા : ‘નરસિંહ-ભાઈ એ પણ હજુ શું લાલ લીધો છે? બાજુ જીતે ત્યારે લાલ કે ગેરલાલની ખબર પડે.’

રણજીતભાઈ : ‘પાછલે બારણે અત્યારે તો ઉમેદવારી નોંધારી આવ્યા છે પણ ચૂંટણીમાં આગલે બારણે જીતવું સહેલું નથી.’

‘ખીજા હારે તે બને, પણ એ જીત્યા વગર ન રહે.’

‘આ જંગ કંઈ સમ્યથ થવાનો નથી, સરપંચ થવાનો છે, અને એમને બહુમતી ન મળે તો એ જીત્યા હાર્યા બરાબર થઈ પડે. લઘુમતીમાં એસવા એ ટેવાયા નથી એટલે પછી તો પંચાયતમાં હાજરી પણ ન આપે.’

‘એ તમારી ભૂલ છે. રાજકારણીને એવી આગી ચામડીના થયે પાલવે નહિ. વિરોધમાં બેસીને ય એ એમનો ભાગ લખવે.’ પરંતુ રણજીતભાઈને અત્યારે આ વાસ્તવિકતા કહેવાની જરૂર ન હતી એમ લાગતાં નાનાભાઈએ ઉમેર્યું : ‘નરસિંહભાઈ એ સામી લડત આપવાની હિંમત કરી નથી એટલે એમને ગામના ક્ષેત્રમાં જીતવાની શંકા છે, એ ચોખ્ખું થઈ જાય છે.’

રણજીતભાઈએ પોતાની જીત થવાની હતી તેમ કૂંદાડોમાર્યો હતો, પરંતુ કદાચ હાર થાય તો એ કલ્પનાએ વેપારમાં દેવાળું કાપવાની સ્થિતિ બિભી થાય તેમ એ વિમાસણમાં પડી ગયા હતા. આ વખતે જો એમના હાથમાંથી નેનાગીરી જાય તો કાયમ માટે એ પટકારી બોઈ બેસે. તેમાં ય એક વખત તે લેવા હાથ લાંબા-વ્યા પછી ઠાલો હાથ પાટો ફેર એ કરતાં એને કાપી નાખવો બહેતર હતો! નરસિંહભાઈ સામે લડી લેવામાં એ પૂરતા હતા અને

એ માટે જોડીદારો પણ હતા. પરંતુ દાઝસાહેબની હાજરીની કદ ખૂટતી હતી. જો પોતે કદાચ હારે તો એમની હાજરીનો અભાવ જ કારણભૂત બને. અને એ વિચાર મુજબો કે તરત રાત્રે એમણે દાઝસાહેબને ચૂંટણી પહેલાં જગ્યાએથી પાછા ફરવાનો આગ્રહ કરતો પણ લાખી દીધો.

પ્રકરણ એકવીસમું

હવેલીની હૂંફ

રણજીતભાઈએ માન્યું હતું કે દાજીસાહેબ પત્ર મળતાં આવ્યા વિના નહિ રહે. નરસિંહભાઈની એક માત્ર તેમ દાજીકુટુંબને ઉખેડી નાખવાની હતી તેમ એમણે ચિતરામણ કચું હતું. પાંચમી ખડકીનો ધર્મશાળામાં ભાગ હતો તેમ નરસિંહભાઈએ કેસ રજૂ કર્યો હતો તેમાંથી આગળ વધી દાજીકુટુંબનું મંદિર હતું તે પણ સાર્વજનિક બનાવવા એ પ્રયત્ન કરશે તેમ એમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું.

દાજીસાહેબ જત્રા કરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે સૌને કહી રાખ્યું હતું કે પોતાને ખુશીઆનંદના સમાચાર જણાવતા પત્રો પણ બને તેટલા ઓછા લખવા અને ખાસ કરીને કામકાજ અંગેના તો લખવા જ નહિ. ખીજ તો ઠીક પણ નાથા મુનીમ દરેક વાત પૂછીને કરવા ટેવાયેલા એટલે દરરોજ પત્ર લખ્યા વિના નહિ રહે તેમ સમજી જઈને એમને કહી દીધું હતું: ‘તમારે મને પત્ર જ ન લખવો. જે કરવું યોગ્ય લાગે તે નાનાભાઈને પૂછીને કરવું.’ આથી વિશેષ જો એ કહી શક્યા હોત તો એમણે સ્પષ્ટ કચું હોત કે મેં આજથી નાનાભાઈને હવેલીનો હવાલો સોંપી દીધો છે. પરંતુ નાનાભાઈને ગમશે નહિ માની એ વિધાન એમણે કચું ન હતું.

જત્રાએ જવાની એમની રીત પણ અનોખી હતી. સામાન્ય રીતે કોઈ સાથ-સંઘાત વિના જત્રાએ જવાનું પસંદ કરતું નથી.

એવી રીતે દાઝસાહેબ અને લાલીમા અગાઉ જઈ આવ્યાં પણ હતાં. પરંતુ આ વખતે એમણે કોઈના સાથને જરૂરી માન્યો ન હતો, અટલું જ નહિ, પણ સાથે નોકર-ચાકર લેવાનું પણ ટાળ્યું હતું. વળી ફેટલા વખતની આ જગ્યા હતી તે પણ નક્કી ન હતું. દાઝસાહેબ કહેતા કે તીર્થધામોના દર્શન કરવા જતો નથી. એ દર્શન તો કરી આવ્યો છું, પણ એવું પ્રતિબિંબ અતરમા ઉતારવાનો આ વખતે પ્રયત્ન કરવો છે આથી ક્યા ફેટલું ગહીશ તે કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. કોઈ જગ્યાએ એક દિવસ ગહું કે એક વરસ-પણ રહું!

નાનાભાઈ એના પ્રત્યુત્તરમાં કહેતા : ‘ ભલે તે હું કંઈક ત્યાં દસ વર્ષ રહો, પણ એનો બોલો બધો પડનાનો લાભીમા ઉપર. અમળ્યા મુલકમાં સોળત અને મઠાય વિના એમને ફેટલી અગવડ પડશે તેનો તમે વિચાર કર્યો છે ખરો?’

દાઝસાહેબ હસીને કહેતા : ‘ તમે મને સોળત અને સહાય માટે નાલાયક ગણો છો પણ આ પ્રવાસમા મારે તેની લાયકી સાબિતી કરી આપવી છે. જગ્યાના મથળાએ માણસે નત્ર બનીને જવું જોઈએ તેનો અર્થ હું એવો કરું છું કે યાત્રીએ યાત્રથી બનવું જોઈએ.’

આમ બહારથી એવું લાગે કે દાઝસાહેબ પોતાની ઈચ્છા લાલીમા ઉપર લાદતા હતા. પરંતુ સાચી રીતે એવું ન હતું. એ લાલીમાની ઈચ્છા જાણી લેવા ખાનગી રીતે પૂછતા પણ હતા : ‘ આ રીતે હું તમને અગવડમા મૂકી રહ્યો છું તેવું તો નથી લાગતું ને?’

‘ ના રે ના, મને બિલકાનો આનંદ આવશે. હવેલીમાં આટલો બોલો ઉશ્કારતા થાક નથી લાગતો, પછી યાત્રામા આપણે બે જ

જાણ હોઈએ તેમાં એવું શું કામ પહોંચવાનું હતું કે એન્ને લાગે.’

‘નાનાભાઈએ ચિંતા વ્યક્ત કરી ત્યારે “લોકો સાહેબ” ને એલ્યાં એટલે મને થયું કે તમે પણ એમની સાથે સહમત છો.’

‘એવો અર્થ તમે કરશો તેવી ખબર હોત તો હું બોલી બિઠત, બાકી નાનાભાઈએ તો આપણા પ્રત્યેની લાગણીને લીધે ચિંતા બતાવી હતી.’

દાજસાહેબ છેલ્લા ત્રણ મહિનાથી જે રીતે સત્સંગ સાધતા ઉત્તરની યાત્રા કરી રહ્યા હતા, તે ભાભીમાને માટે પણ એક અનોખો લહાવો બની રહ્યો હતો. હવેલીના દાજસાહેબ અને યાત્રાના દાજસાહેબ જાણે કોઈ લિન્ન હોય તેમ એ દરેક વર્તીવમાં જુદા પડતા હતા. ઘરની કંઈ પણ વાત ભાભીમા કાઢતાં કે એ તરત એમને રોકી લેતા અને કહેતા કે એ બધું કરવા માટે આપણને પાછાં ઘેર જઈશું ત્યારે પૂરતો વખત મળવાનો છે. જેમાંથી છૂટવા માટે આપણે જત્રાએ નીકળ્યાં છીએ તેની ગાંઠડીઓ માથે ઉપાડીને ચાલવાની જરૂર નથી.

ભાભીમા એ કારણે વાત કરતાં અટકી જતાં હતાં, પરંતુ એમના મનમાં એ પ્રવાહ ચાલ્યા કરતા હતા. એમાંનો મુખ્ય પ્રવાહ રણજીતભાઈએ સલાહ આપી હતી ‘તે પ્રમાણે પ્રયાગના ત્રિવેણી-સંગમમાં શ્રાદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે દત્તકના પ્રશ્નની રજૂઆત કરવી તે હતો. પરંતુ મથુરાથી શરૂ થયેલી એ યાત્રાને પ્રયાગ પહોંચતાં ખારસો દોઢ મહિનો વીતી ગયો હતો. એ ગાળા દરમિયાન દાજસાહેબે રોજના વ્યવહારથી એમના ઉપર એવી અસર જન્માવી હતી કે એમને પણ લાગવા માંડ્યું હતું કે આ બધા વ્યવહારના કાવાદાવા જત્રા ટાણે શીદને લઈને ફરવા? રણજીતભાઈએ જે રીતે વાત મૂકવાની કહી હતી તે એક રીતે બનાવટ કહેવાય. પ્રયા-

ગમા પોતાને એ કુદરતી રીતે જિગ્યુ એમ એ શી રીતે રૂંદી શકે? અને એવી જરૂરિયાત પણ કયા જિભી થઈ હતી કે આવું કપટ આચરવું પડે?

નાનાલાલના અને મનોરમાને જે પત્રો અગતા હતા તેથી પણ એમનો વિચાર મોજો પડ્યો હતો. લાભીમા જેમ એમનારીતે મનોરમાના મુખનો વિચાર કરતા હતા તેમ નાનાલાલ પણ કરતા હતા. હવેલીના સંસ્કારને વશ થઈ એમણે મનોરમાને અમદાવાદ પોતાને થોડી રહી ગ્વાથથી થવા માટે કેળવણી લેવાની સૂચવતી તત્પરતા બતાવી હતી. મનોરમાનો એ પગલું પસંદ પડ્યું હોય અને તે રીતે એ વિચારતી હોય તેમ એના પત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ છાગ્યું હતું.

દાદાસાહેબ જાત્રાએથી આવ્યા પછી હવેલીનો ભાર સંભાળી લેશે તેવી આશા નાનાલાલ ગાંધના ન હતા. જાત્રાએથી જે પ્રેરણાઓ એમના ખુશીઆનદના આવતા હતા તેમા એમણે હવેલીના વહીવટ અંગે જે કંઈ વિગત લખી હોય તેનો કંઈકેકે સંભાળ આપ્યો ન હતો. રણજીતભાઈ એ પચાવતની ચૂટણી અંગે જાણ્યું તે પહેલાં ગાંધની નવાબની અંગે નાનાલાલ પત્રમા વિગત લખતા હતા. એમને વિગતે પત્ર લખવાની ટેવ હતી એટલે ગાયના કટાંગે નહિ તેવી શોલીમા લાગ્યા પત્રો લખતા હતા. લાભીમાને જરૂર એ પસંદ પડ્યો તેમ એ માનતા હતા. મોટે ભાગે લાભીમા પત્રોના જવાબ આપતા હતા, પણ ત્યાં દાદાસાહેબે લખવાની જરૂર હોય ત્યાં પણ જાણે એમને એ મમાચાર મળ્યા જ ન હોય તેમ એ સુદો ગણી જતા હતા!

મંદિરના પૂજારીની દીકરીનું લગ્ન હતું. દાદાસાહેબની ગેર-હાજરી એ કદખી શકતો ન હતો. એ જાત્રાએ વિદાય થયા ત્યારે

એ લગ્ન પહેલાં કાંઈ હિસાબે આવી પહોંચ્યો એમ એણે છેલ્લી
ત્રી સુધી યાદ દેવડાવ્યું હતું. એ લગ્ન નજીક આવી રહ્યું હતું
અને દાજસાહેબના આવવાનાં કંઈ ચિહ્ન દેખાતાં ન હતાં એટલે
એણે નાનાભાઈ પાસે આગ્રહ કરીને ખાસ લખાવ્યું હતું, છતાં એ
પત્રનો જે જવાબ આવ્યો તેમાં એનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં ન હતો !

આથી નાનાભાઈને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જત્રાએથી પાછા
આવ્યા પછી એ હવેલીનો વહીવટ નહિ સંભાળે તે ચોક્કસ અને
એ ભાર પોતાને માથે આ નિમિત્તે મૂક્યો હતો તે કાયમ રહેશે.
એમ બને તો ભાભીમા પ્રત્યેની લાગણીને લીધે એમને માથેથી પણ
એળે ઉપાડી લેવો જોઈ એ. શાન્તાગૌરી ઘેર આવે તો જ એ
બની શકે અને અમદાવાદનું ઘર ચાલુ રાખવું હોય તો મનોરમા
ત્યાં રહેતી હોય એ વિશેષ સુગમ પડે. એ પગલા તરીકે નાનાભાઈએ
એ હા-ના કરતી હતી છતાં કેટલાય વખતથી તું એકલી હવેલીનો
ભાર ઉપાડે છે તો અમદાવાદ ફરી આવ તેમ આગ્રહ કરીને મોકલી
આપી હતી. શાન્તાગૌરી એ કારણે ઘેર આવી શક્યાં હતાં.

ભાભીમાને આ બધા સમાચાર મળ્યા કરતા હતા એટલે
એમના મનને થયું કે નાનાભાઈ પોતે જે મનોરમાનો ભાર ઉપાડી
લેતા હોય તો મારે એમને ઊંડે ઊંડે દુઃખ થાય તેવી દત્તકની
વાત ઉપાડીને કામે ચ શું હતું ? આથી પ્રયાગ પહોંચ્યા પછી
રણજીતભાઈ જે નવાજૂની થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા તે સમાચાર
કંઈ આવ્યા નહિ તેની વિમાસણમાં હતા, પરંતુ ગામમાં નરસિંહ-
ભાઈએ એમની સામે જે મોરચો માંડ્યો હતો, તે નવી વિમાસણ
નિમિત્તે એમણે દિલ ઠાલવતો પત્ર દાજસાહેબને લખ્યો હતો તેમાં
ગૂઢ રીતે એનો પણ ઉલ્લેખ કરવાનું ચૂક્યા ન હતા : પ્રયાગના
અવિત્ર ધામમાં ભાભીમાના દિલમાં જે કંઈ ભાવના જાગે તે પણ

તમે પૂરી કરશો. લાભીમા એ વાચતા તરત સમજી ગયા હતા અને પછે તો પોતે શું ખુલાસો કરશે તેની ચિંતામાં પડી ગયા હતા. પરંતુ એમને તરત માર્ગ મુક્તી આવ્યો કે પોતે એ કહેવાનું સમજ્યા હતા તેમ શુ કામ કખૂલી લેવું ?

દાઝસાહેબે એ વાક્યને ઔપચારિક માની એનો વિચાર કર્યો ન હતો એટલે એના ખુલાસાની લાભીમાને જરૂર જ ન પડી. પરંતુ રણજીતભાઈએ જે આશાથી પત્ર લખ્યો હતો તેનો પ્રત્યુત્તર ન વાળે તેમ પણ બને તેમ ન હતું. ચૂંટણી પ્રસંગે એ બોલાવતા હતા પણ એમની જવાની તૈયારી ન હતી. એમણે એક જ વાક્યમાં લખી દીધું કે નાનાભાઈને હવેલીના કર્તાહર્તા માનને તમારે હવેથી ચાલવાનું છે. એ ત્યાં છે જ અને મારે તેમને કંઈ કહેવાનું પણ ન હોય, એમની ફરજ અને વ્યવહાર એ અદા કરશે જ.

આવો જ પત્ર એમણે નાનાભાઈને પણ ટૂંકો લખ્યો હતો. તે વખતે શાન્તાગૌરી થોડા હતા. એમા રણજીતભાઈ સાથે કેમ વર્તવું તેથી કોઈ સલાહ આપી ન હતી. નાનાભાઈએ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા વિના એ પત્ર શાન્તાગૌરીના હાથમાં મૂક્યો. બંને એકબીજાને શુ કરવું તે પૂછતા હોય તેમ સામસામી તાકી રહ્યા.

છેવટે મોનનો લગ કરતા શાન્તાગૌરી બોલ્યા : ‘આપણે માટે બેઠે આગળી સગ્ગી છે. જે કાપીશુ તેમાથી લોહી નીકળવાનું છે.’

નાનાભાઈ : ‘તેથી જ હું એમા પડવા માગતો ન હતો. મારે અહીં રહેવું નહિ, પછી ‘શુ’ કામ કોઈના પક્ષમાં જોડાવું. પરંતુ દાઝસાહેબના આ પત્ર પછી એક આંગળી કાપવાની છે તેમ સમજીને જે તે નિર્ણય કરવો પડશે.’

શાન્તાગૌરી : ‘રણજીતભાઈને પક્ષે આપણે બિલાં રહીશું’

નથી નરસિંહભાઈ માઠું નહિ લગાડે તેમ હું માવું છું.’

નાનાભાઈ : ‘રાજકારણમાં માઠું લગાડવાનો સવાલ વિચાર-
વાનો હોતો નથી. હું અહીં હતો છતાં નરસિંહભાઈએ છેલ્લા
દેવસ મુધી મને પણ જાણ થવા દીધી ન હતી કે એ ઊભા
રહેવાના હતા. અંગત રીતે આપણે એમનાં રનેહી છીએ તેમ એ
જાણે છે, પણ પક્ષ તરીકે આપણે રણજીતભાઈનાં છીએ તેમ એમણે
સ્વીકારી લીધેલું છે.’

શાન્તાગૌરી : ‘આપણે રણજીતભાઈના પક્ષમાં શોભીએ નહિ
ઝેટલો જ મનમાં ખટકો રહે છે.’

‘એવું હું કંઈ માનતો નથી. નરસિંહભાઈનું અંગત ચારિત્ર
સારું છે, પણ એમણે જે ઉમેદવાર પોતાના પક્ષે ઊભા કર્યા છે તે
બધા એવા શુદ્ધ છે તેમ ઓછું છે? અને કોંગ્રેસ પોતે ચૂંટણીમાં
જે ઉમેદવારો ઊભા કરે છે તે નિર્મળ ચારિત્રના હોય છે તેવું
પણ હોતું નથી.’

ઉત્સાહપૂર્વક શાન્તાગૌરી બોલ્યાં : ‘એવું હોય તો નરસિંહ-
ભાઈને આપણે કહી શકીએ કે રણજીતભાઈના પક્ષમાં ઊભા રહે-
વામાં અમે કંઈ અજુગતું પગલું ભર્યું નથી.’

નાનાભાઈ : ‘નરસિંહભાઈ આપણને પ્રછશે જ નહિ અને
માઠું પણ લગાડશે નહિ. વળી પંચાયત કે આવી સ્થાનિક ચૂંટણી-
માં કોંગ્રેસ પક્ષ તરીકે અંપલાવતી પણ નથી...’

‘તો પછી નરસિંહભાઈએ મોટું ક્ષેત્ર મૂકી આવા નાનામાં
પડવું ન જોઈએ.’

‘રણજીતભાઈની એ દુરિયાદ છે કે ગામના આગેવાનોનો તેજે-
વધ કરવાનો આ મોરચો છે.’

‘તો તો ઓટું કહેવાય.’

‘ જોડુ પણ શી રીતે કહીએ ? આઘાતના પ્રત્યાઘાત એ તો વિજ્ઞાનનો નિયમ છે. છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષથી નરસિંહભાઈ મેવાનો દષ્ટિએ ગામના આગેવાન કહી શકાય. છતાં કુળવાનશાહીના વાગ્સદારોએ એમનો આગેવાન તરીકે સ્વીકાર કરી એમને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા આપી નથી. એનો પ્રત્યાઘાત નરસિંહભાઈમાં થાય અને તે રણજીતભાઈ જેવા આગેવાનોને ઉખેડી નાખવા પ્રવૃત્ત થાય તો એ મનોદશા સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ’

‘ જો એમનું પગલું સાચું હોય તો રણજીતભાઈને આપણે ટેકો આપીએ તે ય પ્રત્યાઘાત જન્માવે તેવું જ ગણાય કે ખીનું ? દાઢસાહેબે આપણને કોના પક્ષમાં રહેવું તે સલાહ આપી નથી. જો આપણે ન્યાયનો પક્ષ માની નરસિંહભાઈના પક્ષે ગંધીએ તો દાઢસાહેબ કપકો આપે તેમ હું માનતી નથી. ’

‘ ગજકારણ એ નિર્ભેજ ન્યાયનો પક્ષ પણ રહેતો નથી, એમાં સ્વાર્થ લગેલો હોય છે. એમાં અગત ઓછાવત્તાપણું હોય તોપણ ખીજ વલણો એમાં લગેલા હોય છે. નરસિંહભાઈ ન્યાયના નામે લડે તોપણ એમાં પોતાનું અહમ્ ઓછું કામ કરતું હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. આજે જિલ્લાની કોઈ કમિટી એવી નહિ હોય કે એમાં એ હોદ્દેદાર ન હોય. ગામના ક્ષેત્રમાં રણજીતભાઈ પોતાની આગેવાની જેમ દરેક જગ્યાએ આગળ કૂગે છે તે જ માનસ નરસિંહભાઈ જિલ્લા પરીધમાં દેખાડે છે. એમાં જૂની કુળવાનશાહી છે તો ખીજમાં નવી પેદા થઈ રહેલી કુળવાનશાહીના એધાણ છે. ’

શાન્તાગૌરીને નરસિંહભાઈની છેલ્લી આત્મીયતા સાલરી આવી. દત્તક લેવાની ગંધ એમને આવી હતી તેથી એ હીંડીચાલીને કહી ગયા હતા. એમને સામે પક્ષે રહેવાનું ના રીતે શોલશે તે મૂઝવણ

એમણે વ્યક્ત કરી.

એનો ઉકેલ બતાવતાં નાનાભાઈએ કહ્યું: ‘ મહાભારતે એનો બોધ આપેલો છે. ભીષ્મ વ્યવહારને વશ થઈ રહ્યા હતા કૌરવ પક્ષે પણ જીત ઇચ્છતા હતા પાંડવ પક્ષની. આપણે પણ કંઈક એવું કરીએ.’

શાન્તાગૌરી: ‘ એ શી રીતે બને? જોને પક્ષે રહીએ તે જીતે એવો પ્રયત્ન ન કરીએ તો એને દગો દીધો કહેવાય.’

નાનાભાઈ: ‘ એ જીતે તેવો જ પ્રયત્ન કરવાનો, પણ સામાની જીત થાય તેવી શુભેચ્છા પણ સાથે સાથે રાખવાની.’

‘ લડાઈમાં બંને પક્ષો જીતે એવું કયાં ચ સાંભળ્યું છે?’

‘ જીતના જુદા જુદા પ્રકાર હોય છે. રણજીતભાઈનું અંગત ચારિત્ર બાદ મૂકીએ તોપણ એમનું જાહેર ચારિત્ર બદલાય તો ચ સામા પક્ષની જીત થઈ ગણાય. કોઈ પણ ગુના વિના એ સવિતાને તેડતા નથી એ એમનું ચારિત્ર થયું. એમાં અંગત નબળાઈ કરતાં જાહેર પડકાર છે. એ જાતનું વર્તન આજના યુગમાં આગેવાન થવા માંગનારને શોભે નહિ, છતાં આજ સુધી એમણે તે વર્તન ચાલુ રાખ્યું છે. તે સુધારવું પડે તો એ નરસિંહભાઈની જીત થઈ ગણાય.’

એને ટેકો આપતાં શાન્તાગૌરી બોલ્યાં: ‘ આજ સુધી દાજ્જા સાહેબ કર્તાહર્તા હતા એટલે આપણે એ અંગે બોલ્યાં નથી. પરંતુ હવે જો એ ભાર એમણે આપણા ઉપર નાખ્યો છે, તો એ કહેવાનો આપણને હક પ્રાપ્ત થાય છે.’

નાનાભાઈ: ‘ હક પહેલા ફરજ બજાવી લઈએ.’

‘ પણ તક જતી ન રહે તે રીતે હક ભોગવી લેવો જોઈએ.’

‘ એ તક ચૂકી ન જઈએ તો આ ચૂંટણી આપણે જીતી ગયાં

કહેવાઈ એ.'

‘પણ એ સહેલું કામ નથી.’

‘કારણ?’

‘રણુજીતભાઈ પણ એક જણ આગળ લાચાર છે’

‘પુખ્ત પાસે ને?’

‘હા.’

‘એ વખતે વિષ્ટિકાર તરીકે તમને નીમવામાં આવશે.’

‘હું એને એટલું અગત્ય આપવા માગતી નથી.’

‘ઠાઈને જોડું અગત્ય આપવું એ મુત્સદ્દીગીરી છે.’

‘મારામાં એવી મુત્સદ્દીગીરી નથી એ હું કબૂલ કરું છું’

‘હવેલીના કર્તાહર્તા થવું હશે તો એ કેળવવી પડશે.’

‘મારે કર્તાહર્તા નથી થવું?’

‘તમે એમ શી રીતે કહી શકો? એ કહેવાનો હક મારો છે.

તમે એ હક મને ભોગવવા ન દીધો અને હવે તમે શી રીતે ભોગવી શકશો?’

આમ તો નવા જમાના પ્રમાણે હવેલીમા મુરખખીઓની લાજ કાઢવાના રિવાજે વિદાય લીધી હતી, છતાં પોતાના આગમનની જાહેરાત કરતા રણુજીતભાઈએ કહ્યું: ‘આવું કે?’

‘ઘણી ખુશીથી.’ નાનાભાઈએ ઉત્તર્યું: ‘તમારી જ વાત અમે કરતા હતા.

‘દાજસાહેબનો પત્ર તમને પણ મળી ગયો શું?’

‘એમનું કામ કાચું હોય જ નહિ.’

‘તો હવે?’ રણુજીતભાઈએ પૂછ્યું.

નાનાભાઈ: ‘તમારે પૂછવાનું ન હોય, તમારે આરા કરવાની હોય.’

૨૯૦ : યુગનાં એંધાણ-૧

‘આજ્ઞા તો હવેલીના મુખી જ કરી શકે.’

‘હવેલીના મુખી દાજસાહેબ, હું તો એમણે હુકમ કર્યો તે ઉપાડવાનો ચાકર.’

‘પણ દાજસાહેબે હવે તમને મુખી સ્થાપ્યા છે.’

‘એ એમની મોટાઈ, પણ એ બેઠા હોય, તમે મુરખી જેવાં બેઠા હો, અને મારે મુખી થવાનું શોભે? હું ચૂંટણીમાં ફેટ્કો કામમાં આવીશ તે ખબર નથી પણ જે ખનશે તે કરી છૂટીશ. શાન્તાગૌરી અને હું એ જ વાત કરતાં હતાં.’

રણજીતભાઈ: ‘મારે હવેલીની દૂંદ જોઈએ, બાકી લડી લેનારો હું બેઠો છું.’

પ્રકરણ બાવીસમું મનોરમાનો નિર્ણય

સન્મુખને ખબર ન હતી કે મનોરમા અમદાવાદ ગઈ હતી. એણે હવેલીના સિરનામે પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર કેનો હતો તેવી ખીજને ખબર પડે માટે મોકલનારનું નામ લખ્યું હતું. એ ફોડતા મનોરમાએ માન્યું હતું કે મુળર્થ ક્યારે આવે છે તેમ એણે પુછાવ્યું હોવું જોઈ એ પરંતુ વાત એથી તો ક્યા ય આગળ વધી ગઈ હતી.

નરસિંહભાઈની ત્રીજી નંબરની દોકરી સરોજ એના ભાઈ સાથે મુંબઈ રહી કોલેજમાં લખતી હતી. લ્યુનિયર બી. એ. મા હતી. ડૉ. ચંદુભાઈની દૃષ્ટિ એને ગ્રેન્યુએટ થઈ જવા દીધા પછી પરણાવવાની હતી. પરંતુ એના ભાભી મુલોચનાએ વ્યવહારિક રસ્તા સૂચવ્યો હતો કે સારી જગા મળી જતી હોય તો એક વખત લગ્ન કરી નાખવું. તે પછી અભ્યાસ ક્યા પૂરો નથી થતો?

ડૉ. ચંદુભાઈ માનતા હતા કે મુલોચના વ્યવહારની વાત કરતી હશે, પણ કોઈ નક્કર દરખાસ્ત નહિ હોય. પરંતુ સન્મુખની દરખાસ્ત સાંભળનાં એમને એ ખસંદ પડી ગઈ. એને વધાવી લેતા એમણે કહ્યું: ‘એ હા પાડતો હોય તો આપણે અભ્યાસની ચિંતા કરવાની રહેતી નથી. એ ઘર એવું છે કે ત્યાં એ ખુશીથી લણી શકે. પરંતુ એ હા પાડે કે કેમ, એ જ મોટા સવાલ છે.’

રહસ્ય : યુગનાં એંધાણ-૧

સુલોચનાની ધ્યાન બહાર પણ એ સ્થિતિ ન હતી. એણે એને ખુલાસો કરતાં કહ્યું : ‘આમ તો એ હા ન પાડે. સામાજિક રીતે એમને કુળવાન ધરતો મોહ નથી. એમને જે મોહ છે—મર્યાદા છે તે જાણીતા કુટુંબમાં વિવાહ કરવાની. બાપુજીને આજે જિલ્લામાં કોણ નથી ઓળખતું?’

મૂળ મુદ્દા ઉપર આવતાં હો. ચંદુભાઈ એ કહ્યું : ‘બાપુજીની મોટાઈને સુમીબહેન માન્ય રાખે તે ય માની લઈએ, પણ સરોજને એ પ્રાસ કરે ખરાં? ભાણુભાઈની વહુ મનોરમા જેવી એમને સુંદર વહુ જોઈએ છે તેમ એમની વાતચીત ઉપરથી મેં તોલ બાંધેલો છે.’

સુલોચના : ‘એ માટે એમણે આટલાં વર્ષ રાહ જોઈ. એ હવે મનથી થોડાં થાક્યાં લાગે છે. વળી સરોજ પસંદ ન જ પડે તેવી ય નથી. હું માનું છું કે, જો આપણે દબાણ કરીએ તો હા થાય ખરી?’

‘દબાણ કરવામાં હું માનતો નથી.’

‘દબાણ ખોટી રીતે કરવામાં આવે તેમ મારું કહેવું નથી. આગ્રહ, આપણે ત્યાં જ કરવા માગીએ છીએ તેવી પ્રતીતિ થાય તે અર્થમાં.’

‘તો સુમીબહેનને પૂછી જોઈએ.’

‘ફેન કરું?’

‘એવી શી ઉતાવળ છે?’

‘ફેનમાં તો અહીં આવવાનું યાદ દેવડાવીશ. હમણાંનાં આવ્યાં નથી તે આવી જાય.’

‘મારી હાજરીની તે વખતે જરૂર છે તેમ હું નથી માનતો.’

‘સંલે તમે હાજર ન હો, પણ વાત તમારા વતી કરીશ.’

‘કેમ, તમારું વજન ઓછું પડશે?’

‘ઑછુ તો નહિ, પણ એમને લાગવું જોઈએ કે આ પૂછ-પરછ નથી પણ રીતસરનું કુટુંબ તરફનું માગું છે.’

એ પ્રમાણે મુલોચનાએ સુમીળહેન મમક્ષ માગું નાખ્યું ત્યારે એમણે આવકારતા કહ્યું : ‘સરોજ મારા ઘરની લક્ષ્મી બને એથી તો હું હરખાઉં. કોઈ અબ્બણી જગ્યાએ જૂલા પડવા કરતા જાણીતામાં સંબંધ બંધાતો હોય તો હું એવી હરખપટ્ટી છું કે માગીને લક્ષ્મી લઉં. પગલું.’

સુમીળહેન અટકી ગયા. એટલે મુલોચનાએ કહ્યું : ‘મનમાં ને હોય તે ખુશીથી કહી નાખજો મને માફ લાગવાનું નથી.’

‘સન્મુખ હા પાડે તેવી મને જે આશા હોત તો મેં સામે-આલીને સરોજને માગી લીધી હોત.’ અને દીકરા વિષે ગેરસમજ ન થાય તેમ માની એમણે ઉમેર્યું : ‘ઘરમાં એક વહુ રૂપાળી આવે તેનું ફેટલું જોખમ છે. તે તો મનોરમા આગ્યા, પછી મને સમજાયું. જુવાન છોકરાઓના મનમાં એમ રહ્યા કરે છે કે લાલી જેવી રૂપાળી વહુ નિદાન હોવી જોઈએ. એમનો દોષ પણ શું કામ કાઢું? મને પણ ખુદ થતું હોય છે કે, મનોરમા જેવી રૂપાળી વહુ હોય તો સાચું!’

મુલોચના એનો સ્વીકાર કરતા બોલી : ‘રૂપ કોને નથી ગમતું? પણ એ હોય છે ફેટલાં ઓછામાં?’

‘એ આપણે સમજીએ છીએ પણ પરણવાના પાઠમાં હોય છે તે સમજવા તૈયાર થતા નથી. આમ ઉઘાડી વાત માગું નાખનાર દરેકને કહી ન શકાય એટલે એને બીજાં કારણો આપી વાત ટાળવી પડે છે. સન્મુખ જે હા પાડતો હોય તો મારી ના નથી.’

અને સુમીળહેને એ માગુ બીકારાય તો પોતાને આનંદ થાય

તે રીતે સન્મુખ આગળ એ દરખાસ્ત રજૂ પણ કરી. સરોજનાં રૂપતું પલ્લું થોડું ઊંચું જતું હતું તો એનો ખદલો વાળી આપવા એના ગુણના પલ્લાને સુમીખહેન લઈ જવાય તેટલું નીચું લઈ ગયાં. સન્મુખ ઉતાવળ કર્યા વગર એક વખત બધું સાંભળી રહ્યો અને એણે જવાબ આપી દીધો : ‘હું ના પાડું છું એનો અર્થ એવો ન કરતાં કે સરોજનું રૂપ મને ઓછું પડે છે, સરોજ રૂપરૂપનો અંબાર હોત તોપણ હું ના પાડત. અને જો તમારી ઇચ્છા સરોજને પુત્રવધૂ બનાવવાની હોય તો નિરાશ થવાને પણ કારણ નથી. વિજય કંઈ નાનો નથી. એને પણ પચ્ચીસ વર્ષ થયાં છે.’

સુમીખહેન : ‘તું તારી વાત કર ને. મોટો કુંવારો હોય અને નાનાને શી રીતે પરણાવું ?’

સન્મુખ : ‘મોટો પરણવા માગતો ન હોય તો ?’

‘ન પરણવા માગવાનું શું કારણ ?’

‘એ તો મને પોતાને ય ખબર નથી. લગ્નનો મને ઉમળકો નથી એટલું જ પૂરતું નથી શું ?’

‘બીજાને માટે એ પૂરતું હશે, મમ્મી માટે કોઈ કાળે પૂરતું ન ગણાય.’

સન્મુખ પ્રયત્નર ગળી જવા ત્યાંથી ઊઠીને વિદાય થઈ ગયો. અને જે હકીકત બની હતી તે એણે મનોરમાને પત્રમાં લખી જણાવી હતી. વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે એની પોતાની અંગત ઇચ્છા તો સુમીખહેન સમક્ષ કંઈ છુપાવવાની ન હતી. સુમીખહેન પણ એવાં વ્યવહારદક્ષ હતાં કે એમને પસંદ ન હોય તેવી વાત પણ એ છુપાવી રાખે એમાં શંકા ન હતી. વળી પોતાનો જ દીકરો ભાણાભાઈની વહુ સાથે છૂટાછેડા થયા પછી પરણવા માગતો હતો તે સમાચાર એ કાઢીને કહેવા માગે તોપણ શી રીતે કહી શકે ?

સન્મુખની ઈચ્છા તો એ પણ હતી કે એ હકીકત સાલળનાં સુમીબહેન ખિન્ન થઈ જશે તો એમને સાફસાફ સલાહવાળી દેવું કે ખિન્નવાનો હક હોય તો મનોરમાનો હતો. અને તમે એને નાહક કૃવામા નાખી હતી. તમારા દીકરા તરીકે મારી ફરજ છે કે મારે તેને બહાર કાઢવી. પરંતુ એમ કરવા જતાં મનોરમા કૃવાની બહાર નીકળવાને બદલે અંદર ને અંદર રહી ગઈ તો ? ત્યાં સુધી એનામાં બળવો પોકારવાની હિંમત ન હોય ત્યાં સુધી આંતરિક ભેદ ખુલ્લો કરી નાખવો એ બળવાને બિગતો ડામી દેવા જેવું પગલું ગણાય. છતાં આ બધા પગલાં જ એવા છે કે એને ગમે તેટલાં શુભ રાખવા જઈએ તોપણ એ પ્રગટ થયા વિના રહેતાં નથી. સુમીબહેન પણ પગેરુ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યા વિના નહિ રહે. હિંમત ન હોય તો જૂઠું બોલવાની તત્પરતા રાખવાની સન્મુખે મનોરમાને છેલ્લે પત્રમાં સલાહ આપ્યા પછી ઉમેર્યું હતું—આપણે બંનેને એક થવા માટે ગમે તેટલા વર્ષ થાય પણ હું નિરાશ થવાનો નથી !

સારું થયું કે એ પત્ર આવ્યો ત્યારે માધવી સ્ફૂલ્લમા ગઈ હતી. બાકી મનોરમા એ વાચતા એની સમક્ષ સ્વમ્થતા શી રીતે રાખી શકત ? સન્મુખનો પત્ર જાણતા એને ભયની લાગણી સ્પર્શી ગઈ હતી—શું લખ્યું હશે ?

છટાછેડાની વાત મનોરમાએ એને કરેલી તે એના સ્મરણમાં પાકું હતું. છતાં એ સ્વપ્નની વાત હોય તેવી સ્થિતિ આ પત્ર વાંચતાં એને લાગતું હતું—શું એને એવી વાત પોતે કરેલી ? એવું પોતે શી રીતે બોલી શકી હશે ? આજે એને પોતાને એ વિષે શંકા પડતી હતી. અને સન્મુખ એને સત્ય માની ચાલતો હતો એટલું જ નહિ પણ સગેજ જેવી છોકરીને માટે એણે ના પાડી હતી એટલું જ નહિ પણ મારે માટે એ ગમે તેટલાં વરસ રાહ બેવાનો હતો !

મારી પાસે એવું શું હતું કે આવું ગાંડપણ કરવા એ તૈયાર થયો હતો ? રૂપ ? એ રૂપ પોતાનું નષ્ટ થાય તો ? ગમે તેટલાં વર્ષ એ રાહ જોવાની તૈયારી ખતાવે છે, પણ એ વરસો જ આ રૂપ નષ્ટ કરશે તેની એને ખબર લાગતી નથી. ન કરે નારાયણ એને મને શીતળા માતા રૂઠે તો ? એવું કુરૂપ સુખ મને પોતાને જ ગમે ખરું ? તો શું મારે રૂપનું અભિમાન લઈને ફરવું ? સન્નુખ જોવાને પતંગિયાની માફક એમાં ઝંપલાવીને બળી મરવા દેવા ? સરોજ મારા જેવી સુંદર નથી તે સાચું, પરંતુ મારા કરતાં બીજું એનામાં કેટલું બધું વધારે છે ? મારા કરતાં વધુ ભણેલી છે, મુખ-ધર્મમાં એનું ઘડતર થયેલું છે, બાળીતા બાપની દીકરી છે, એનો ભાઈ મોટો ડોક્ટર છે, ભાભી નવા જમાનાની છે. એને પરણીને સુખી થવા માટે એના સંસ્કાર પૂરતા નથી શું ? વળી એ આંખને ગમે તેવી આકર્ષક તો છે. અને ના પાડવામાં પોતે જ વચ્ચે આડી આવે છે કે બીજું ?

છટાછેડા લેવાની વાત પોતે કહી બેઠી તે શું સાચી હતી ? ‘એમણે’ છટાછેડા લેવાનું મહેણું ન માર્યું હોત તો પોતાને એ વિચાર આવત ? પુરુષ ગમે તેમ બોલી શકે અને સ્ત્રી એ મૂંગેમોઢે સહી લે એમ ? એ આવેગના માર્યાં જાણે હું બળવાખોર હોઉં તેમ સન્નુખ સમક્ષ બોલી ગઈ અને તે એને સાચું માની બેઠો !

એ જ નર્યો માની બેઠો એમ પણ શું કામ ? એને ય એ માર્ગ અવારનવાર નહોતો દેખાતો શું ? અમદાવાદ આવવાનું એણે નક્કી કર્યું ત્યારે ભાણુભાઈ સાથે એને ટપાટપી થઈ હતી. એ હવેલી છોડી અમદાવાદ જાય તે ભાણુભાઈને પસંદ ન હતું. પોતાની સગવડ એ જે રીતે સાચવતી હતી, તે પછી કોણ સાચવશે ? એ કારણે એમણે દલીલ કરી હતી :

‘ તારે અમદાવાદ જવાનું શું કામ છે ? ’

સીધો જવાબ આપવાને બદલે લાણીલાઈને વાગે તેમ મનોરમાએ કહ્યું હતું : ‘ અહીં આવવાનું પણ એમ તો શું કામ હતું ? ’

લાણીલાઈ સ્વમાનનો હુંકાર કરતા બોલ્યા હતા : ‘ મારી મરજી. ’

‘ તો પછી અમદાવાદ જવાની પણ મારી મરજી છે. ’

ખિન્નઈને લાણીલાઈ બોલી બિઠ્યા : ‘ મારી મરજી પહેલી, તારે નથી જવાનું. ’

વાતને વધી જતી રોકવા મનોરમાએ સ્વીકારી લેતાં કહ્યું : ‘ તમને નારાજ કરીને મને જવાનો આનંદ આવતો હશે તેમ માનો છો? હું નહિ જાઉં, પણ તમે નાનાલાઈને સમજાવજો. લાભીમા જતી વખતે એમની ધ્રુષ્ટા પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા કરતા ગયાં છે એમની ધ્રુષ્ટા છે કે મારે થોડો વખત અમદાવાદ જઈ આવવું. ’

‘ એ તો વિવેક માટે કહે છે. ’

‘ ના. ’

‘ ત્યારે ? ’

‘ દાણસાહેબ જત્રાએથી નજીકમા પાછા ફરે તેમ લાગતું નથી. નાનાલાઈને ત્યાં સુધી અહીં રોકાવું પડશે. આથી શાન્તાગૌરી થોડો વખત અહીં રહી જાય તેમ એ ધ્રુષ્ટ છે. એ વખતે હું ત્યાં હોઉં તો એમને નિરાત રહે. ’

લાણીલાઈ જત્રાનો દૂરનો વાયદો સાલળી બોલી બિઠ્યા : ‘ લાભીમા જત્રાએથી પાછા ફરવાના ન હોય તો આપણે એમની ગઠ જોયા વિના મુંઝઈ જતા રહીએ. ’

‘ એ સારું ન દેખાય. ’

‘ શાથી? આપણે અહીં ન હોત તો એ શું ન ચલાવી લેત ? ’

મનોરમાને મોઝે જવાબ તો આવી ગયો કે હું નહોતી ત્યારે

‘મે શું નહોતા ચલાવી લેતા? પરંતુ એ વિચાર ગળી જઈને એણે કહ્યું: ‘નાનાભાઈ રજા આપતા હોય તો મને હરકત નથી.’

મનોરમાને ખાતરી હતી કે ભાણુભાઈ પોતાની આગળ જે બાણુ કરે છે તે નાનાભાઈ પાસે કરી શકવાના ન હતા. વળી એની પોતાની ઇચ્છા મુજબ જવાની ન હતી. નાનાભાઈની સલાહ એને ખો બતરી હતી કે કોઈનો આધાર રાખ્યા વિના પોતાના આધાર ઉપર જીવતાં શીખી જવું જોઈએ. અમદાવાદ રહીને જો એ આગળ અભ્યાસ કરી શકે તેમ હોય તો સન્મુખની હાજરીથી દૂર રહેવાની એમાં પૂરી તક હતી. સન્મુખને પોતાનું આકર્ષણ હતું એ ખીક એકલી જ એને રહી ન હતી, પરંતુ એની પોતાની ખીક પણ એને સાગવી શરૂ થઈ હતી. પુષ્પા-રણજીતભાઈનો સંબંધ જોયા પછી એને પોતાના વિષે પણ ભય પેઠો હતો કે પોતે સહેજ ડગે તો સન્મુખ ડગેલો હતો જ. આથી નાનાભાઈ એને અમદાવાદ થોડા દિવસ રહી આવવાનો આગ્રહ કરતા હતા તેમાં એને એ લોભ પણ હતો કે જે સ્ત્રીસંસ્થાઓ દ્વારા એ આગળ ભણી શકે તેમ હતી તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ આવવી અને જે ઘરમાં રહીને એને ભણવાનું હતું ત્યાં એને કેવું ગોઠે છે તે જાણી લેવું. આ મનની વાત એનાથી ભાણુભાઈને કહેવાય તેમ ન હતી એટલે નાનાભાઈ ઉપર બધો ભાર નાખીને એ આવી પહોંચે.

ભાણુભાઈ મનમાં ને ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે એમણે આશા વ્યક્ત કરા હતા કે બને તેટલી વહેલી આવતી રહેજે. એણે હાએહા કહી હતી પણ એ જાણતી હતી કે શાન્તાગૌરી પાછાં ન આવે ત્યાં સુધી એને રહેવાનું હતું. અમદાવાદ આવ્યા પછી એને સન્મુખ વધુ યાદ આવતો હતો. એનું શું કારણ તેની એને સમજ પડતી ન હતી. પરંતુ એની પ્રેરી એ

આગળ લણવાનો વિચાર કરી રહી હતી તેમ એને લાગતું હતું. લણીને જાણે એ છટાછેડા લેશે અને એ લેવા હોય તો એનામા લણ્યા વગર હિંમત ન આવે તેમ એ માનતી હતી. જોકે એને ખીક પણ રહ્યા કરતી હતી કે સન્મુખે લલે એવી તપ્તગ્તા બતાવી હોય પણ જીવનમા પ્રત્યક્ષ પારખું આવે ત્યારે એવું જોખમ કોઈ ન બતાવે, શું કામ બતાવે ?

સન્મુખનો પત્ર મનોરમાની છાતી ઉપર પડ્યો હતો અને તે ડૂસકાં લઈ રહી હતી. એને ઊલટાસુલટી વિચાર આવી રહ્યા હતા. અને તે સ્વપ્નમાં હતી કે જાગ્રતાવસ્થામા તે જ નક્કી કરી શકતી ન હતી. છટાછેડાની વાત જાણે એ બૂલી ગઈ હતી, એ ન જૂલે તોપણ એને એ વાસ્તવિક માનીને દુઃખી થવા માંગતી ન હતી. અને છતાં એ ખીજા જેટલી જ નક્કર વાસ્તવિકતા હતી તેમ સન્મુખનો પત્ર એને કહી રહ્યો હતો. એને એ બદલ આનંદ થવો જોઈએ. પણ જાણે કોઈએ એનું અપમાન કર્યું હોય તેમ એ વેદના અનુભવી રહી હતી. આવું અપમાન પુષ્પાએ એનું કર્યું હતું. આ પણ એ જ પ્રકારનું અપમાન હોય તેમ એનું હૈયું ડંખી રહ્યું હતું—પોતે સુદર હતી એ માટે જ એ રાહ જોવા તૈયાર હતો ને ?

જતાં જે ધિક્કાર એને પુષ્પા પ્રત્યે હતો એ સન્મુખ તરફ ન હતો. એમ હોત તો એણે એનો પત્ર કાઢીને ચૂરા કરી નાખ્યા હોત. પરંતુ એ એની છાતી ઉપર પ્રિયતમની માફક ચોટી ગયો હતો. એ ત્યાંથી ઊથલી ન પડે માટે જ મનોરમા ડૂસકા ભરતી હતી જતા પડખું બદલતી ન હતી. પોતાના જીવનમા આવું કંઈ બનવા સર્જાયું હશે ? કળેડાનો ભોગ માગ જેવી કેટલીય છોકરીઓ થતી હોય છે. પરંતુ એમા પલ્ટો સર્જાયો હોય તેવા સંજોગો કોને મળે છે ! હવે-

લીને આશ્રયે આવવાથી એમ બનશે તેમ કોણે કલ્પ્યું હતું ? નાના ભાઈએ સાચા નિર્ભય બનવાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. એ માર્ગ પછી બળવો આવી પડે એમાં નવાઈ ખરી ? સન્મુખને એ પગલું ભરતાં કોઈ રોકી ન શકે એની ખાતરી એ ઘરમાં રહેવાથી એને થઈ ગઈ હતી. પરન્તુ પોતાનાથી એવું પગલું ભરાશે ખરું ?

મનોરમા કોઈ નિર્ણય કરી શકતી ન હતી. સન્મુખને પોતાની આશાએ રહીને દુઃખી ન થવાનું લખી દેવા એ ઇચ્છતી હતી, પરન્તુ કલમ ઊપડતી ન હતી. પત્ર બીજા કોઈના હાથમાં જાય તો ? ઘરમાં એકનો પત્ર બીજા કોણે ફેડતું ન હતું, પરન્તુ સન્મુખને એ અંગે કંઈ બીક ન હતી એટલે પત્રને એના સ્વભાવ પ્રમાણે ખિસ્સામાં કે ટેબલમાં રહેવા દે અને એની જાણ બીજાને થાય તો ? સન્મુખને જવાબ જોઈતો હશે તો એ ધંધાનું ગમે તે કામ કાઢી અમદાવાદ આવી જશે. પરન્તુ જવાબ વિના એને શું ખબર પડે કે પોતે અમદાવાદ હતી ? સુખીબહેનને ઉદ્દેશીને પત્ર લખવો અને હાલ પોતે અહીં છે અને ખુશીમાં છે તેમ જણાવવું એટલે સન્મુખ સમજી જશે કે પોતાના પત્રના પ્રત્યુત્તર રૂપે આ પત્ર હતો !

બીજે દિવસે એ પ્રમાણે એ પત્ર લખવા બેઠી હતી ત્યાં ભાણાભાઈનો સમન્સ જેવો જલ્દી પાછા આવી જવાનો પત્ર આવી પડ્યો. એ વાંચીને એને એટલો ગુસ્સો ચડી આવ્યો કે મુંબઈ લખવાનો પત્ર એણે બાળુએ મૂકી દીધો અને ભાણાભાઈને પ્રત્યુત્તર લખી નાખ્યો—

“ તમારો પત્ર મળ્યો. મુંબઈ જવા માટે તમે મને જલ્દી બોલાવો છો, પણ એ બાબતમાં હું લાચાર છું. લગ્ન કર્યું ત્યારે મેં માન્યું હતું કે આપણે એક માર્ગ સાથે ચાલીશું. પરન્તુ આટલા વખતના અનુભવ ઉપરથી મને લાગ્યું છે કે તમારો અને મારો માર્ગ એક

ત્યાં તમે જિંદગીને વેડફી નાખવાને માર્ગે છો, મને એ માર્ગે
મારી સાથે આવવું પોષાય તેમ નથી. મુખર્ષી રહેવાનું પ્રયોજન
તમે કામ કરીને પુરવાર ન કરો ત્યાં સુધી હવે હું લાચાર બનીને
મેસી રહેવા માગતી નથી.

“તમે મુખર્ષી તો શુ વિલાયત સુદ્ધા મન ફાવે ત્યારે જઈ શકો
છો. એ બાબતમાં જેમ તમે ચ્વતત્ર છો તેમ મારે શુ કરવું તેમાં
હું પણ ચ્વતત્ર છું. તમે બેજવાદારીભરી રીતે જીવો છો તેમ
જીવતા મને શરમ આવે છે. એમાંથી ઉગરવા મેં આગળ લાજવાનો
નિર્ણય કર્યો છે. અમદાવાદમાં એ માટે સ્ત્રીસંઘાઓની સંગવડ છે
મને અહીં રહીને લાજવાની મને અનુકૂળતા પણ સારી દેખાય છે.
મને થશે કે આ બાબતની મે તમારી સાથે ચર્ચા કેમ ન કરી
મને આ નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં મે સમતિ કેમ ન લીધી?
અમદાવાદ આવી ત્યાં સુધી આવો કોઈ નિર્ણય મે કર્યો ન હતો.
અહીં આવ્યા પછી મે સ્ત્રીસંઘાઓ જતે જોઈ છે અને મારી
જેવી બીજી બહેનોને હિંસાહથી નવું નવું શીખતી મોટી ઉમરે
જોઈ છે. આથી મને લાગ્યું છે કે સુખી થવા માટે આ વિના
બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

“મુખર્ષીમાં પણ આવી સંસ્થાઓ છે. પણ મનને એમ લાગ્યા
કરે છે કે અહીં ચ્વતત્ર રીતે હું જે ઝડપે દોડી શકીશ, એ ઝડપે
મુખર્ષીમાં મને પ્રાપ્ત નહિ થાય મને આ અગે પત્ર લખી દેશન
જિંદગી કરે તેવી વિનંતી કરું છું.”

૩૪૦૩૦

[લાગ પહેલો સમાપ્ત]